

Міністерство культури та інформаційної політики України

Виконавчий орган Київської міської ради  
(Київська міська державна адміністрація)  
Департамент культури

Музей історії Десятинної церкви

# Opus Mixtum № 10

**Матеріали X наукових читань  
Музею історії Десятинної церкви,  
присвячених 10-річчю створення  
Музею історії Десятинної церкви**



Київ – 2022

Рік заснування 2013  
Виходить один раз на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації  
Серія КВ № 20448-10248Р від 11.12.2013

**Засновник бюлетеня**  
**Музей історії Десятинної церкви**

**Редакційна колегія**

*Наталія Писаренко,*  
*д-р іст. наук Єлизавета Архипова (відповідальна за випуск),*  
*Тетяна Ананьєва, Наталія Будзинська,*  
*канд. іст. наук Віталій Козюба, канд. іст. наук Олексій Комар,*  
*д-р іст. наук Олександр Симоненко*

*Рекомендовано до друку Науково-методичною радою Музею історії Десятинної церкви*  
*(протокол № 9 від 2 грудня 2022 року)*

**Opus mixtum:** № 10 / [ред. кол.: Н. Писаренко, Є. Архипова, Т. Ананьєва та ін.];  
Міністерство культури та інформаційної політики України, Виконавчий орган Київської  
міської ради (Київська міська державна адміністрація), Департамент культури, Музей історії  
Десятинної церкви. Київ, 2022. 210 с.

**ISSN 2312-9697**

**Редактор**

*Віктор Лузан*

**Дизайн та комп'ютерна верстка**

*Дмитро Щербак*

**Обкладинка**

*Юлія Кочевих, Дмитро Щербак*

**Адреса редакції**

04053  
Київ-53, вул. Обсерваторна, 21А  
Тел. 299-91-77  
e-mail: [desitinnai@ukr.net](mailto:desitinnai@ukr.net)  
[mdch.kiev.ua](http://mdch.kiev.ua)

Випуски бюлетеня «Opus Mixtum» № 1–9 розміщено на сайті Музею: [mdch.kiev.ua](http://mdch.kiev.ua)

Редакція не завжди погоджується з авторами статей

**ISSN 2312-9697**

**© Музей історії Десятинної церкви, 2022**

# Зміст

---

[Від редакції]. 10-річчя створення музею історії найдавнішого храму України 7

## **Історія досліджень, джерела, архітектура і археологія Десятинної церкви та пам'яток Старокиївської гори**

- Козюба Віталій.* «И призри на церьк(о)вь сию юже создахь недостойныи рабъ твои во имя рожьшая ти м(а)т(е)ри и приснод(е)вья М(а)рья Б(огороди)ца». Декілька питань з ранньої історії Десятинної церкви 11
- Комар Олексій.* «Князівське поховання» з досліджень Йосифа Хойновського 1892 року в Старому Києві 49
- Кукушико Артур.* Історико-культурний аспект спорудження «стасівської» Десятинної церкви (1842–1936) у контексті храмової архітектури ХІХ століття 75
- Гунь Мар'яна.* Археологічні дослідження в Києві по вул. Володимирській, 2 у 1980 році 86
- Журухіна Олена.* Скляні вставки (за археологічними джерелами давньоруського часу з Києва) 107
- Малюк Наталія.* Про одну знахідку зі Старого міста 119

## **Археологія, архітектура і мистецтво Києва та Русі-України**

- Архипова Єлизавета.* Кадильниці та лампади Х–ХІІІ століть з археологічних досліджень і музеїв України 130
- Левченко Тетяна, Крижановський В'ячеслав, Іванов Олег.* Фарфор і фаянс з археологічних досліджень по вул. Олегівській у Києві 146
- Чекановський Андрій.* Керамічні люльки для куріння тютюну ХVІІ–ХVІІІ століть зі слободи гончарів у Києві. Деякі фасони та аналогії 159
- Черненко Олена, Луценко Роман.* Будинок чернігівського магістрату (колишня кам'яниця Полуботка) ХVІІ–ХVІІІ століть 164

## **Історичні дослідження: джерела, музеологія та проблеми музеєфікації нерухомих пам'яток**

<i>Дятлов Владислав.</i> Про перспективу музеєфікації старовинних церков в Україні	175
<i>Кепін Дмитро.</i> Кунсткамера як явище європейської культури: джерелознавче дослідження	189
<i>Писаренко Юрій.</i> «...Акы по мертвеци плакахся». Небезпека пізнання «чужого»	196
<i>Чернухін Євген.</i> Барокові фантазії українців: грецький епіграф ієромонаха Кипріяна до твору Симона Пекаліда «De bello Ostrogiano ad Piantcos cum Nisoviis...»	204
Автори	209

# Contents

---

<i>[Editorial]</i> . 10 <sup>th</sup> Anniversary of the Creation of the Museum of History of Most early church in Ukraine	7
<b>History of the Research, Sources, Architecture and Archaeology of the Desyatynna Church, Sites of Starokyivska Hora of Kyiv</b>	
<i>Kozyuba Vitalii</i> . “And take care of the church which was created by your unworthy slave in the name of Our Lady”. Some issues on the Early History of the Desyatynna Church	11
<i>Komar Oleksii</i> . “Princely Burial” from the Józef Choynowski researches of 1892 in Old Kyiv	49
<i>Kukuishko Artur</i> . Historical and Cultural Aspect of the Construction of the “Stasov’s” Desyatynna Church (1842–1936) in the Context of Temple Architecture of the XIX Century	75
<i>Gun Maryana</i> . Archaeological Research at 2, Volodymyrska Street in 1980	86
<i>Zhurukhina Olena</i> . Glass Inserts (according to Old Rus’ Archaeological Sources in Kyiv)	107
<i>Malujk Natalia</i> . About one Find from the Old City	119

## **Archeology, Architecture and Art of Kyiv and Rus-Ukraine**

<i>Arkhypova Yelyzaveta</i> . Censers and Lamps of the 10 <sup>th</sup> –13 <sup>th</sup> Centuries from Archaeological Excavations and Museums of Ukraine	130
<i>Levchenko Tetyana, Kryzhanovskyi Viacheslav, Ivanov Oleh</i> . Porcelain and Faience Objects from the Excavations on Olehivska Street (Kyiv)	146
<i>Chekanovskyi Andrii</i> . Ceramic Pipes for Smoking Tobacco of the 17 <sup>th</sup> –18 <sup>th</sup> Centuries from the Potters’ Settlement in Kyiv. Some Styles and Analogies	159
<i>Chernenko Olena, Lutsenko Roman</i> . Chernihiv Magistrate’s House (former Kamyanytsa of Polubotok) of the 17 <sup>th</sup> –18 <sup>th</sup> Centuries	164

## **Historical Research: Sources, Museology and the Problems of Museumification of the Immovable Sites**

<i>Dyatlov Vladislav</i> . On the Prospect of Museum Making in the Ancient Churches in Ukraine	175
<i>Kepin Dmytro</i> . The Cabinet of Curiosities as a Phenomenon of European Culture: a Source Study	189
<i>Pysarenko Yuriy</i> “...As to cry for the dead”. The Danger of Knowing “alien”	196
<i>Chernukhin Yevhenii</i> . Barocco Fantasies of the Ukrainians: a Greek Epigraph of Hieromonk Cyprian to the Simon Pekalid Poem “De bello Ostrogiano ad Piantcos cum Nisoviis...”	204
The Authors	209

**10-річчя створення музею  
історії найдавнішого храму України  
(2012–2022)**



Музей історії Десятинної церкви створено відповідно до наказу Міністерства культури України № 320 від 09.04.2012 року. Він працює за всіма напрямками статутної діяльності, мета якої – вивчення й популяризація пам’яток історичного минулого України та головного об’єкта – пам’ятки національного значення «Фундаменти Десятинної церкви X–XIII ст.» у складі пам’ятки археології національного значення «Місто Володимира – Дитинець Стародавнього Києва з фундаментами Десятинної церкви у м. Києві» (охоронний № 60010-Н, включений до Переліку об’єктів культурної спадщини національного значення Постановою Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 року № 928).

Десятинна церква – пам'ятка історії та археології – сприймається широкими верствами населення як релігійна святиня, тому, відповідно до ст. 35 Конституції України та ст. 5 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 року, № 988-ХІІ, ст. 16.2 Закону України «Про культуру» від 14.12.2010 року № 2778-VI, принципове значення має ставлення до неї як до музейного об'єкта, що використовується державною установою в інтересах усього народу України, згідно з Конституцією, чинним законодавством та розпорядженнями Міністерства культури України, за якими жодна державна установа не має у своїй роботі керуватися інтересами окремих релігійних організацій та конфесій.

Десятинна церква - перший кам'яний храм Русі-України, будівництво якого пов'язано з вирішальною подією – хрещенням Русі Володимиром Святославичем у 988 році. Пам'ятка національного значення – церква Богородиці Десятинна - протягом тисячоліття залишається головною святинею, символом цивілізаційного вибору, що визначив європейський вектор розвитку України.

Упродовж багатьох століть церква мала незаперечний духовний авторитет: під її склепіннями зберігалися мощі св. Климента, містилася князівська усипальниця князя Володимира та його дружини – візантійської царівни Анни, сюди було перенесено прах княгині Ольги. Храм став центром архітектурного ансамблю давнього Києва, взірцем для розвитку кам'яної архітектури середньовічної Русі.

Після монгольської навали в 1240 році Десятинна церква не одне століття проіснувала в руїнах, але вже з ХІХ ст. її почали усвідомлювати як важливу історико-культурну та археологічну пам'ятку східнослов'янських народів. Відомий дослідник Києва Микола Закревський вважав, що нова церква Різдва Пресвятої Богородиці (Києво-Десятинна), яку було збудовано 1842 року на місці давнього храму за проектом В. П. Стасова, простоїть не одне століття. Проте її також було знищено в 30-х роках ХХ ст., за часи радянської антирелігійної кампанії.

Спроби відбудувати зруйнований 1240 року храм на залишках його давніх фундаментів здійснювалися неодноразово, але були марними. Ще на початку ХІХ ст. виникла ідея створення музею старожитностей Десятинної церкви. На той час численні цінні артефакти з руїн церкви виявилися розпорошеними по всьому світу. Святині, знайдені під час археологічних досліджень давнього храму в 1823–1826 роках, були або вивезені до Санкт-Петербурга Імператорською археологічною комісією, яка проводила розкопки перед початком будівництва нової церкви Різдва Пресвятої Богородиці (1828–1842), або подаровані вельможним особам. Лише невелика частка знахідок потрапила тоді до музею, що розміщувався в ризниці нової церкви. До речі, кияни не сприйняли свого часу храм, збудований за проектом В. П. Стасова в російсько-візантійському стилі, який називали «комодом». Майже через століття, у 1930 році, було прийнято рішення про використання будівлі Десятинної церкви для музею-заповідника «Київський акрополь», до якого також входили інші давньоруські храми Старокиївської гори. Але цей музей проіснував недовго: після того, як новозбудовану церкву розібрали в 1936–1937 роках, матеріали тривалих археологічних досліджень давнього храму знову розійшлися по різних музеях Києва та інших міст СРСР. Згодом червоним кварцитом лише було викладено план фундаментів Десятинної церкви Х ст.

Чергова спроба відбудови Десятинної церкви на початку ХХІ ст. викликала протести науковців і киян. За розпорядженням Президента України Леоніда Кучми № 83/2000-рп від 12.02.2000 «Про першочергові заходи щодо відродження церкви Богородиці (Десятинної) в м. Києві», роботи «щодо відбудови цього визначного духовного центру Русь-України» планували здійснити в рекордно короткий час – протягом 2001–2003 років, а архітектурно-археологічне дослідження території церкви та інженерні пошуки провести вже у вересні 2000 року. Науковцям і громадськості вдалося відстояти цінність саме автентичних залишків фундаментів Десятинної церкви, необхідність їх музеєфікації та створення спеціалізованого музею історії Десятинної церкви. Тому наступними стали нові розпорядження Президента України від 17 вересня 2004 року № 217/2004-рп «Про музеєфікацію залишків церкви Богородиці (Десятинної) в м. Києві» та розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 червня 2010 року № 1311 «Про проведення археологічних досліджень та музеєфікації залишків фундаментів Десятинної церкви», а також наказ Міністерства культури України № 320 від 09.04.2012 р. «Про створення Музею історії Десятинної церкви».

Підсумком багаторічних суперечок щодо майбутнього Десятинної церкви стало створення спеціалізованого Музею історії Десятинної церкви. Але й через десять років його існування земельна ділянка, на якій розташовані фундаменти Десятинної церкви, юридично залишається в підпорядкуванні Національного музею історії України та управління Міністерства культури України, що не надає Музею історії Десятинної церкви відповідного статусу, а з 2018 року музей залишився і без експозиції та орендованого приміщення біля фундаментів пам'ятки. Музейні працівники добре пам'ятають, як відбувалося створення Музею історії міста Києва, коли кожен державний музей став його «донором», а музею надали Кловський палац. Зважаючи на деклароване державою історичне «значення церкви Богородиці (Десятинної) як символу давньоукраїнської державності, її роль у справі утвердження національно-культурних традицій українського народу», після перемоги й звільнення України від російських загарбників Музей історії Десятинної церкви, без сумніву, повинен стати повноцінним науково-просвітницьким закладом з відповідно обладнаними музейними приміщеннями та музеєфікованими на сучасному рівні фундаментами храму Х ст. Наш обов'язок – забезпечити збереження та музеєфікацію в автентичному вигляді вцілілих залишків найдавнішого храму України для нащадків.

Упродовж 10-річного існування музеєм було створено експозицію, присвячену історії Десятинної церкви, провадяться численні мистецькі заходи й виставкові проекти, відбувається наповнення фондів Музею різноманітними артефактами, книгами, документами, які здебільшого є дарунками киян, створюється бібліографія з історії Десятинної церкви, ведеться робота зі створення електронної бази артефактів, що походять з Десятинної церкви, княжих палаців та інших старожитностей Київського дитинця й Старокиївської гори, публікуються наукові й науково-популярні праці, проводяться майстер-класи та екскурсії. Працює офіційний сайт Музею (<http://mdch.kiev.ua/>), на якому висвітлюється наукова інформація про історію Десятинної церкви, оприлюднюються електронні версії наукових і науково-популярних статей і щорічника «Opus Mixtum», а також ін-

формація про виставкові проекти, екскурсійну, лекційну та просвітницьку діяльність. Ведеться рубрика «Прогулянки містом», матеріали якої розповідають про визначні архітектурні пам'ятки Києва. У соціальній мережі «Фейсбук» висвітлюються новини, події, прес-релізи тощо.

У 2012–2018 роках Музей займав цокольне приміщення за адресою вул. Володимирська, 6/1, що розміщене поряд із фундаментами Десятинної церкви, а з 2019 року орендує приміщення за адресою вул. Обсерваторна, 21А, яке не має відповідних виставкових площ.

Музей історії Десятинної церкви – музей четвертої категорії, фінансується з бюджету м. Києва, розпорядником бюджетних коштів є Департамент культури ВОКМР (КМДА).

Результатам роботи Музею впродовж десяти років присвячено фотоальбом, розміщений на сайті музею [http://mdch.kiev.ua/sites/default/files/public/pdf/20220917\\_01o.pdf](http://mdch.kiev.ua/sites/default/files/public/pdf/20220917_01o.pdf). Сьогодні, попри проблеми і воєнний стан, Музей працює і готовий утілювати нові перспективні проекти.



*Історія досліджень, джерела, архітектура і археологія  
Десятинної церкви та пам'яток Старокиївської гори  
History of the research, sources,  
architecture and archaeology of the Desyatynna Church  
and Sites of Starokyivska Hora and Old Kyiv*

*Віталій Козюба*

**«И призри на церьк(о)вь сию юже создахъ недостойныи рабъ твои  
во имя рождшая ти м(а)т(е)ри и приснод(е)вья М(а)рья Б(огороди)ца».  
Декілька питань з ранньої історії Десятинної церкви**

*У статті розглянуто кілька питань ранньої історії церкви Святої Богородиці Десятинної в Києві, серед яких – присвята церкви, дата її закладення й освячення, причини повторного освячення храму в 1039 році та ймовірність інтронізації князя Володимира в Десятинній церкві наприкінці X ст.*

**Ключові слова:** церква Святої Богородиці Десятинна, присвята, освячення, інтронізація, князь Володимир, Київ.

*The paper examines several issues of the early history of the Church of the Holy Virgin of Tithe in Kyiv, including the dedication of the church, the date of its foundation and consecration, the reasons for the re-consecration of the church in 1039, and the probability of the enthronement of Prince Volodymyr in the Tithe Church at the late 10th century.*

**Key words:** Church of the Holy Virgin of Desyatynna, dedication, consecration, enthronement, Prince Volodymyr, Kyiv.

Церква Богородиці Десятинна – перший кам'яний храм Русі, який став символом офіційного хрещення давньоруської держави наприкінці X ст. У «Повісті врем'яних літ» (далі – ПВЛ) – найдавнішому літописі, що дійшов до нашого часу (був закінчений між 1110 і 1116 роками) – цю церкву згадано 11 разів – найбільше серед усіх, у тому числі за митрополічу Святу Софію (9 згадок). Але ні в ПВЛ, ні в літописах та інших писемних пам'ятках XII–XIII ст. і ще більш пізнього часу не зазначено, на честь якого Богородицького свята було освячено Десятинну церкву<sup>1</sup>.

**Присвята Десятинної церкви.** Така «скорочена» присвята щодо Десятинної церкви – Святої Богородиці – не є винятковою. Літописи так само називають понад десяток парафіяльних та на княжих дворах храмів у Києві та інших містах Русі (див. Додаток). Зокрема, Іпатіївський літопис (далі – Іпат.) повідомляє про церкви Богородиці у Тмуторокані, Переяславі, Смоленську, Пирогощі на Подолі в Києві, у Володимирі Суздальському, стару в Полоцьку, Ростові, Володимирі, Суздалі, Галичі, Дорогичині, Холмі, Мельниці [Іпат., стб. 134, 248, 250, 294, 491, 495, 512, 559,

580, 656, 788, 826, 847]. У Лаврентіївському літописі (далі – Лавр.) згадано про частину цих церков з іншими датами – у Володимирі й Ростові – і додано до переліку храмів, присвячених Святій Богородиці, церкву в Устюзі [Лавр., стб. 351, 526], а в Новгородському першому літописі (далі – НПЛ) – церкви на Торговищі та на Прусській вулиці в Новгороді [НПЛ, с. 23, 326].

У більшості згадок ці церкви названі, із традиційним скороченням у написанні, як «с(вя)та Б(огороди)ця». Але є й інші форми – як у винесеній у назву статті фразі про завершення будівництва Десятинної церкви (996) та «дім святої владичиці Богородиці» (церква Печерського монастиря 1096) у ПВЛ або «святої Матері Божої великої Десятинної» (1172) у Київському літописі [Іпат., стб. 109, 223, 559]. Більше різноманіття форм назв Богородицьких церков бачимо на сторінках Галицько-Волинського літопису: «святої Богородиці приснодівиці Марії» (Галич, 1208), «пречистої владичиці нашої Богородиці» (Галич, 1219), «дім Пречистої» (Холм, 1254), «пресвятої приснодіви Марії» (Холм, 1260) [Іпат., стб. 726, 737, 826, 845]<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Висловлюю вдячність Євгену Кабанцю за допомогу при підготовці статті.

<sup>2</sup> Ці варіації назви церкви на честь Святої Богородиці походять від повного іменування Богородиці у Східній церкві – «Пресвята Владичиця наша Богородиця і Приснодівіа Марія». У Києво-Печерському патерику: «пресвятаа, чистаа и непорочнаа владычица наша богородица и приснодевица Марія» [Абрамович 1931, с. 7]. Відповідно й повні назви Богородицьких свят містять таке формулювання, як бачимо, для прикладу, у назві свята Різдва Богородиці, поданої в літописі під 1173 роком: «на Різдро святої владичиці нашої Богородиці приснодівиці Марії» [Іпат., стб. 575]. Вживалось і децю скорочене формулювання, як-от на початку грамоти князя Володимира Васильковича: «Во ім'я <...> святої Богородиці і приснодівиці Марії» [Іпат., стб. 903].

У Лаврентіївському літописі майже всюди використано традиційну скорочену форму посвяти – «святої Богородиці». Один з винятків – повідомлення 1231 року про успішну пастирську діяльність ростовського єпископа Кирила II [Лавр., стб. 458]. Вжита у похвалі Кирилу форма назви соборної церкви Ростова – «свята церква Пречистої Владичиці нашої Богородиці» – та інші особливості видають літературне (книжне) походження похвали. Остання є перекладом одного з грецьких джерел [Творогов 1987, с. 224].

Цікавою є згадка під 1172 роком (у Лавр. під 1169) двох чудес, здійснених Богородицькими церквами (= однойменними іконами в них) у Володимирі Суздальському та Києві. Спочатку літописець радіє «чюду», коли вигнав «Бог і свята Богородиця Володимирська злого, пронирливого і гордого підлесника, лживого владика Федорця із святої Богородиці церкви Золотоверхої» та Ростовської землі [Іпат., стб. 551; Лавр., стб. 355]<sup>3</sup>. Інше чудо було створене «Богом і святою Богородицею церквою Десятинною», коли значно менша за кількістю воїнів дружина князя Михалка Юрійовича з берендеями розбила військо половців, звільнивши після нападу кочовиків на місто Полонне багато бранців – мешканців волості Десятинної церкви [Іпат., стб. 554–559]. Наприкінці цієї літописної розповіді про чудо акцентовано, що воно сталося завдяки «помочі хреста чесного і святої Матері Божої Богородиці великої Десятинної» [Іпат., стб. 559; Лавр., стб. 361]. В інших місцях Київського літопису зазначено, що небесну допомогу у воєнних справах надавали, крім Бога і Богородиці, святі мученики Борис і Гліб та Чесний Хрест: «Бог і свята Богородиця, і святі мученики позбавили град від сильної раті» (1147); «славили Бога і святу Богородицю і силу чесного хреста і святих мучеників в бранях на поганях» (1173) [Іпат., стб. 359, 563].

Значно рідше літописи називають посвяту церков Святої Богородиці: Благовіщення (на Золотих воротах у Києві, Городище біля Новгорода, Чернігів, Кам'янець на Берестейщині) [Іпат., стб. 139, 510, 652, 925], Успіння (на княжому дворі в Ярославлі) [Лавр., стб. 438]; Різдва (Боголюбів) [Іпат., стб. 581].

Така сама ситуація з «неповними» назвами Богородицьких монастирів і церков у них: на Болдиних горах у Чернігові [Іпат., стб. 185; Лавр., стб. 193], нової церкви Печерського в Києві [Іпат., стб. 199; Лавр., стб. 207], Влахернської на Клові [Іпат., стб. 260; Лавр., стб. 283], Антонієвого і на Звіринці в Новгороді [НПЛ, с. 20, 28], Слєцького (?) в Чернігові, Синєводського [Іпат., стб. 606, 787], у Нижньому Новгороді [Лавр., стб. 451].

Серед Богородицьких монастирів і церков у них XI–XIII ст., присвяти яких згадано в тогочасних джерелах, відомі такі: Успіння – стара «церковиця мала» Печерського в Києві 1051 року [Іпат., стб. 146], Аркаж (Аркадій) монастир у Новгороді 1153 року [НПЛ, с. 29], Княгинин монастир у Володимирі Суздальському 1200 року [Лавр., стб. 415]; Різдва – у Володимирі Суздальському 1192 року [Лавр., стб. 409], на Михалиці у Новгороді 1199 року [НПЛ, с. 44]; Благовіщення – у Новгороді 1170 року [НПЛ, с. 33].

Із джерел більш пізнього часу відомі назви ще кількох Богородицьких церков XII–XIII ст.: Успіння – кафедри єпископів у Рязані, Володимирі Суздальському, Ростові, Смоленську, Володимирі, Галичі, Слєцького монастиря в Чернігові, а також кам'яні церкви в Старій Ладозі й Дорогобужі на Волині, монастиря в Смоленську [Раппопорт 1982, с. 45–46, 49, 51–52, 61–62, 76, 89, 105–106, 108; Бълхова 2002, с. 54]; Різдва – церкви в Суздалі, Муромі (?), Антонієвого і на Перині монастирів біля Новгорода, церква в Гродно (?), монастир на Снетній горі в Пскові [Раппопорт 1982, с. 59–60, 61, 67–68, 75, 103; Бълхова 2002, с. 53]; Благовіщення – у Вітебську й Галичі [Раппопорт 1982, с. 99–100, 109]; Введення – уже згадана церква на Прусській вулиці в Новгороді, за літописною звісткою 1391 року [НПЛ, с. 384].

Перелік Богородицьких монастирів і церков завершують ще три пам'ятки: нова церква Святої Богородиці в Полоцьку, можливо, монастирська [Раппопорт 1982, с. 115; Бълхова 2002, с. 53] і монастирі Київської землі – Гнилицький і Зарубський (Пречистої за люстрацією Київського замка 1552 року) [Архив 1886, с. 121]. До нього не ввійшла сумнівна звістка

<sup>3</sup> Ще про одне чудо ікони Святої Богородиці Володимирської літописець повідомляє під 1164 роком [Лавр., стб. 353].

1133 року Никонівського літопису про монастир Різдва Богородиці в Переяславі [Бълхова 2002, с. 54] та церкви з присвятами, що не належать до чотирьох головних Богородичних свят, які входять до дванадесятих, тобто Різдва (8 вересня за юліанським стилем), Введенню в храм (21 листопада), Благовіщенню (25 березня) та Успінню Пресвятої Богородиці (15 серпня). Серед таких не головних присвят у XII–XIII ст. згадуються: Положення чесних риз і пояса Богородиці – церква на Золотих воротах у Володимирі Суздальському, освячена ще 1164 року [Лавр., стб. 351], з більш пізньою згадкою присвяти [НПЛ, с. 467], церква на міських воротах Новгорода, збудована 1198 року [НПЛ, с. 43–44] та однойменний монастир у Смоленську [Бълхова 2002, с. 54]; святих праведних Іоакима і Анни – церква на воротах собору Святої Богородиці в Суздалі [Лавр., стб. 412] і каплиця у Володимирі [Іпат., стб. 937]; дві церкви на честь Покрови Богородиці (Додаток, № 28, 29, 44, 45).

Отже, за використаними літописними та іншими джерелами, від кінця X до кінця XIII ст. для Русі є свідчення про 51 церкву чи монастир, присвячених Святій Богородиці та її найголовнішим святам. З них 20 мали посвяту Успінню, 9 – Різдва, 8 – Благовіщенню, 1 – Введенню, інші 13 відомі просто як Богородицькі<sup>4</sup>. Тобто святам Успіння було присвячено майже 53% церков з відомими повними посвятами, Різдва – майже 24%, Благовіщення – 21%, Введення – менше 3%.

«Мовчання» літописів про посвяту, незважаючи на велику кількість згадок, повторюється і щодо Богородицької церкви Печерського монастиря. Нову церкву, закладену ігуменом Феодосієм 1073 року і завершену його наступником Стефаном 1075 року, у період від 1075 до 1230 років (крайні дати звісток про храм) літописи незмінно називають Святою Богородицею (Печерською). І тільки за непрямыми тогочасними вказівками ПВЛ можна дізнатись про посвяту: згадано про «церковицю малу над печерою во ім'я святої Богородиці Успіння» (1051), про перенесення мощей Феодосія до головного храму монастиря на свято Успіння (1091) і про відвідини князем Святополком

заутрені в монастирі на Успіння після перемоги коаліції князів над половцями (1107) [Іпат., стб. 146–147, 200–203, 258; Лавр., стб. 158, 209–211, 282]. У Києво-Печерському патерику Печерська церква також жодного разу не названа Успенською, хоча це джерело називає день освячення – 14 серпня [Абрамович 1931, с. 14].

Тож якою була присвята Десятинної церкви? Ще в першій половині XVII ст. невелику церкву на місці давньоруської називали так само, як і в літописах: Святої Пречистої в документі 1635 року [Білоус 2008, с. 198], Пресвятої Діви Десятинна в експлікації до плану Києва А. Кальнофойського 1638 року [TERATOYРГНМА 1638, s. 25]. Після завершення реставрації церкви, яку розпочав митрополит Петро Могила, уже при новій владі у місті Десятинна стала храмом Різдва Богородиці, що відображено в багатьох джерелах другої половини XVII – XVIII ст. [Алфёрова, Харламов 1982, с. 150; Описи 1989, с. 299]. Є дослідники, зокрема Л. Махновець, які припускали саме таку присвяту Десятинної церкви часів князя Володимира Великого [Літопис 1989, с. 532].

Літописна стаття 996 року на своєму початку містить розповідь про завершення будівництва («видивъ ц(е)рковъ свершену») Десятинної церкви (але не її освячення!) і велике святкування («праздникъ великъ») із цієї нагоди, влаштоване князем Володимиром. Потім, за ПВЛ, на свято Преображення (6 серпня) відбулася невдала для руської дружини сутичка з печенігами біля Василева, але Володимир уник поразки і поставив у цьому місті Преображенську церкву згідно з князівською обітницею, даною ним у день «січі». Влаштувавши у Василеві свято, Володимир повертається до Києва на Успіння і знову організовує свято, «съзываше бесчисленное множество народа», і потім так роблячи щорічно («по вся лета творяше») [Іпат., стб. 108–110; Лавр., стб. 124–125].

Уся згадана стаття за сюжетами в ній і її формою видається повністю сконструйованою автором ПВЛ: і промова Володимира в ново-збудованій Десятинній церкві, і вирахована тривалість святкування у Василеві між Преображенням та Успінням, і масове, сповнене ентузіазму святкування Успіння з цитуванням

<sup>4</sup> За деякими припущеннями, Кловський Влахернський монастир у Києві і його церква були присвячені чуду Богородиці у Влахернському храмі [Раппопорт 1974, с. 48, прим. 23].

літописцем Євангелія, і розповідь про виготовлення на замовлення князя срібних ложок для його дружинників, і наратив про покарання розбійників. У цьому контексті абсолютно очікуваною і виправданою видається поява звістки про масове святкування Успіння, адже літописцеві була відома посвята церкви Святій Богородиці, і введенням сюжету про святкування Успіння він компенсував своє незнання дати (рік і день) її освячення. На прямий зв'язок між згаданим літописцем святкуванням Успіння і посвятою Десятинної церкви вказав ще митрополит Євгеній (Болховітинов), і цієї думки дотримується переважна більшість дослідників [[Болховітинов] 1825а, с. 8–9, прим. 18; Голубинский 1901, с. 181].

**Про дати закладення і освячення Десятинної церкви.** Проблемними є датування всіх трьох етапів появи Десятинної церкви – її закладення, закінчення будівництва, завершення оздоблення з наступним за цим освяченням (чи навпаки – освяченням і подальшим закінченням оздоблення). ПВЛ називає дві дати закладення – 989 [Лавр., стб. 121] і 991 роки [Пат., стб. 106]. Нещодавно О. Филипчук передатував Корсунський похід князя Володимира, справедливо розглядаючи час і причини його здійснення в контексті громадянської війни у Візантії, а саме повстання Варди Фоки (987–989). Аналіз візантійських джерел привів дослідника до висновку, що цей похід відбувся у другій половині 989 року, найімовірніше – у вересні-жовтні [Филипчук 2020, с. 95–167]. Відтак шлюб Володимира з візантійською принцесою Анною (сестрою імператора Василя II), умовою якого було хрещення князя, став наслідком взяття русами Херсона (Корсуна) саме в цьому році. Відповідно хрещення Русі відбулося наприкінці 989, якщо не у 990 році<sup>5</sup>. Це дозволяє розглядати 991 рік як можливу дату початку будівництва церкви Святої Богородиці в Києві.

Про завершення будівництва Десятинної церкви («Володимиръ же видивъ ц(е)рк(о)въ свѣршену») ПВЛ повідомляє під 996 роком [Пат., стб. 108–109; Лавр., стб. 124]. Літописець навіть інформує про святкування цієї по-

дії – «и створи же празникъ великъ в той д(е)нь бояромъ и старчемъ градъским и оубогимъ», ретроспективно переносючи на кінець X ст. добре відому йому практику влаштування свята на честь освячення церкви і об'єднуючі зовсім різні події – завершення будівництва храму і його освячення. Завдяки традиції щорічного святкування днів освячення церков ці дати записувались до місяцесловів і згодом потрапили до Прологу (Синаксара). Серед кількох київських церков (Святої Софії, Святого Георгія), дати освячення яких зафіксовані в цьому джерелі, є й Десятинна церква, яку було освячено 12 (чи 11) травня [Голубинский 1904, с. 408].

На Русі існували різні практики щодо часового проміжку між завершенням будівництва храму і його освяченням – від кількох тижнів (Спасо-Преображенська церква в монастирі під Руссою у 1198 році – через 15 днів; надвратна церква Положення ризи і пояса Святої Богородиці в Новгороді 1195 року – через 42 дні [НПЛ, с. 41–43]) до багатьох місяців і навіть років: церква Святого Кирила в монастирі на Нелезині біля Новгороду 1196 року освячена через 6 місяців після свого завершення [НПЛ с. 42]; Успенська Печерська церква в Києві 1089 – через 14 (!) років [Пат., стб. 189; Лавр., стб. 198].

Традиція святкування освячення храмів, приписана літописцем Володимиру вже для перших зведених після хрещення церков у Василеві й Києві, про яку згадувалось вище, представлена на сторінках літописів і в XII–XIII ст.: церква Святого Василя на Великому дворі в Києві 1183 року – «и созва на пиръ тѣи доуховнии с(вя)щенного митрополита Никифора и иные еп(и)с(ко)пы и в(е)сь с(вя)т(и)льскый чинъ и Кияны и быша весели» [Пат., стб. 634]; церква Преображення в м. Русса 1198 року – «и створи праздъникъ честьнь» [НПЛ, с. 43], церква Святого Михаїла в Ростові 1207 року – «якож Соломонъ ц(е)с(а)рь створи пиръ на с(вя)щ(е)ньє ц(е)рь(к)ве своея и праздновавъ <...> тако и бл(а)ж(е)нии Костянтинъ створи пиръ на ос(вя)щ(е)ньє ц(е)р(ь)кве своея», церква Святих Бориса і Гліба в Ростові 1218 року – «Ту суццю великому

<sup>5</sup> Кінець 989 – 990 рік як дату хрещення киян уже називала частина дослідників (В. Розен, Є. Шмурло). Огляд думок на цю тему див.: [Сазанов 2015].

князю Костянтину с бл(а)городными дѣтми Василком и Всеволодом и Володимером и со всѣми боляры створи пирь и оучреди люди и многу м(и)л(о)стню створи къ оубогымъ» [Лавр., стб. 433, 442].

Під час цих щорічних святкувань дня освячення церков у найбільш відомих із них існувала традиція, серед іншого, розвішувати перед собором вишиті дорогоцінні тканини («паволоки») і верхній одяг («порти»), розшитий золотими нитками і прикрашений перлинами [Голубинский 1904, с. 284]. Їх згадано серед втраченого від пожежі 1185 року начиння церкви Святої Богородиці Золотоверхої у Володимирі Суздальському [Іпат., стб. 630; Лавр., стб. 392]. Подібний одяг було вкрадено зі Святої Софії і Десятинної церкви під час захоплення Києва князем Рюриком Ростиславичем з Ольговичами в 1203 році: «разграбиша <...> и порты бл(а)ж(е)ных первых князьи еже бяху повѣшали в ц(е)р(ь)квахъ с(вя)т(ы)хъ на памят собѣ» [Лавр., стб. 418]. При описі розграбування татарами Володимира Суздальського у 1237 році літописець слово в слово повторив наслідки падіння міста, наведені в статті 1203 року, із цитуванням пророка Давида включно [Лавр., стб. 463]. Дослідники вбачали в цій традиції зберігання святкового верхнього одягу князів у церкві наслідування візантійської практики, перенесення її на місцевий ґрунт – *translatio imperii* [Толочко 1991; Котляр, Ричка 2008, с. 147–148].

Повертаючись до дати завершення будівництва Десятинної церкви і нібито (за натяком ПВЛ) її освячення (996), слід наголосити, що частина науковців вважає цю дату умовною [Цукерман 2009, с. 196, 197]. Цей рік, можливо, вкладається в схему «хронологічної симетрії» – базового принципу облаштування хронологічної сітки ПВЛ для повідомлень аж до кінця X ст. і частково для першої половини XI ст. Сам принцип був нещодавно відкри-

тий В. Лушиним і розвинутий О. Толочком [Толочко 2011; 2015, с. 59–68]. Виходячи зі «штучності» цієї дати, В. Арістов запропонував іншу можливу дату освячення церкви Святої Богородиці – 1007 рік [Aristov 2021, р. 105–108]. Уперше перегляд літописної дати завершення / освячення Десятинної церкви зробив О. Шахматов. Відштовхуючись від дня її освячення (12 травня) і вважаючи обов'язковим здійснення цієї події виключно в неділю, він отримав іншу дату – 995 рік, на яку припав збіг названих числа, місяця і дня тижня [Шахматов 1908, с. 25; Aristov 2021, р. 105–106].

Щодо версії В. Арістова, він обґрунтував дату освячення 1007 роком таким чином. У ПВЛ під цим роком розміщено коротке повідомлення про перенесення до церкви Святої Богородиці мощей якихось святих: «Пренесени с(вя)тии въ с(вя)тую Б(огороди)цю» [Іпат., стб. 114; Лавр., стб. 129]. Серед різних варіантів атрибуції цих святих найбільш переконливим є вбачання в них мощей Св. Климента та його учня Фіва [Арістов 2015]<sup>6</sup>. Дослідник припустив, що мощі святих мучеників було безпосередньо використано під час церемонії освячення Десятинної церкви, і саме з цим пов'язана літописна звітка 1007 року [Aristov 2021, р. 107]. Яка ж із запропонованих дат (995 і 1007) ближча до ймовірного часу освячення церкви і чи взагалі можна встановити, хоча б приблизно, дату цієї події?

Очевидна слабкість припущення О. Шахматова – надзвичайно малий термін для будівництва й оздоблення (хоча б часткового) першого кам'яного храму Русі – лише чотири роки. За цей час треба було організувати видобуток і доставку червоного кварциту і пірофілітового сланцю (тисячі тон) з району Овруча (по суходолу понад 175 км), пісковіку, граніту, вапняку з інших регіонів Подніпров'я [Івакін, Томашевський, Павленко 2013; Козюба 2014,

<sup>6</sup> Цієї думки у своїх статтях дотримувались Є. Уханова та А. Карпов [Филипчук 2020, с. 360, прим. 59]. Нещодавно О. Филипчуком був запропонований новий варіант ідентифікації цих святих – як Бруно Кверфуртського та його сподвижників, убитих язичниками пруссами [Филипчук 2020, с. 333–336]. Ця ідея має три суперечності, які роблять її сумнівною: по-перше, часові розбіжності літописної звітки 1007 року і подій, пов'язаних із Бруно: його візитом до Києва 1008 року і смертю в 1009 році; по-друге, на думку О. Филипчука, перенесення мощей святих відбулося з ініціативи та за безпосередньої участі Володимира, тобто, не пізніше 1015 року (смерть князя), але канонізація Бруно відбулася лише 1024 року; по-третє, найголовніше – маючи статус католицького архієпископа язичників (*archiepiscopus gentium*), він ніяк не міг бути похований у храмі грецької віри і жодних слідів вшанування цього святого в православній церкві не існує.

с. 174–175], налагодити на місці виробництво вапна, цегли, черепиці, смальти, привезти з Корсуня (?) мармурові колони, капітелі та інші сполії<sup>7</sup> та «із-за моря» (острів Проконнес) мармурову сировину [Архипова 2005, с. 51], зробити проект і звести саму споруду, завершити мозаїчне (стін і підлоги) та фрескове оздоблення хоча б її центрального ядра – вівтаря і наоса. При цьому також треба врахувати, що перелічені роботи здійснювали переважно «майстри з грек». І хоча частина цих робіт виконувалась паралельно, ймовірних 6–7 місяців будівельного сезону на рік було недостатньо для здійснення всього їх об'єму.

Навіть виконання замовлення на спорудження церкви в «турборежимі» не могло змінити ситуацію. Поспіх у зведенні церкви Святої Богородиці зафіксований під час її археологічних досліджень початку ХХІ ст. Зокрема, було виявлено факти зміни проекту в ході будівництва, про що свідчать викопаний (але не використаний) рів фундаментної стрічки по лінії

східної пари стовпів підкупольного квадрата, повторне використання уламків заглаженого розчину кладки стіни в муруванні фундаменту західного фасаду собору і блоки стінової кладки в шарі будівництва, що зберігся над засипаним ровом Старокиївського городища біля північно-західного кута храму [Иоаннисян и др. 2009, с. 338, 340–341; Комар 2013, с. 109, іл. 1, горизонт Д]. Переробка проекту і частковий демонтаж вже зведених стін, ймовірно, мали подовжити термін спорудження Десятинної церкви.

Інформації про час, витрачений на спорудження муrowаних церков у Давній Русі, не так багато відносно їх відомої кількості. Невеликі церкви встигали звести за один будівельний сезон чи навіть його частину, інші за декілька. При зміні князя-ктитора чи перебох у фінансуванні будівництво тривало десятиліття й більше, найдовше (з перервами) – церкви Святих Бориса і Гліба у Вишгороді – майже 40 років [Раппопорт 1982, с. 27] (Таблиця).

Таблиця

**Терміни будівництва кам'яних церков Русі за літописними джерелами**

Церква	Термін будівництва	Рік/роки	Місто	Джерело
Спасо-Преображення м-ря	2 місяці	1198	Новгород (Нередиця)	НПЛ, с. 44
Благовіщення м-ря	70 днів	1179	Новгород	НПЛ, с. 36 <sup>8</sup>
Спасо-Преображення надвратна Положення ризи і пояса Святої Богородиці	2 місяці і 10 днів	1198	Русса	НПЛ, с. 43
Святого Кирила м-ря	3 місяці (без двох днів)	1195	Новгород	НПЛ, с. 41–42
Святого Кирила м-ря	3 місяці	1196	Новгород (Нелезин)	НПЛ, с. 42
Воздвиження Чесного Хреста	3 місяці і 11 днів	1218	Володимир Суздальський	Лавр., стб. 441

<sup>7</sup> При перших розкопках Десятинної церкви 1824 року було знайдено «безліч великих шматків оброблених поясів і карнизів з білого мармуру», «бази і уламки товстих, білого мармуру колон і їх капітелей з карнизами» [[Болховитинов] 18256, с. 388, 390].

<sup>8</sup> Цікава деталь – у тексті НПЛ зазначено, що церква будувалась 70 днів, хоча за датами закладення й завершення «церковного з'дання» (21 травня – 25 серпня) час спорудження мав становити понад 3 місяці – 97 днів. Таке скорочення календарного графіка будівництва, вочевидь, пов'язане з неробочими днями – неділями, найбільшими святами (Преображення, Успіння Богородиці) та днями з несприятливими погодними умовами (зливами, буревіями тощо) чи навіть простоями. Цей приклад наочно засвідчує, скільки насправді будівельний сезон втрачав (з різних причин) календарних днів (у цьому випадку – майже 28%).

надвратна Святих Іоакима й Анни	1 сезон	1196	Володимир Суздальський	Лавр., стб. 412, 414
Святого Василя	1	1197	Київ (Новий двір)	Іпат., стб. 707
Святого Павла	1	1224	Новгород	НПЛ, с. 63
Святої Богородиці	1	1225	Суздаль	Лавр., стб. 447
Святого Миколая	2 сезони	1135–1136	Новгород	НПЛ, с. 23, 24
Святої Богородиці Успіння в Аркажому м-рі	2	1188–1189	Новгород	НПЛ, с. 39
Святого Воскресіння	2	1195–1196	Новгород	НПЛ, с. 42 <sup>9</sup>
Святої Варвари м-ря	2	1218–1219	Новгород	НПЛ, с. 57, 59
Успенський Печерського м-ря	3 сезони	1073–1075	Київ	Іпат., стб. 173, 189; Лавр., стб. 183, 198
Святої Богородиці Антонієвого м-ря	3	1117–1119	Новгород	НПЛ, с. 20, 21
Святої Богородиці	3	1158–1160	Володимир Суздальський	Лавр., стб. 348
Святого Богоявлення на воротах Благовіщенського м-ря	3	1180–1182	Новгород	НПЛ, с. 36, 37
Святої Богородиці нова	4 сезони	1222–1225	Суздаль	Лавр., стб. 445, 447
Святого Іоанна	4	1227–1230	Новгород (Петрятин двір)	НПЛ, с. 21, 22
Святого Іллі	5 сезонів	1198–1202	Новгород	НПЛ, с. 44, 45
Святого Георгія (на фундаменті попередньої церкви)	5	1230–1234	Юр'єві Польському	Лавр., стб. 455, 460
Святої Софії	6 сезонів	1045–1050	Новгород	НПЛ, с. 181
Святої Богородиці Пирогощії	6	1131–1136	Київ	Іпат., стб. 294, 300; Лавр., стб. 301
Святого Михаїла	6	1219–1224	Новгород	НПЛ, с. 59, 63
Святих Петра і Павла	8 сезонів	1185–1192	Новгород	НПЛ, с. 38, 40
Святої Богородиці	10 сезонів	1135–1144	Новгород (на Торговищі)	НПЛ, с. 23, 27
Сорока Севастійських Мучеників	13 сезонів	1199–1211	Новгород	НПЛ, с. 44, 52

<sup>9</sup> Літопис повідомляє, що за перший будівельний сезон (роботи велися восени) стіни храму встигли викласти на висоту рівня дверей: «и възделаша до дъверии около».

Щодо термінів здійснення оздоблення церков, насамперед розписів їх стін, літописних свідчень ще менше. Повідомляється про проведення розписів у новгородській Святій Софії: «на весну почышя пьсати святую Софию» в 1108 році; «испьсаша честно притворы вся въ святѣи Софии» 1144 року [НПЛ, с. 19, 27]. Ця церква була завершена ще 1050 року, освячена не пізніше 1052 року [Пат., стб. 160]<sup>10</sup>, і ці розписи, ймовірно, пов'язані з ремонтними роботами. Соборну церкву Святої Богородиці у Володимирі Суздальському розписано на наступний (1161) рік після спорудження [Лавр., стб. 351]. Монастирську церкву Святої Богородиці Антонієвого монастиря в Новгороді закінчили розписувати 1125 року, на сьомий рік після «свершіння», а іншого місцевого монастиря – Благовіщення – 1189 року, через 10 років після її будівництва [НПЛ, с. 21, 39]. Церкву Святого Спаса в монастирі біля м. Русса розписано в 1199 році, на наступний рік після її завершення й освячення, так само, як і однойменну церкву в монастирі на Нередиці біля Новгорода [НПЛ, с. 44]. Цей факт свідчить про те, що площа фрескового розпису в обох храмах була відносно невеликою або що ці роботи паралельно виконували різні групи живописців. Також на наступний рік після освячення, у 1196 році, було розписано церкву Положення ризи і пояса Святої Богородиці на міських воротах Новгорода [НПЛ, с. 42]. Розпис нової церкви Святої Богородиці в Суздалі розпочато через 5 років після її освячення і здійснено у 1230–1233 роках [Лавр., стб. 455, 459–460]. Таким чином, на будівництво і оздоблення («Написана быс ц(е)рк(в)ы <...> и измощена моромором красным разноличным») собору загалом пішло 8 (не рахуючи перерви) будівельних сезонів. Найдовша пауза між завершенням будівництва і здійсненням розпису – 16 (!) років (1211–1227) – трапилася для церкви 40 Севастійських Мучеників у Новгороді [НПЛ, с. 52, 65].

Є свідчення про кілька церков, де відомий лише загальний проміжок часу між їх закладенням та освяченням. Зокрема, це тра-

пилось за 3 роки у випадку із церквою Святої Богородиці Успіння в княгининому монастирі у Володимирі Суздальському (1200–1202) [Лавр., стб. 415, 417]; за 5 років – Різдва Святої Богородиці в однойменному монастирі у Володимирі Суздальському (1192–1196) [Лавр., стб. 409, 413], Святих Бориса і Гліба в Ростові (1214–1218) [Лавр., стб. 438, 442]; за 6 років – Святого Михаїла в Новгороді (1219–1224) [НПЛ, с. 59, 63]; за 7 років – Святих Бориса і Гліба в дитинці Новгорода (1167–1173); за 8 років – Спаською церквою на воротах у монастирі Святого Георгія в Новгороді (1166–1173) [НПЛ, с. 32, 34]; за 9 років – Спасо-Преображенською церквою в монастирі в Ярославлі (1216–1224) [Лавр., стб. 439, 447]; за 19 (!) років – Михайлівською церквою Видубицького монастиря в Києві (1070–1088) [Пат., стб. 164, 199; Лавр., стб. 174, 207].

Як бачимо, для спорудження більшості храмів (крім невеликих за розміром) потрібно було щонайменше 3–5 років і ще мінімум один для оздоблення. Показовим у цьому плані є Успенський собор у Володимирі Суздальському, ситуація з будівництвом якого, у певному сенсі, подібна до Десятинної церкви. Для успішного (у тому числі швидкого) здійснення будівельного проекту необхідні три умови: велике бажання (мотивація) замовника-критора, відсутність проблем із фінансуванням та наявність кваліфікованих кадрів різних спеціальностей, залучених до проекту. Володимир Великий був зацікавлений у якнайшвидшому завершенні спорудження церкви Святої Богородиці і як символі нової релігії загалом і як головного собору потенційної нової митрополії зокрема, і для підняття особистого престижу, а Андрій Боголюбський вважав володимирський собор Святої Богородиці важливим елементом його проекту створення місцевої незалежної митрополії [Щапов 1989, с. 88, 187].

Обидва князі надали цим церквам десятини, а Андрій Боголюбський ще й інші привілеї на нерухоме майно та фіскальні збори: «и да еи много имѣнья и свободы купленья и з даньми

<sup>10</sup> У більш пізніх літописах зазначено рік освячення – 1050 (Софійський 1-й літопис) або 1052 рік (Новгородський 3-й літопис) [Раппопорт 1982, с. 65], які є інтерпретацією повідомлень НПЛ про завершення будівництва собору та поховання в ньому князя Володимира Ярославича відповідно.

и села лѣпшая и десятины в стадѣхъ своихъ и торгъ десятии» [Лавр., стб. 348]<sup>11</sup>. Також ці князі передали до згаданих церков багато необхідного для здійснення богослужінь: Володимир «вда <...> иконы и ссуды ц(е)рк(о)вныи и кр(е)сты» [Пат., стб. 106]; Андрій «оукраси ю дивно многоразличными иконами и драгимъ каменьемъ бес числа и ссуды ц(е)рк(о)вными» [Лавр., стб. 351]<sup>12</sup>, а ще передав ікону Святої Богородиці, вивезену ним із Вишгорода, шати якої «окова <...> трии десять гривенъ золота кромѣ серебра и каменя драгаго и жемчюга и оукрасивъ ю постави и в ц(е)ркви своєи» [Лавр., стб. 346]. Інша паралель – до будівництва обох церков Успіння Святої Богородиці були залучені іноземні фахівці: у Києві «и пославъ приведе мастера от Грькъ» [Пат., стб. 106; Лавр., стб. 121], у Володимирі «приведе ему Б(о)гъ изъ всѣхъ земель всѣ мастера и оукраси ю паче инѣхъ ц(е)ркви» [Лавр., стб. 351].

Як уже було згадано вище, на зведення собору у Володимирі знадобилося 3 роки, ще один – на оздоблення, отож загалом 4 роки. Розмір цього храму – 27,5×17,6 м, що приблизно збігається з розміром центрального ядра Десятинної церкви – 27,2×18,2 м [Раппопорт 1982, с. 7, 51]. Але в київському храмі з трьох боків були ще галереї та інші приміщення, зведені тоді ж, наприкінці X ст. [Йоаннісян і др. 2009, с. 339, 343, 346, рис. 13], сукупна площа яких майже вдвічі перевищує площу центрального ядра. Вони частково були відкритими і, можливо, також частково одноярусними, але на їх будівництво теж потрібно було витратити щонайменше, ще один рік. Інша відмінність – ймовірна наявність великих площ настінних мозаїк у вівтарній частині і, не виключено, в інших місцях<sup>13</sup>. Їх

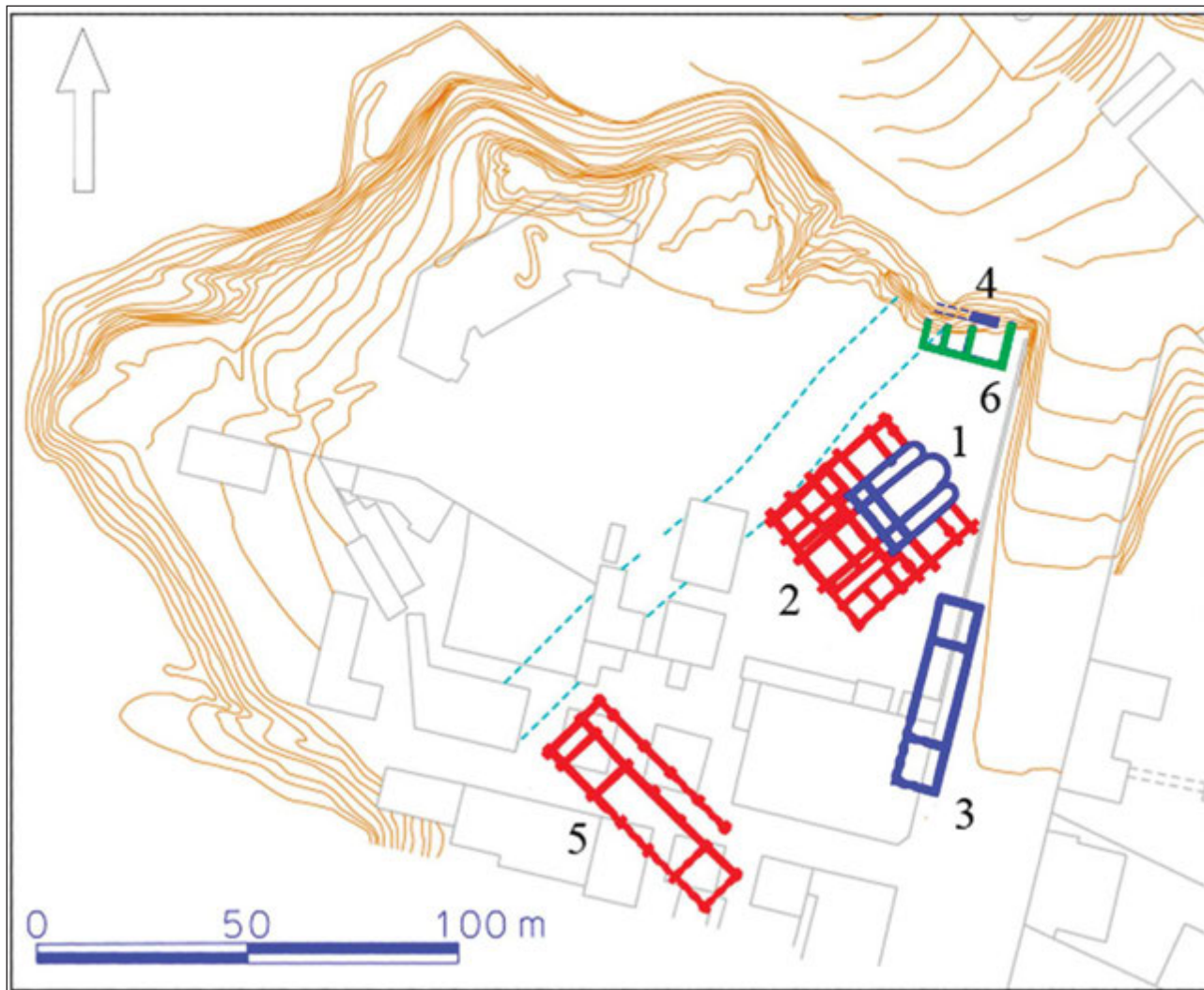
створення було трудомістким і більш затратним за часом, ніж фрескового розпису. Треба також врахувати, що разом з Десятинною церквою здійснювалося спорудження ще двох палаців – східного та південного (іл. 1: 1–4). У їх кладках зафіксовано залізистий пісковик (як і в фундаменті центрального ядра церкви) і цеглу зі скошеними торцями, яку було використано при будівництві Святої Богородиці [Єлшин 2017, с. 100–101, 117; Козюба 2018, с. 31, 38; Козюба 2019, с. 38]. Невідомо, чи ці палаци у складі єдиного архітектурного ансамблю було завершено одночасно із церквою, але паралельне зведення трьох монументальних споруд мало збільшити кінцевий термін виконання проекту. Поряд, за часів Володимира, було побудовано третій – західний – палац (іл. 1: 5), з використанням плінфи, аналогічної до цегли з названих церкви та інших палаців, але ми не знаємо, чи західний палац споруджувався паралельно з ними, чи після завершення будівництва Десятинної церкви.

І ще один важливий фактор – Десятинна церква була першою мурованою спорудою Русі, і тому «на марші» треба було вчити місцевих робітників, підбирати будівельну сировину (камінь, глина), робити пробні випали цегли тощо. Пізніше, з XI і особливо XII ст., кам'яне будівництво стало масовим і зведення споруд займало вже менше часу. При всій умовності порівняння будівництва Десятинної церкви та Успенського собору у Володимирі Суздальському зрозуміло, що зведення першої потребувало як мінімум на 2–3 роки більше, ніж другого. Враховуючи факт освячення Десятинної церкви 12 травня, у рік освячення будівельний сезон тривав (якщо якісь роботи, крім приби-

<sup>11</sup> Не виключено, що й Володимир свого часу дав щось подібне Десятинній церкві, але про її нерухоме майно (волость із селами і м. Полонне) літопис згадує лише раз під 1172 роком [Пат., стб. 556, 559].

<sup>12</sup> На подібну за змістом фразу натрапляємо і щодо собору Св. Софії в Києві 1037 року: «и оукраси ю иконами многоцѣнными и златомъ и сребромъ и сосуды ц(е)рк(о)вными» [Пат., стб. 141]. У цій же звістці в Лаврентіївському літописі пропущені слова «иконами многоцѣнными» [Лавр., стб. 153]. Наведена фраза автора ПВЛ перегукується з формулюванням «Слова про закон і благодать» Іларіона щодо тієї ж Святої Софії: «оукраси златомъ и сребромъ и каменьемъ драгимъ и ссуды честными» [Лихачев 1947, с. 69]. Значну частину «Слова», у тому числі і цю фразу, використано в некролозі князя Володимира Васильковича, який розміщено в Іпатіївському літописі під 1288 роком [Насонов 1969, с. 236, 238–239].

<sup>13</sup> При розкопках 1824 року в підкупольному квадраті Десятинної церкви виявлено «безліч обсіпаной дрібної мозаїки золотистої і різного кольорового скла, якими був прикрашений, вірогідно, весь вівтар, як у Києвософійському Соборі». Велика кількість населення приходила на місце розкопок, «хапала і наповнювала кишені мозаїкою, уламками мармуру, яшми і дрібних різних каменів. Місцеві ювеліри вставляли цю мозаїку і камінці в золоті та срібні хрестики і персні, і продавали їх як святиню. Тому на зиму місце розкопок було огорожене тином і поставлено караул» [[Болховитинов] 1825б, с. 389, 398].



Іл. 1. Монументальні споруди Києва кінця X – XI ст. в центральній частині «міста Володимира»: 1, 2 – Десятинна церква, 3–5 – Південний, Східний та Західний палаці, 6 – місце невідомої будівлі XI (?) ст. (Синім кольором позначено споруди, у фундаментах яких використано залізистий пісковик)

рання, взагалі виконувались) місяць-півтора і носив, скоріше, косметичний характер. Відтак до строку реального будівництва додався «зайвий» рік, а освячення, на нашу думку, могло відбутися не раніше останніх років X ст.

Зважаючи на ці обставини, запропонована В. Арістовим дата освячення Десятинної церкви у 1007 році, через 17 років після початку її будівництва, перетворює спорудження першого кам'яного храму Русі на довгобуд, що суперечить ролі і значенню цього проекту як особисто для Володимира, так і для його внутрішньої і зовнішньої політики. Але чи є якісь чинники, крім раціональних міркувань, які б свідчили про освячення Десятинної церкви не пізніше самого кінця X ст.?

Ще раз повернемося до розгляду ідеї про освячення церков переважно у святкові дні

тижня – суботу й неділю. За статистичними даними, зібраними А. Виноградовим щодо храмів Київської Русі, на цю пару днів тижня припало майже 52% всіх відомих дат освячень [Виноградов 2012, с. 163]. За цими ж даними, освячення в суботу / неділю відбулися у 2 рази частіше, ніж у понеділок / вівторок, у 2,8 разів частіше, ніж у вівторок / середу і четвер / п'ятницю, у 3,5 рази частіше, ніж у середу / четвер. Таке суттєве переважання привело дослідника до висновку, що освячення храмів кінця X – XIII ст. у суботу / неділю не було виключним правилом, але саме цим дням на практиці надавалась перевага [Виноградов 2012, с. 164]. Іншими словами, у випадку, коли відома дата освячення, але невідомий рік цієї події, припущення про здійснення освячення в суботу / неділю є найбільш

статистично вірогідним і має розглядатись у першу чергу. Використавши такий підхід для 12 травня як дня освячення Десятинної церкви, отримуємо, що неділя припадає на 1000 рік, субота – на 1005 рік. Остання із цих дат видається неможливою з тих же причин, що і 1007 рік.

А ось дата освячення Десятинної церкви 1000 року (чи на рік-два раніше, якщо воно все ж відбулося не в суботу / неділю) є дуже ймовірною ще з однієї причини, на якій ми зупинимось детальніше. Вона пов'язана з реконструйованою історією появи коротких літописних звісток початку XI ст. На їх зв'язок з Десятинною церквою вказував, зокрема, А. Насонов. Він вважав імовірним, що «освячення Десятинної церкви спонукало тоді ж клір до ряду записів, може бути, головним чином пов'язаних із діяльністю Володимира, будівничого церкви» [Насонов 1969, с. 26, 31, 34, 501]. Дослідник також припустив існування написаного при цій церкві Синодика, записи в якому було використано для повідомлень ПВЛ за 1000, 1001, 1003, 1007, 1011, 1044 та деякі інші роки [Насонов 1969, с. 51–52, 53], повторивши ідею О. Шахматова про приналежність цих звісток до княжого пом'яника Десятинної церкви [Шахматов 2001, с. 121]<sup>14</sup>.

Деяко по-іншому трактує ці записи К. Цукерман. Він вважає, що вони входили до підбірки, яка, можливо, була припискою до богослужбової книги, і саме звідти ці свідчення потрапили до літопису. Будучи прихильником шахматовської схеми реконструкції найдавнішого літописання і, відповідно, приймаючи текст НПЛ за первинний щодо ПВЛ, дослідник у повідомленні 1007 року «Принесени си въ святую Богородицю» [НПЛ, с. 168] побачив «колективне перепоховання покійників княжого роду» (згаданих у літописних звітках 1000, 1001, 1003 років)<sup>15</sup>, яке збіглося з освяченням Десятинної церкви у названий рік [Цукерман 2009, с. 197]. Як бачимо, та сама літописна

звістка у ПВЛ і НПЛ, через відмінність у написанні одного слова, привела К. Цукермана й В. Арістова до зовсім різних трактувань її змісту, але з однаковим висновком про здійснення освячення церкви в 1007 році.

Цей же сегмент ПВЛ проаналізував О. Толочко. Він виказав впевненість, що записи в цій частині літопису про смерті членів князівської родини – двох дружин Володимира (Рогнеди й Анни), його сина Ізяслава та онука Всеслава, і події, пов'язані з Десятинною церквою, за своєю формою і змістом відповідають хроніці княжої церкви і є сучасними до поданої інформації. На думку історика, ці звістки є залишками найдавнішого руського літописання, яке, найвірогідніше, велося в княжій Десятинній церкві [Tolochko 2011, р. 218–219]. О. Толочко вважає, що вони мають характер «пасхальних літописів», тобто сучасних подіям коротких записів у пасхальних (великодніх) таблицях [Tolochko 2011, р. 219].

Серед богослужбових книг Десятинної церкви, до яких спочатку могли бути внесені короткі хронікальні звістки (служебник, мінея, місяцеслов, устав Великої церкви (типікон), апостол), для цього, можливо, найбільше підходив місяцеслов. У ньому записи, які нас цікавлять, могли розташовуватись біля підзаголовків конкретних днів, на які припали смерті членів князівської родини. Ці дати треба було зафіксувати хоча б з огляду на здійснення обов'язкових поминальних служб на 40-й день та річницю смерті. У місяцеслові в тих же підзаголовках зазначені і свята та дні поминання конкретних святих, що може пояснити відсутність точних дат подій у літописних звітках 1007 і 1039 років. Зокрема, принесення святих до церкви Святої Богородиці могло відбутися 25 листопада і бути записаним під цим числом, на день пам'яті священномучеників Климента, Папи Римського, та Петра Александрійського<sup>16</sup>; на цей же день припадає закінчення (від-

<sup>14</sup> О. Шахматов вважав, що інформацію для цього пом'яника часів Ярослава Мудрого було взято його укладачем з написів (що містили роки і навіть дні смерті) на надмогильних плитах і хрестах похованих у Десятинній церкві осіб княжої родини [Шахматов 2001, с. 121]. Практики таких написів в часи Давньої Русі не існувало, що підтверджується, зокрема, розкопками Десятинної церкви у XIX–XXI ст.

<sup>15</sup> Повтор ідеї О. Шахматова [Шахматов 2001, с. 121].

<sup>16</sup> Важливий факт – при правомірності запропонованого припущення про зв'язок коротких літописних свідчень першої половини XI ст. із підзаголовками місяцеслова можна пояснити «анонімність» святих повідомлення 1007 року і, парадоксально, у цьому випадку навіть з'являється прямий сенс у викривленому з іменника «(вя)тии» ПВЛ у вказівний займенник «си» НПЛ.

дання) одного з найголовніших свят – Введення Святої Богородиці.

Якщо це припущення правильне, то до літопису короткі звістки, записані в Десятинній церкві, мали б потрапити через проміжний етап – спеціальні виписки, у яких було скопійовано самі записи, без календарних дат місяцеслова. Цікаво, що при збиранні інформації для Прологу все трапилося навпаки – був зафіксований день освячення церкви («праздъникъ свѣтлыи»), а не його рік, оскільки останній не мав значення для щорічного відзначення цього храмового свята.

Отже, серед сучасних дослідників переважає думка, що короткі літописні звістки 1000, 1001, 1003, 1007, 1011, 1039 років та, можливо, деякі інші походять з якогось «носія», пов'язаного з Десятинною церквою, і не є ретроспективними [Назаренко 2016, с. 641]. Вірогідність цих двох умов дуже висока, і це дозволяє зробити важливий висновок – Десятинну церкву було освячено не пізніше 1000 року. Запропонований окремими науковцями 1007 рік для цієї події можна впевнено заперечити, адже неможливо було робити записи в ще не завершеній церкві. На це можна було б заперечити, що в Києві наприкінці X ст. вже були богослужбові книги корсунських і царичиних «попів», що записи дійсно зроблено на початку XI ст. і що вже з ними книги потрапили до церкви Святої Богородиці, але для цього варіанта є непереборна обставина – зміст самої статті 1007 року. Якби наведена реконструкція розвитку подій дійсно відбулася, у повідомленні 1007 року ми б побачили звістку про освячення церкви, оскільки воно було подією значно вагомішою, загальнодержавного рівня, порівняно з перенесенням мощей святих, яке було б лише частиною зазначеної події.

**Про інтронізацію чи коронацію Володимира в Десятинній церкві.** Ще одна тема, яку треба розглянути, – це ймовірність здійснення інтронізації (коронації) Володимира. Адже ця подія, якщо вона реально відбулась, мала пройти в Десятинній церкві. У вітчизняній історії факт коронації задокументовано в XIII ст., коли Данило Галицький у 1255 році отримав від папи через послів вінець, скіпетр і корону: «онъ же вѣнѣць от Б(ог)а прия от ц(е)ркве с(вя)т(ы)хъ апостоль и от сто-

ла с(вя)т(о)го Петра и от о(т)ца своего папы Некѣнтія и от всих еп(и)с(ко)повъ своихъ» [Пат., стб. 826, 827].

У літописах процедура вокняжіння, «посадження на стіл» князів часто пов'язувалася з головними храмами відповідних міст і земель: у Смоленську Давид «вшедь <...> въ ц(е)рк(о)въ с(вя)тыя Б(огороди)ца и сѣде на столѣ» 1180 року; у Києві Рюрик «вшедь во с(вя)тоую Софью и поклонися с(вя)т(о)моу Сп(а)соу и с(вя)тѣи Б(огороди)цѣ и сѣде на столѣ дѣда своего и о(т)ца своего» 1194 року [Пат., стб. 616, 681]; у Новгороді Святослава «посадиша <...> на столѣ въ святѣи Софии» 1199 року [НПЛ, с. 44–45]; у Галичі Данило двічі: «посадиша князя Данила на столѣ о(т)ца своего великаго князя Романа во ц(е)рькви с(вя)тѣя Б(огороди)ца прис(но)д(е)в(и)ца М(а)рѣя» 1208 року, «прииде ко пр(е)ч(и)стѣ с(вя)тѣи Б(огороди)ци и прия столѣ о(т)ца своего» 1235 року [Пат., стб. 726, 778]. Два таких повідомлення відомі щодо вокняжіння у Володимирі Суздальському в церкві Святої Богородиці – Ярополка 1175 року («посадиша <...> с радостью <...> на столѣ въ с(вя)тѣи Б(огороди)ци») і Михалка 1176 року [Лавр., стб. 374, 377; Пат., стб. 597, 602].

Традиція «посадження на стіл» була характерна і для церковних ієрархів, у тому числі митрополитів: митрополит Никифор «посажень на столѣ» 1104 року, а в 1159 році двом князям не вдалося домовитись щодо вибору на цю посаду одного з двох кандидатів (від кожного з князів) – «не сѣсти има на столѣ митрополитьстемъ» [Пат., стб. 256, 503]. Єпископ Асаф угровський спробував захопити «стіл митрополичъ», за що втратив свій єпископський стіл у 1223 році [Пат., стб. 740].

Ще більше прикладів надають літописи щодо таких єпископів: Феоктиста в Чернігові 1112 року, Адріяна в Білгороді (церкви Святих Апостолів стіл) 1197 року [Пат., стб. 274, 706], Кирила в Ростові («Въведоша же <...> в с(вя)тую зборную ц(е)рк(о)въ с(вя)тыя Б(огороди)ца <...> и сѣде на столѣ своем») 1231 року [Лавр., стб. 457], архієпископів Митрофана та Антонія в Новгороді у 1219 і 1225 роках [НПЛ, с. 60, 64].

Ці звістки відображають практику проведення певної церемонії при вокняжінні, яка

відбувалася в головному храмі – соборі. Звісно, вокняжіння за якоюсь процедурою здійснювали і в язичницький час, але після прийняття християнства вона набула іншої форми [Котляр, Ричка 2008, с. 141–144], хоча частина дослідників заперечує існування такого спеціального обряду на Русі в дохристиянську епоху [Толочко 1992, с. 140]. Власне, сам вираз «сісти на столі» літописець вперше використав у розповіді про вбивство Бориса і Гліба 1015 року, коли кияни запропонували Борису зайняти місце батька: «пойди сяди в Києвѣ на столѣ отьнѣ» [Пат., стб. 118; Лавр., стб. 132], і на наступний рік при згадці про вокняжіння Ярослава: «Ярославъ же сѣде в Києвѣ на столѣ отни» [Пат., стб. 129; Лавр., стб. 142]<sup>17</sup>. Отже, саму церемонію зайняття столу літописець вважав християнською традицією. А. Поппе стверджував, що «церковна практика церемоніалу при посаженні на трон у своїх суттєвих рисах була сприйнята в готовому вигляді, привнесеному на Русь багрянородною дружиною київського государя» [Поппэ 2003, с. 310]. Відповідно дослідник вважав, що князівський стіл за часів Володимира був розташований у Десятинній церкві – місці, де за християнською церемонією мала пройти інтронізація князя, символічною вказівкою на проведення якої слугують монети Володимира з підтверджуючими цю подію знаками – відповідним написом («Володимир на столі») і зображенням князя на троні. З цим не погоджується О. Толочко, на думку якого, князівський стіл розташовувався деінде (не мав сталої локації), зокрема, у князівській резиденції в Берестовому, а традиція церковного настолювання утвердилася лише наприкінці XI ст. [Толочко 1992, с. 142–143]. Натомість В. Ричка цілком підтримує ідею отримання Володимиром корони і трону від своїх візантійських родичів і зберігання великокнязівського престолу в Десятинній церкві [Ричка 2007, с. 119–120].

Наприкінці X ст. відбувся «мініпарад» коронацій властителів сусідніх держав – болгарського царя Самуїла (близько 997 року), польського князя Болеслава Хороброго (лю-

тий / березень 1000 року)<sup>18</sup> та угорського князя Стефана I Святого (на Різдво 1000 року) [Филипчук 2020, с. 208–210]. На думку О. Филипчука, наслідуючи ці приклади, Володимир влаштував близько 1000 року власну «псевдокоронацію». Ще І. Толстой у монографії, присвяченій найдавнішим монетам Русі, висловив тезу про тотожність вислову «на столі» трону (престолу), зображеному на срібниках князя II–IV типів, а О. Филипчук натякає на зв'язок між інтронізацією («псевдокоронацією») Володимира та початком карбування ним власної монети [Филипчук 2020, с. 198–210].

Ніяких писемних свідчень про отримання Володимиром від свого свояка цесаря Василя II царських інсигній (стемми або «вінця імператора», скіпетра, трону) ми не маємо, хоча їх зображення є на монетах Володимира. Іконографія останніх повторює монети Візантійського світу, передусім номізми (соліда) Василя II і Константина VIII [Сотникова 1995, с. 172]. А. Поппе звернув увагу на фразу в тексті найдавнішої Служби святим Роману (Борису) і Давиду (Глібу), створеній близько 1084 року: «...цесарьскимъ веньцемъ от уности украшен пребогатый Романе: власть велия бысть своему отечеству и всей твари» [Поппэ 2003, с. 307, 309]. У ній дослідник побачив натяк на царствене походження Бориса і, більше того, припустив здійснення ще за життя Анни й Володимира інтронізації (з вінчанням на княжіння) Бориса і Гліба як майбутніх співправителів [Поппэ 2003, с. 309, 311]. Анна була дуже зацікавлена в тому, аби її чоловік не просто був архонтом, а отримав рівний їй статус, будучи увінчаний стеммою [Поппэ 2003, с. 310].

Дослідники розділилися на два табори в питанні реальності здійснення коронації (вінчання) чи псевдокоронації Володимира або неможливості цієї події. Оразу нагадаємо про велику різницю між вокняжінням – посіданням столу (престолу) та коронацією.

Прихильниками отримання візантійських інсигній київським князем були П. Лебедин-

<sup>17</sup> У Лаврентіївському літописі до цієї фрази додано «и дѣдни». У спорідненому з Лаврентіївським Радзивілівським літописі цієї вставки немає, що свідчить про її пізні походження, коли при редагуванні тексту ПВЛ укладач Лаврентіївського літопису використав часто вживане на сторінках літописів у звітках XII–XIII ст. формулювання-кліше «на столі батька і діда» [Толочко 1992, с. 141].

<sup>18</sup> Ця коронація не була офіційною.



Іл. 2. Зображення престолів на візантійських і руських монетах X–XI ст.: срібниках Володимира типів II, IV, III (1, 2, 5) і золотих солідах імператорів Михайла V Калафата (3), Константина VII Багрянородного і Романа I Лакапіна (4), Романа III Аргира (6)

цев, М. Грушевський, М. Левченко, М. Свердлов, М. Сотникова і І. Спаський, Р. Новожеєв, В. Ричка [Котляр, Ричка 2008, с. 82–87; Пузанов 2011, с. 572–574]. Вони вважають, що на монетах Володимира зображено цілком реальні речі – стемму, скіпетр, престол (трон). Опоненти наполягають, що невідомо жодне писемне джерело, яке б вказувало на коронацію Володимира та існування реальних інсигній [Толочко 1992, с. 147–148].

А. Поппе був упевнений, що Володимир пройшов церемонію вінчання на «василевса», свідченням чому є златники й срібники, на яких Володимира зображено з візантійськими імператорськими регаліями – стеммою-вінцем, на троні, зі скіпетром у руках [Поппэ 2003, с. 310–311]. Але за недовгий час правління його пасинка Святополка за неназваних дослідників причин спадкоємець Володимира відмовився від свого зображення на столі з царськими регаліями, на що вказують два типи його монет [Поппэ 2003, с. 311].

Оскільки частина аргументів у цій дискусії спирається, у тому числі, і на тлумаченні зображень і написів на монетах Володимира, звернемося до цього джерела і виокремимо кілька моментів. Безумовно, зміни в іконографії цих монет мали якісь причини, пошуком яких науковці займаються з XIX ст. [Сотникова 1995, с. 191–192].

Щодо найперших монет, карбованих Володимиром (златників і срібників I типу), то вони відрізняються матеріалом виготовлення й написами. Тут простежуються два варіанти написів, представлені і на золотих, і на срібних монетах. Перший – «Володимир на столі (аверс) – Ісус Христос», «Володимир на столі – Іс Хс» (тільки срібники), другий – «Володимир, а се його злато – Ісус Христос», «Володимир, а се його срібло – Ісус Христос», «Володимир, а се його срібло – Іс Хс». Як бачимо, у першому з них зазначено, що Володимир «на столі», у другому замість цього вказано метал (=номінал) монети. М. Сотникова вважала, що

штемпелі 5, 6 другого варіанта златників (без виразу «на столі») є вторинними щодо інших, а чисельну перевагу золотих монет з «на столі» випадковою, адже серед срібників типу I співвідношення монет з обома варіантами написів однакове [Сотникова 1995, с. 176]. Але статистика засвідчує інше. Штемпелів (саме їх кількість, а не число монет, розкриває масштаб карбування типів останніх) з написом «Володимир, а се його злато» / «Володимир, а се його срібло» виділено у два рази менше, ніж з написом «Володимир на столі» як для златників (2:4), так і для срібників (6:12) [Сотникова 1995, с. 26–36], і цей збіг співвідношень двох варіантів написів на золотих і срібних носіях навряд чи є випадковим. І тільки для срібників з монограмою на реверсі Іс(Ис) Хс це співвідношення має зовсім інший вигляд (19:3), що, очевидно, також має своє, поки що не з'ясоване, пояснення.

На нашу думку, вказівка на статус князя через обіймання ним столу є найголовнішою (разом з іменем князя) частиною напису, з якою співвідносяться і зображення на монетах кінця X – початку XI ст. Це підтверджує і обов'язкова присутність виразу «на столі» в пізніших емісіях срібників (типи II–IV) Володимира<sup>19</sup>, а також на частині монет його наступника Святополка Ярополковича.

Якщо вказівка «на столі» дійсно була важливою, а її присутність у написах на монетах принциповою, можна зробити здогадний висновок, що монети, які не містять виразу «на столі», було випущено раніше, але невдовзі у напис було внесено зміну<sup>20</sup>.

Є ще три елементи в зображенні князя на монетах Володимира, які привернули нашу увагу – «скіпетр», трон і німб. На златниках і срібниках I типу «скіпетр» (частина дослідників називає його «хрестом на палиці») зображено однаково, не враховуючи дрібних другорядних відмінностей, пов'язаних з «ексцесом виконавця» – вправністю майстра при виготовленні штемпеля [Гайдуков, Калинин

2012, с. 416, рис. 11; 418, рис. 12]. Отже, «скіпетр» на цих монетах схожий на посох, який зверху увінчаний хрестом, позначеним трьома великими крапками, а знизу, на рівні стоп князя, маркований також великою крапкою. Довжину виробу підкреслює зігнута в лікті права рука, передпліччя якої піднято догори, немовби «обіймаючи» руків'я. Оскільки на всіх золотих монетах Візантії середини – другої половини X ст. (імператорів Константина VII і Романа II, Никифора II Фоки, Іоанна I Цимісхія, Василя II і Константина VIII [Гайдуков, Калинин 2012, с. 406, рис. 4: 1, 2, 4, 6] відносно короткий жезл-хрест розташовано по центру композиції, монетнику довелося шукати іконографічний взірець тримання князем довгого руків'я поза зображеннями на названих солідах. Це положення руки повторює тримання списа на зображеннях святих воїнів Михайла та Георгія, які стоять.

На срібниках Володимира типу II «скіпетр» виглядає практично так само, хіба що хрест на його верхівці позначено чотирма крапками, але положення руки, яка тримає інсигнію, інше – напівзігнуте в лікті [Гайдуков, Калинин 2012, с. 419, рис. 13: 1–3]. Натомість на срібниках типу III «скіпетр» візуально сприймається по-іншому – як жезл, нижню частину якого князь тримає обома руками [Гайдуков, Калинин 2012, с. 420, рис. 14: 1–3]. Укороченому вигляду «скіпетра» сприяє його нахил: якби жезл був розташований вертикально, він мав би таку саму висоту, як і на попередніх монетах – від рівня верхньої частини обличчя Володимира до його ступень. І тільки у IV типі срібників «скіпетр» стає коротшим, але за рахунок зміни самого дизайну зображення. Жезл має пророблені рамена хреста, що закінчуються крапками, і нижнє завершення-розширення у вигляді двох горизонтальних смуг ступінчастого підніжжя (Голгофи); князь тримає його зігнутою в лікті, горизонтально виставленою вбік рукою [Гайдуков, Калинин 2012, с. 422, рис. 15].

<sup>19</sup> Крім одного штемпеля з написом «Владимире сере/бро + Сьвятого Василя» [Гайдуков, Калинин 2012, с. 421].

<sup>20</sup> Усі златники Володимира (відомо 11 екземплярів, з яких тільки два – без виразу «на столі») подібні за розміром, товщиною та вагою [Гайдуков, Калинин 2012, с. 413], що унеможливує помітну часову перерву в їх емісії. Утім, М. Сотникова вважала, що випуск златників мав спорадичний характер, тобто відбувався з певними перервами [Сотникова 1995, с. 175]. Видається малоймовірним здійснення в цю перерву (чи перерви), якщо вона / вони взагалі були, церемонії «настолювання» Володимира за християнським (візантійським) взірцем, яка стала причиною зміни напису на монетах.

Престол на монетах Володимира має різні конструкції – без спинки (на кшталт банкетки – типи II, IV срібників) та з нею (тип III). На II типі його зображено дуже схематично – на рівні тазу сидячої фігури з кожного боку виступають округло видовжені закінчення м'якої подушки-валика на сидінні із петлями-ручками (?) на кінцях [Гайдуков, Калинин 2012, с. 419, рис. 13: 2, 3] (іл. 2: 1). На частині срібників збереглося зображення тонких ніжок престолу з потовщеннями-опорами на кінцях (монети № 60-1, 63-1, 65-1, 70-1, 74-1, 76-1, 79-1, 81-1, 89-1, 94-1, 98-2, 99-1 та ін.) [Толстой 1882, табл. 12: 3; Сотникова 1995, с. 50–52, 54, 56–58, 61, 63, 65, 66]. На типі IV престол має реалістичні риси з проробленими деталями: м'яка видовжена подушка прогнулася під вагою князя, її закінчення підняті догори; подушка-валик на кінцях із декоративними виступами (зав'язаними хвостиками) у вигляді цяток; престол спирається на чотири тонкі невисокі різьблені (з потовщеннями) ніжки (одну з яких перекриває фігура князя) з розширеннями-опорами знизу (іл. 2: 2). Між парою ніжок на частині монет видно горизонтальну перемичку (срібники № 159-1, 160-1, 162-2, 166-1, 172-1) [Сотникова 1995, с. 89–91, 94]. Перед престолом – підставка для ніг квадратної форми, якій монетник, через врахування перспективи, надав трапецієподібну форму [Гайдуков, Калинин 2012, с. 422, рис. 15: 1–3].

Зовсім інший престол зображено на срібниках III типу. Це – трон з дуже широкою спинкою, горизонтальний верхній край якої розташовано на рівні шиї князя, а верхні кути декоровано колами (іл. 2: 5). Бокові краї спинки, згідно з естетичними уподобаннями виконавців штемпелів, мають різну форму – пряму вертикальну, ввігнуту або вигнуту. Трон має масивні, розташовані попарно (про що, ймовірно, свідчить роздільна вертикальна смуга на них) ніжки-опори. На багату інкрустацію

престолу натякає велика кількість цяток різного розміру, якими прикрашено краї спинки та ніжки [Гайдуков, Калинин 2012, с. 420, рис. 14: 1–3].

Описані конструкції престолів добре відомі за іконографічними зразками Середньовіччя, зокрема, Візантійського Світу. На престолах без спинок (банкетках) представлені Христос [Свердлов 1972, с. 157] і Богоматір на мозаїках Святої Софії в Константинополі (іл. 3: 1, 2; 4), на троні зі спинкою такого ж взірця, як і на срібниках типу III князя Володимира, зображено Христа на іншій мозаїці Святої Софії та Богоматір на фресці у вівтарі собору Святої Софії в Охриді (іл. 5: 1, 2). Кілька малюнків тронів, на яких сидять візантійські імператори, надають мініатюри Хроніки Іоанна Скилиці XII ст. – з Левом V Вірменином, Михайлом III, Іоанном I Цимісієм, який веде перемовини з князем Святославом (іл. 6; 7: 1)<sup>21</sup>. Майже на всіх названих зображеннях присутні м'які видовжені подушки-валики, які присутні й на срібниках Володимира II і IV типів<sup>22</sup>.

Усе це свідчить про те, що зразками для зображень престолів на монетах Володимира були, найвірогідніше, твори візантійського релігійного мистецтва, насамперед ікони із зображеннями Христа та Богоматері на престолах, або вони ж представлені на фресках і мозаїках Десятинної церкви. Останні вже з кінця X ст. були доступні в Києві місцевим монетникам. Раніше І. Толстой озвучив тезу, яку підтримав М. Свердлов, що для зображення трону з ліроподібною спинкою на срібнику типу III було використано подібне зображення на візантійських монетах першої половини X ст. [Свердлов 1972, с. 157], зокрема, імператорів Константина VII Багрянородного і Романа I Лакапіна (931–944) (іл. 2: 4). Треба відзначити цікавий збіг – у другій половині X ст. на візантійських золотих солідах не було зображень Христа на троні, але після появи

<sup>21</sup> Зображення трону та фігури імператора на ньому на цій мініатюрі (іл. 7: 1) повторено, з деякими дрібними відмінностями, на інших мініатюрах, зокрема, із самопроголошеним імператором Вардою Скліром та патріархом Антонієм III Студитом, що свідчить про використання розглянутого зображення ілюстратором Хроніки як матриці.

<sup>22</sup> До прикладів зображень цих подушок-валиків можна додати мініатюру з Хроніки Іоанна Скилиці (Аббасидський халіф аль-Мамун посилає гінця до візантійського імператора Феофіла), де представлено подушку з петлями-ручками на кінцях, як на срібнику типу II, та портрет візантійського великого дука Олексія Апокавка з рукопису першої половини XIV ст. (іл. 6: 2; 8).

Віталій Козюба. *И призри на церьк(о)вь сию юже создахъ недостойныи рабъ твои  
во имя рожьшая ти м(а)т(е)ри и приснод(е)вья М(а)рья Б(о)городица»...*



Ил. 3. Мозаїки із зображенням Христа другої чверті XI ст. (1) і Богородиці останньої чверті X ст. (2). Церква Святої Софії (Стамбул)



Іл. 4. Зображення Богородиці з Богонемовлям на мозаїці IX (?) ст. Церква Святої Софії (Стамбул)

Володимирових монет із двома типами престолів зображення Христа на престолі майже після столітньої перерви повертаються до солідів імператорів Романа III Аргира (1028–1034) та Михаїла V Калафата (1041–1042) (іл. 2: 3, 6).

Німб навколо голови Володимира відсутній на златниках і, відповідно, на срібниках типу I, а ще на срібниках типу III. Найбільш просте пояснення цьому – нюанси дизайну зазначених різновидів монет Володимира Святого: розмір зображення його постаті та літер напису. Хрест-навершя і руків'я палиці, розташовані біля голови, та невеликий хрест, що увінчує царську стемму, не залишили вільного місця для зображення німба. На срібниках типів II, IV ці графічні перешкоди для появи

німба усунуто шляхом переміщенням навершя-хреста далі ліворуч від голови та пониженням розташування іншого хреста над головою (срібники № 52-1, 54-1, 65-1, 88-1, 107-2, 110-1, 160-1, 162-2, 165-1, 170-1, 174-1, 175-1, 175-3 та ін.) [Сотникова 1995, с. 46–47, 52, 60, 69, 70, 90, 91, 93–95].

На думку М. Свердлова, який присвятив окрему статтю аналізу зображень на цих монетах князівських регалій, згодна схожість Володимира з його «портретом» на монетах<sup>23</sup> дозволила припустити, що й регалії князя на них передані з якомога більшою точністю [Свердлов 1972, с. 154]. Спираючись на зображення регалій, дослідник дійшов висновку, що до Володимира потрапили «предмети імператорських регалій або подібні до них корона, скіпетр і трон» [Свердлов 1972, с. 159]. При цьому не знайшла пояснення та обставина, що на монетах представлені два різні види головних уборів сферичної і пласкої форм, чотири (!) види зображень «скіпетра» і два типа тронів, що було відзначено [Свердлов 1972, с. 155–157]. Таке різноманіття зображень інсигній на монетах Володимира надає тверду підставу повністю відкинути ідею їх реального існування, яке могло бути представлене лише одним взірцем кожного з предметів.

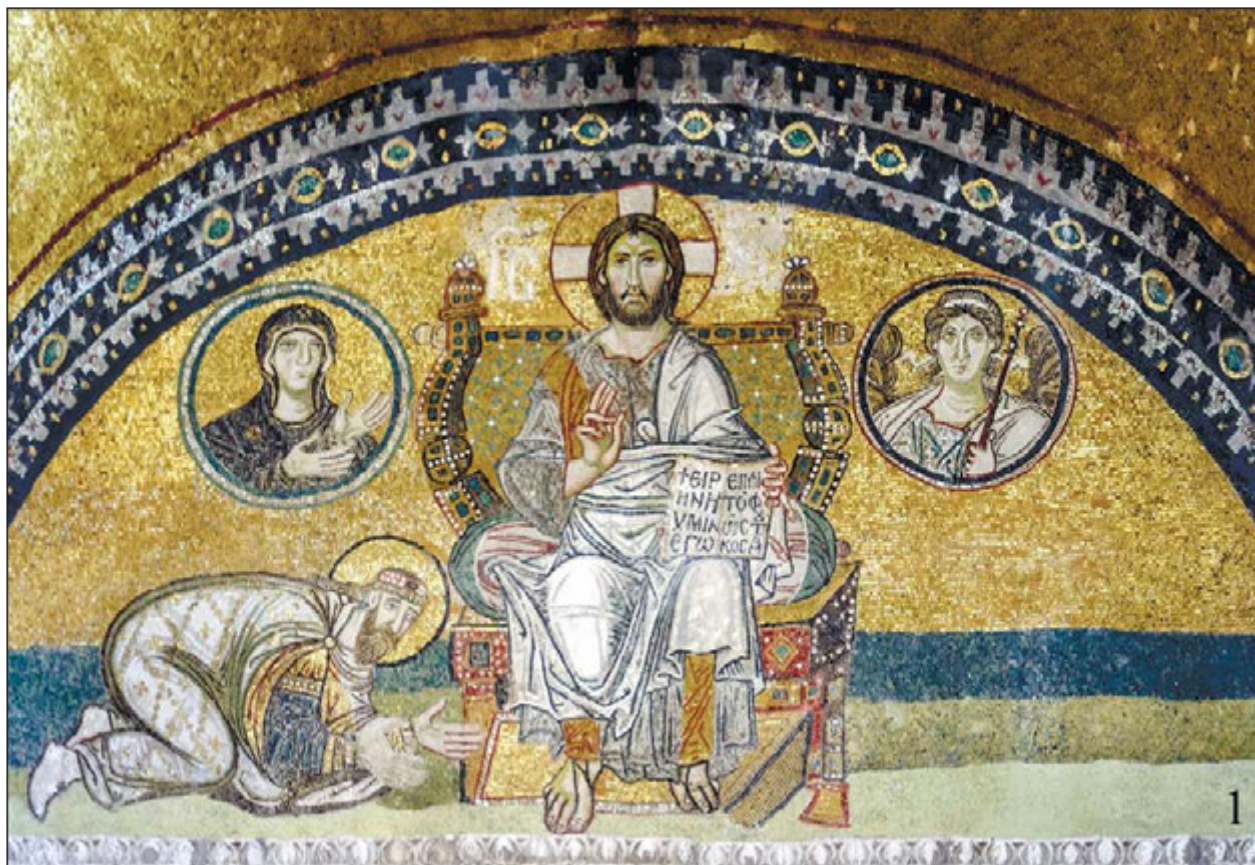
**Повторне освячення Десятинної церкви 1039 року.** У 1039 році ПВЛ повідомляє про освячення Десятинної церкви: «Св(я)щ(е)на быс ц(е)ркви с(вя)тыя Б(огороди)ца, юже созда Володимерь от(е)ць Ярославль, митрополитомъ Феопеньтомъ» [Пат., стб. 141; Лавр., стб. 153]. Ця подія викликала велику кількість тлумачень, що вже свідчить про помилковість переважної більшості запропонованих її пояснень. Розглянемо деякі з них.

*Освячення чи повторне освячення?*<sup>24</sup> Дослідники по-різному датували закінчення будівництва Десятинної церкви та її освячення (995, 996, близько 1000, 1007), але ніхто не сумнівався, що це сталося за життя Володимира. Нещодавно Ф. Андросчук запропонував

<sup>23</sup> Оскільки нема ніяких описів обличчя князя, взагалі недоречно говорити про його відповідність зображенням на монетах.

<sup>24</sup> Для виокремлення нюансів освячення церков у Русі, які нас цікавлять, я використовую такі значення формувань, як: освячення = перше освячення; повторне освячення = нове (друге, третє) освячення; переосвячення = нове освячення зі зміною храмового свята (назви). У літописах усі ці події названо однаково – свячення (освячення).

*Віталій Козюба. И призри на церьк(о)вь сию юже создахъ недостойныи рабѣ твои  
во имя рожьшая ти м(а)т(е)ри и приснод(е)вья М(а)рья Б(о)городица»...*



Іл. 5. Ісус на престолі на мозаїці межі ІХ–Х ст. Церква Святої Софії в Стамбулі (1);  
Богоматір на престолі на фресці другої чверті ХІ ст. Церква Святої Софії в Охриді (2)

радикально іншу реконструкцію розвитку подій. За ним, Десятинну церкву почали зводити на рубежі X–XI ст. разом із двома палацами, але спорудили лише тринефну частину храму без нартекса, і лише «дещо пізніше» звели галереї церкви. Храм було завершено Ярославом і освячено (вперше) 1039 року [Андрощук 2021, с. 24, 38]. Щодо звісток (ПВЛ і Титмара Мерзебурзького) про поховання у церкві Володимира та Анни, дослідник припустив, що їх було здійснено в ще «не збудованій повністю» церкві «або саркофаги стояли в іншій будівлі, наприклад, у <...> палаці, який використовувався як церква до завершення спорудження тринефного храму з галереями» [Андрощук 2021, с. 26–27].

Запропонована реконструкція дуже громізка і суперечить як писемним, так і археологічним джерелам. Зокрема, у ній не дано пояснення принесенню мощей святих до церкви Святої Богородиці 1007 року, яке мало відбутися до освяченого храму. Розкопками 2005–2011 років з'ясовано поетапність спорудження окремих ділянок фундаментів Десятинної церкви в рамках одного будівельного періоду кінця X ст. [Йоаннісян и др. 2009, с. 343, 346, рис. 13]. Слід зазначити, що плінфа, використана при спорудженні Десятинної церкви наприкінці X ст., суттєво відрізняється від плінфи часу спорудження Святої Софії Ярославом (1030-ті роки): перша – квадратна, розміром 29–31×29–31×2,5–3 см, зі скошеними торцями, виготовлена в нерозбірній формі з дном; друга – прямокутна, розміром 38–39×27–29×3–3,5 см, з прямими торцями, зроблена в розбірній формі з дном. Д. Йолшин класифікував ці групи кийівської плінфи як тип I і II (Єлшин 2017, с. 100–105, 117–118). У фундаментах Десятинної церкви (крім ремонту XII ст.) виявлено плінфу виключно типу I [Йоаннісян и др. 2009, с. 340], а в кладці закомари, що впала, західного фасаду храму – *in situ* керамічну черепицю, яка за особливостями своєї формовки подібна до плінфи типу I [Єлшин 2017, с. 101, 102]. Усе це підкріплює висновок дослідників про завершення будівництва Десятинної церкви з галереями включно та її освячення ще до XI ст. Відтак припущення Ф. Андрощука про продовження зведення церкви за часів Ярослава та її освячення лише в 1039 році не підтверджується.

*Повторне освячення чи переосвячення?*  
Нещодавно окремими дослідниками було підтримано тезу про переосвячення Десятинної церкви у 1039 році. О. Филипчук назвав літописну звістку 1039 року «загадковою» через відсутність зафіксованих у писемних джерелах причин цієї події, від чого ця звістка «лежить важким тягарем на плечах історика» [Филипчук 2020, с. 355]. Дослідник підсумував думки попередників із цього приводу, які зводяться до кількох можливих пояснень події: плутанину самого свідчення, яке насправді стосується освячення Святої Софії (О. Шахматов); серйозні пошкодження Десятинної церкви від пожежі 1017 року в Києві (яка згадується в ПВЛ та в Титмара Мерзебурзького), що змусило Ярослава включити храм Святої Богородиці до князівського «великого будівництва» 1030-х років; природна, з плином часу, деструкція будівлі та її ремонт / реконструкція, у тому числі добудова галерей [Филипчук 2020, с. 355–356].

Вказавши на слабкі сторони аргументів частини цих гіпотез (про прибудову галерей за часів Ярослава, зв'язок між пожежею та освяченням і т. ін.), О. Филипчук висунув свою. За його припущенням, Десятинна церква була спочатку присвячена святому Клименту Римському, а переосвячення 1039 року митрополитом Феопемптом відбулося через діяльність католицьких архієпископа Бруно Кверфуртського та єпископа Райнберна. За О. Филипчуком, це висвята Бруно єпископа для шведів або церемонія вінчання Святополка з донькою Болеслава Хороброго, освячена Райнберном; обидві події проходили в церкві Святої Богородиці [Филипчук 2020, с. 319, 352, 367–368]. Гіпотеза О. Филипчука про побудову Володимиром церкви Святого Климента та її переосвячення на честь Святої Богородиці в 1039 році виглядає дуже ризикованою через велике перебільшення істориком впливу діяльності названих католицьких єпископів на політичне й релігійне життя Києва початку XI ст. і через відсутність будь-яких звісток про зв'язок цієї (гіпотетичної) діяльності із церквою Святої Богородиці.

В. Арістов розвинув іншу ідею – про початкову посвяту (до 1039 року) церкви Святої Богородиці Десятинної на честь Святої Софії Премудрості [Aristov 2021]. Ця думка була



Іл. 6. Імператор Лев V Вірменин на троні (1); Аббасидський халіф аль-Мамун посилає посланця до візантійського імператора Феофіла (2). Мініатюри Хроніки Іоанна Скилиці XII ст. (Мадрид, Національна бібліотека Іспанії)

висловлена Є. Голубинським [Голубинский 1901, с. 181–182, прим. 1; Голубинский 1904, с. 100–101]. В. Арістов у своїй статті навів аргументи на користь згаданої гіпотези, які потребують окремого серйозного аналізу. Зупинимось на кількох аспектах цієї теми.

*Орієнтація церкви як маркер її посвяти.* Презентуючи результати азимутального методу досліджень мурованих церков Русі, П. Раппопорт згадав і про Десятинну церкву, орієнтація якої, за вимірами й обчисленнями

дослідника, відповідає 28 травня чи 4 липня як дню закладки її фундаментів. Остання дата майже збігається з одним з Богородицьких свят – днем Положення ризи Святої Богородиці у Влахерні (2 липня), що, на думку П. Раппопорта, свідчить про дієвість згаданого методу [Раппопорт 1974, с. 46, табл., 47]. В. Арістов, посилаючись на публікацію С. Заграєвського, «забракував» спостереження П. Раппопорта, яке суперечить просуванню ідеї про Святу Софію як першу посвяту Десятин-

ної церкви [Aristov 2021, p. 103]. Звернемося до цього питання.

Орієнтуючись на день закладання церкви, день її освячення та храмове свято (посвяту), ми отримуємо п'ять можливих комбінацій їх зв'язку між собою: дата закладання (число, місяць) збігається з датою освячення; закладання збігається із храмовим святом; освячення збігається із храмовим святом; закладання, освячення та храмове свято мають різні дати; закладання, освячення і храмове свято збігаються по даті. Погляньмо, які із цих комбінацій зафіксовано в літописах.

Прикладів, коли ці джерела називають усі три чинники, не так багато: новгородську церкву Святих Бориса і Гліба закладено на весну 1167 року, освячено 14 жовтня 1173 року; надвратну церкву Положення ризи і пояса Святої Богородиці в Новгороді закладено 4 травня на День святого Ісакія, завершено 2 серпня на День святого Стефана, освячено на свято Положення чесного пояса Святої Богородиці 31 серпня 1195 року; церкву Святого Кирила в Новгороді закладено у квітні, закінчено 8 липня на святого Прокопія, освячено 19 січня на святу Тетяну<sup>25</sup> 1196 року [НПЛ, с. 32, 34, 41–42]; церкву Різдва Святої Богородиці в однойменному монастирі у Володимирі Суздальському закладено 22 серпня 1192 року на День пам'яті святого мученика Агафоніка, освячено 27 жовтня 1196 року на День пам'яті святої мучениці Капітоліни, повторно освячено 7 вересня 1219 року на День пам'яті святого мученика Созонта<sup>26</sup> [Лавр., стб. 409, 413, 444]; надвратну церкву Святого Іоакима й Анни у Володимирі Суздальському закладено 1 травня в День пам'яті святого пророка Ієремії, освячено 3 листопада на пам'ять святого Акепсими 1196 року [Лавр., стб. 412, 414]; церкву Спасо-Преображення в м. Русса закладено 21 травня на свято Константина та Єлени, завершено 31 липня на День святої Уліти, освячено на Успіння Богородиці 1198 року; церкву Спасо-Преображення (Нередицю) у Новгороді закладено 8 червня на святого Федора, закінчено у вересні 1198 року [НПЛ, с. 43–44]; церкву Святої Богородиці

Успіння в княгининому монастирі у Володимирі Суздальському закладено 15 липня 1200 року на День святих мучеників Кирика та Уліти, освячено 9 вересня 1202 року на День пам'яті святих праведників Іоакима та Анни; церкву Воздвиження Чесного Хреста Господнього у Володимирі Суздальському закладено 3 травня на пам'ять святого Іова, освячено 14 вересня на свято Воздвиження 1218 [Лавр., стб. 415, 417, 441]. З дев'яти церков (10 освячень) тільки п'ять було освячено відповідно до храмової присвяти (у т. ч. на день раніше / пізніше та в числі Богородицьких свят), і з одним (здогадним) випадком збігу дат закладання та посвяти.

Випадків із двома чинниками (посвята+освячення) трохи більше. Збіг останніх зафіксовано для таких храмів: Успенська церква Печерського монастиря в Києві освячена 14 серпня 1089 року, церква Святих Бориса і Гліба у Вишгороді освячена 1 травня, перенесення мощей стратотерпців – 2 травня 1115 року [Пат., стб. 280; Лавр., стб. 290]; церква Святого Василя на Великому дворі в Києві освячена 1 січня 1183 року [Пат., стб. 634]; церква Святого Георгія «в Соуждали» освячена 26 листопада 1187 року на день освячення однойменної церкви в Києві 1051 року [Пат., стб. 659]; церква Святої Богородиці у Володимирі Суздальському напередодні («на канун») свята Успіння 1189 року після пожежі 1185 року [Лавр., стб. 392, 407]; церква Апостолів у Новгороді – на Петрів день (29 червня) 1192 року; дерев'яну церкву Спасо-Преображення в Новгороді «святи на праздник» 1192 року [НПЛ, с. 40]; церкву Святого Василя на Новому дворі в Києві освячено 1 січня 1197 року [Пат., стб. 707]; церкву Святого Спаса в однойменному монастирі в Ярославлі освячено 3 серпня 1224 року [Лавр., стб. 447]; новгородську церкву Святого Павла «святиша» 6 листопада 1224 року на Павлів день<sup>27</sup>; церкву Святого Михаїла в Новгороді «святиша на праздник» 1224 року [НПЛ, с. 63]; церкву Різдва Святої Богородиці в Суздалі освячено 8 вересня 1225 року; церкву Святих мучеників Бориса і Глі-

<sup>25</sup> 18 січня – день пам'яті святого Кирила Александрійського.

<sup>26</sup> 8 вересня – свято Різдва Святої Богородиці.

<sup>27</sup> Архієпископ Константинопольський Павло I Сповідник.

Віталій Козюба. *И призри на церьк(о)вь сию юже создахъ недостойныи рабѣ твои  
во имя рожьшая ти м(а)т(е)ри и приснод(е)вья М(а)рья Б(о)городи(ца)»...*



Іл. 7. Імператор Цимісхій та князь Святослав ведуть перемовини (1); імператор Михаїл II на троні (2); імператор Михаїл III на троні (3). Мініатюри Хроніки Іоанна Скилиці XII ст. (Мадрид, Національна бібліотека Іспанії)

ба у Кідекші освячено на день («праздникъ») Бориса і Гліба (24 липня)<sup>28</sup> 1239 року; церкву Святих Бориса і Гліба у Ростові освячено 2 травня на День пам'яті святого Афанасія<sup>29</sup> 1253 року [Лавр., стб. 447, 469, 473]. На цих прикладах маємо 14 збігів посвят храмів і днів їх освячення.

Відомі випадки й несумісності дат посвяти і дня освячення: церкву Святої Богородиці Успіння в Аркадієвому монастирі в Новгороді освячено 4 червня 1189 року на День святого Митрофана; дерев'яну церкву апостола Філіпа в Новгороді освячено 29 січня 1194 року на день перенесення мощей святого Ігнатія; новгородську церкву Святого Воскресіння освячено 13 вересня в День святого Корнилія, «на канонь святого Въздвигнення» 1196 року [НПЛ, с. 39, 41, 42]; церкву Різдва Богородиці у Володимирі Суздальському освячено 27 жовтня 1197 року на День святої Капітолїни; церкву Святого Михаїла на княжому дворі у Володимирі Суздальському освячено 25 листопада 1207 року на День пам'яті святого Климента; церкву Святих Бориса і Гліба у Ростові освячено 25 серпня 1218 року на пам'ять святого апостола Тита [Лавр., стб. 413, 433, 442].

У кількох випадках ми маємо іншу комбінацію з двома чинниками (посвята+закладання): церкву Святого Михаїла Золотоверху було закладено 11 липня 1108 року [Іпат., стб. 259; Лавр., стб. 283]; церкву Святого Федора Тирона в Новгороді – 28 квітня 1115 року [НПЛ, с. 20]; церкву Святого Георгія в Каневі – 9 червня 1144 року [Іпат., стб. 317; Лавр., стб. 312]; церкву Святої Богородиці у Володимирі Суздальському – 8 квітня 1158 року на День пам'яті святого апостола Родіона [Лавр., стб. 348]; церкву Благовіщення в однойменному монастирі в Новгороді – 21 травня 1179 року на свято цесаря Константина та Єлени; церкву Петра й Павла у Новгороді – 6 травня 1185 року; новгородську церкву Святого Воскресіння – восени 1195 року [НПЛ, с. 36, 38, 42]; церкву Святої Богородиці закладено в Ростові (на місці церкви,

що впала) 25 квітня 1213 року на День пам'яті святого Марка-євангеліста [Лавр., стб. 437].

Таким чином, за літописними свідченнями не відомі випадки, щоби одночасно збігалися дати (число, місяць) закладання, освячення та храмового свята. Натомість у 5-ти випадках, коли відомі всі ці три чинники, вони не збігаються, ще в 6-ти (5+1?) випадках є збіги двох із них: закладання+присвяти (1?) і освячення+присвяти. Статистика пари посвята+освячення така: 14 збігів проти 6 розбіжностей. У парі посвята+закладання усі 8 випадків не збігаються. Як бачимо, у більшості випадків (19 проти 11) освячення церков збігалося (з обмовками) з їх храмовими присвятами. Натомість останні практично не корелюються з днями закладання церков. Так що, мав рацію С. Заграєвський, який завершив свою статтю, присвячену аналізу методу визначення присвят давньоруських храмів за азимутом їх вівтарів, висновком: «Таким чином, “азимутальний метод” не можна вважати науково обґрунтованим, і всі практичні результати, отримані дослідниками за його допомогою, не відповідають дійсності або пояснюються випадковими збігами. Тему визначення дат і посвят храмів по азимуту їх вівтарів можна вважати закритою?» [Заграевский 2011–2012].

Щодо присвят храмів Русі (див. Додаток), то їх розподіл за місяцями року має такий вигляд: січень (Василія, Богоявлення, Антонія), лютий (Стрітєння, Федора Стратилата, Федора Тирона, Власія), березень (Благовіщення, 40 Севастійських мучеників, Никифора, Іпатія), квітень (Воскресіння, Георгія, Якова), травень (Бориса і Гліба, Ірини, Вознесіння, Константина та Єлени, Трійці, Духів день), червень (Кирила, Різдва Іоанна Предтечі, Трійці, Духів день, Петра і Павла, 12 апостолів, Петра), липень (Положення ризи і пояса Богородиці, Іллі, Пам'яті Святих Отців, Марини, Бориса і Гліба), серпень (Спас, Успіння, Чуда святого Михаїла, Усікновення голови Іоанна Предтечі, Перенесення Святого Образа Нерукотворного, Пантелеймона), вересень (Симео-

<sup>28</sup> Серед Борисоглібських свят літопис називає три: День святих мучеників-страстотерпців Бориса і Гліба 24 липня 1092, 1151, 1174, 1182, 1193, 1231, 1239 років [Лавр., стб. 222, 335, 409, 457, 469; Іпат., стб. 443, 569, 626], день перенесення їх мощей до нової церкви-усипальні 2 травня 1115, 1187 років [Лавр., стб. 290, 404; Іпат., стб. 280] і День святого Бориса, який, вірогідно, є скороченою назвою свята 24 липня [Лавр., стб. 249, 450; Іпат., стб. 658].

<sup>29</sup> Примітно, що літописець не вказав, що ця дата є ще й днем перенесення мощей Бориса і Гліба (що й вплинуло на вибір дати освячення), і це опосередковано свідчить про меншу популярність відзнаки цього дня в той час.



Іл. 8. Портрет візантійського великого дука Олексія Апокавка з рукопису «Творів Гіппократа» 1340-х рр. (Париж, Національна бібліотека Франції)

на, Різдва Богородиці, Воздвиження, Іоакима й Анни, Євфимії), жовтень (Покрова Богородиці, Луки, Дмитрія, Параскеви П'ятниці), листопад (Святої Софії, Павла, Введення Богородиці, Михаїла, Іоанна Милостивого, Іоанна Златоуста, Козьми й Даміана, Пилипа, Климента, Андрія), грудень (Варвари, Сави, Даниїла, Миколая, Різдва Христового, Трьох святих Отроків).

Як бачимо, кількість посвят за місяцями (на зменшення) є такою: листопад – 10, червень – 7, травень, серпень, грудень – по 6, липень і вересень – по 5, лютий, березень, жовтень – по 4, січень і квітень – по 3<sup>30</sup>. Цей розклад підтверджує спостереження, що на період найбільш активного закладення мурованих храмів (квітень-травень) припадає відносно незначна кількість посвят, а найбільша кількість останніх не потрапляє в межі будівельного сезону. Отже, тільки для невеликої кількості мурованих

церков взагалі існувала можливість (і ще менше – вірогідність) збігу днів їх присвят з днями закладення<sup>31</sup>. Спираючись на цей висновок, слід визнати, що пропагований П. Раппопортом метод азимутального вивчення давніх храмів має багато обмежень в отриманні інформації щодо посвят безіменних церков. Водночас сама ідея визначення можливого часового проміжку закладення храму, при умові отримання високоточних результатів вимірювань, не виглядає «ненауковою» і потребує повторної, ретельної перевірки на контрольній групі церков XII–XIII ст., для яких відомі дні їх закладення.

*Велике освячення.* Випадки проведення і процедуру великого освячення описано у Великому Трєбнику. Повне (велике) освячення церкви («Чин освящення храма, от архиерея творимаго») відбувається у випадках, коли церкву тільки побудовано чи капітально відремонтовано, або її приміщення було осквернено використанням його для небогослужбових цілей, або церкву використовували неправославні общини, або в храмі було пересунуто чи пошкоджено престол. Право великого освячення храму має архієрей (єпископ).

Велике освячення заборонено проводити в певні дні церковного року, а саме: на день пам'яті святого чи священної події, во ім'я чи в честь якого побудовано храм; у дні Господських, Богородицьких свят чи дні пам'яті великих святих, що згадуються під час поліелейної служби.

У літописах є 10 згадок про велике освячення церков у різних містах Русі: Києві – «св(я) щена быс ц(е)рк(в)ы с(вя)т(о)го Василья яже стоить в Києвѣ на велицѣмъ дворѣ великимъ св(я)щ(е)ніемъ м(е)с(я)ца генваря во первыи д(е)нь» 1183 року, «созда великыи бо(го)любивыи кн(я)зь Рюрикъ ц(е)рк(о)вь с(вя)т(о)го Василья во имя свое в Кыевѣ на Новомъ дворѣ св(я) щена быс великимъ св(я)щ(е)ніемъ» 1197 року; Білгороді – церкви Святих Апостолів (усі 3 церкви – митрополитом Никифором з єпископами) 1197 року [Пат., стб. 634, 706, 707]; Новгороді – Святого Миколая 5 грудня 1136 року; Суздалі – церкви Святої Богородиці архієписко-

<sup>30</sup> Частина свят в церковному календарі має по 2 дні відзнаки в різні місяці, що в наведеній статистиці враховано лише частково.

<sup>31</sup> У використаній нами вибірці посвят храмів присутні кілька і для дерев'яних церков, що принципово не змінює загальної картини.

пом Нифонтом 1148 року [НПЛ с. 24, 28]; Володимирі – соборної церкви Святої Богородиці (повторне освячення) єпископом Лукою напередодні («на канунъ») свята Успіння 14 серпня 1189 року після пожежі 1185 року, церкви Різдва Святої Богородиці в однойменному монастирі (повторне освячення) єпископом Симоном 7 вересня 1219 року; Юр'єві Польському – церкви Святого Георгія за часів князя Юрія Володимировича; Ростові – церкви Святої Богородиці (повторне освячення) 14 серпня 1231 року; Кідекші – церкви Святих Бориса і Гліба (повторне освячення) (останні дві – єпископом Кирилом) 1239 року [Лавр., стб. 407, 444, 455, 459, 469]<sup>32</sup>.

Враховуючи статус Десятинної церкви та участь у її повторному освяченні митрополита, немає сумнівів, що у 1039 році відбулося велике освячення цього храму, причиною чого стала перебудова споруди в другій половині 1030-х років. Відсутність згадок про велике освячення церков в XI – на початку XII ст. відрізняє ПВЛ від більш пізніх складових інших літописів – Іпатіївського, Лаврентіївського та НПЛ.

**Київ – другий Корсунь?** Науковці давно підмітили деяку подібність топографії центральних частин Корсуня та Києва [Щапов 1989, с. 29]. Літописець так подає розташування будівель біля церкви, де хрестився Володимир (Святої Софії за Іпат. чи Святого Василя за Лавр.): «и єсть ц(е)рк(в)и та стояще в Корсуні град на мѣстѣ посередѣ града идеже торгѣ дѣють Корсоунянѣ, полата Володимѣря воскраи ц(е)ркви стоить и до сего дни, а ц(а)р(и)ч(и)на полата за ольтаремъ» [Іпат., стб. 97; Лавр., стб. 111]. В. Ричка припустив, що цей опис «київського книжника» відображає не стільки реальну топографію кримського міста, скільки «проекцію знайомих йому київських реалій» [Котляр, Ричка 2008, с. 69]. Дослідники візантійського Херсона (Корсуня) вказують на реальні споруди-палаці, які було вивчено в районі центральної, торгової площі міста, розташовані саме так (під кутом і за вівтарем) по відношенню до одного з храмів, який у списку

сакральних споруд Херсона має № 27 [Романчук 2008, с. 355; Роменский 2018, с. 222–224].

Важко припускати випадковість подібності розташування палат Володимира і царициної в Корсуні біля храму, у якому хрестився київський князь, і південного та східного палаців біля церкви Святої Богородиці Десятинної в Києві. Збігаються й інші деталі – розташування головного храму міста<sup>33</sup> на торговій площі (у Києві – Бабин торжок), і розміщення там же мідних статуй. Останні були вивезені з Корсуня Володимиром як воєнні трофеї і поставлені біля Десятинної церкви: «взяша же идя мѣдьянѣ 2 капищи и 4 конѣ мѣдьяны иже и нынѣ стоятъ за с(вя)тою Б(огороди)цею» [Іпат., стб. 101; Лавр., стб. 116]. Згадані 2 мідні статуї, можливо, були тими самими двома мідними статуями Гікії – легендарної героїні Херсонеса, що стояли там на міській площі, про які повідомляє Константин VII Багрянородний [Константин Багрянородний 1989, с. 271]. Про це опосередковано свідчить сама назва київської площі, що походить від жіночих статуй, розташованих, згідно з літописом, біля неї.

Автор ПВЛ ніяким чином не міг «прилаштувати» корсунську топографію до київської, оскільки Корсунь був більш доступним місцем для купців і паломників, ніж, наприклад, «заморський» Царград, і повідомлення літописця було достатньо легко верифікувати. І ще дуже важлива деталь – на початку XII ст. (час створення ПВЛ) на місці вже неіснуючого східного палацу стояла інша споруда (іл. 1: б), а південний палац (топографічний «близнюк» палати Володимира в Корсуні) взагалі не пережив час князювання Ярослава і був розібраний, якщо взагалі будівництво цієї споруди було завершено Володимиром [Козюба 2018, с. 35–37; Козюба 2019, с. 39–45]. Отже, архітектурний ансамбль довкола Десятинної церкви на початку XII ст. відрізнявся від ситуації часів Володимира на межі X–XI ст. і не міг слугувати топографічною «матрицею» для відтворення топографії Корсуня часу корсунського походу

<sup>32</sup> Як бачимо, правило не проводити велике освячення в день святого, на честь якого названо храм (Святого Миколая), або на день священної події (у наведених випадках – двох Богородицьких свят), було дотримано, крім випадків з освяченням церков Святого Василя в Києві. Приклади недотримання правила заборони освячення церков, у тому числі присвячених Святій Богородиці, на Богородицькі свята (церква Різдва Святої Богородиці, освячена 8 вересня 1225 року в Суздалі [Лавр., стб. 447]), наведено в тексті раніше.

<sup>33</sup> А. Романчук припускає, що один із храмів на центральній площі Херсона (базиліка № 28) було присвячено Святій Богородиці [Романчук 2008, с. 355].

Володимира, відтак київська топографія кінця X – початку XI ст. є вторинною по відношенню до корсунської. З цього можна зробити єдиний висновок – після прийняття християнства Володимир «з нуля»<sup>34</sup> почав будівництво на місці язичницького могильника нового міста, моделюючи його центр за взірцем центра Корсуня.

На противагу цьому, конкуруючи з батьком у всьому, навіть в авторстві привезення мощей святого Климента до Києва, Ярослав вибрав Константинополь як приклад наслідування в містобудуванні, і тому в «місті Ярослава» з'явилися Свята Софія як новий головний

храм Русі, монастир Святої Ірини ліворуч від митрополії і монастир Святого Георгія праворуч, Золоті ворота, місце розташування яких разом на плані міста утворює хрест [Котляр, Ричка 2008, с. 98–108].

Вивчення найдавнішої історії київської церкви Святої Богородиці Десятинної продовжується, оскільки залишилось ще багато питань, які, незважаючи на умови «джерельного голоду», раз-по-раз викликають жваву дискусію в експертних колах і привертають увагу науковців до нових тем і завдань.

Додаток

**Церкви Давньої Русі кінця X – XIII ст., назви яких згадано в літописах: Іпатіївському (Іпат.), Лаврентіївському (Лавр.), Новгородському першому старшого і молодшого ізводів (НПЛ)**

№№	місце	посвята	перша згадка	джерело
1	Київ	(Успіння) Святої Богородиці Десятинна	989/ 991	Лавр., стб. 121; Іпат., стб. 106
2	Київ (Печерський м-р)	Успіння Святої Богородиці	1051	Іпат., стб. 146–147; Лавр., стб. 158
3	Київ (Печерський м-р)	(Успіння) Святої Богородиці	1073	Іпат., стб. 173; Лавр., стб. 183
4	Смоленськ	(Успіння) Святої Богородиці	1101	Іпат., стб. 250
5	Київ	(Успіння) Святої Богородиці Пирогощії	1131/ 1132	Лавр., стб. 301; Іпат., стб. 294
6	Новгород (на торговищі)	(Успіння) Святої Богородиці	1133	НПЛ, с. 23
7	Новгород	Успіння Святої Богородиці (Аркаж) м-р	1153	НПЛ, с. 29
8	Володимир Суздальський	(Успіння) Святої Богородиці Золотоверха	1158/ 1160	Іпат., стб. 491; Лавр., стб. 351

<sup>34</sup> Не враховуючи, звісно, житлової площі невеликого (1,5 га) Старокиївського городища, яка, вочевидь, зазнала під час будівництва Володимиром нового міста повного переформатування.

9	Ростов	(Успіння) Святої Богородиці	1160/ 1161	Лавр., стб. 351; Іпат., стб. 512
10	Володимир	(Успіння) Святої Богородиці	1172	Іпат., стб. 559
11	Володимир Суздальський	(Успіння) Святої Богородиці м-р	1175	Іпат., стб. 593; Лавр., стб. 370
12	Чернігів	(Успіння) Святої Богородиці Єлецький (?) м-р	1177	Іпат., стб. 606
13	Галич	(Успіння) Святої Богородиці	1187	Іпат., стб. 656
14	Володимир Суздальський	Успіння Святої Богородиці Княгинин м-р	1200	Лавр., стб. 415
15	Ярославль (княжий двір)	Успіння Святої Богородиці	1215	Лавр., стб. 438
16	Володимир (Святогірський м-р)	(Успіння) Святої Богородиці	1223	Іпат., стб. 740
17	Київ (на Золотих воротах)	Благовіщення Святої Богородиці	1037	Іпат., стб. 139; Лавр., стб. 151
18	Новгород (Городище)	Благовіщення Святої Богородиці	1161	Іпат., стб. 510; НПЛ, с. 19
19	Новгород (Людин кінець)	Благовіщення Святої Богородиці м-р	1170	НПЛ, с. 33
20	Чернігів	Благовіщення Святої Богородиці	1186	Іпат., стб. 652
21	Нижній Новгород	(Благовіщення) Святої Богородиці	1228	Лавр., стб. 451
22	Кам'янець	Благовіщення Святої Богородиці	1289	Іпат., стб. 925
23	Новгород	(Різдва) Святої Богородиці (Антонієв) м-р	1117	НПЛ, с. 20
24	Суздаль	(Різдва) Святої Богородиці	1148	НПЛ, с. 28
25	Володимир Суздальський (Боголюбів)	Різдва Святої Богородиці	1175	Іпат., стб. 581
26	Володимир Суздальський	Різдва Святої Богородиці м-р	1192	Лавр., стб. 409
27	Новгород (Михалиця)	Різдва Святої Богородиці м-р (Княгинин)	1200	НПЛ, с. 44
28	Новгород (Звіринець)	(Покрова) Святої Богородиці	1149	НПЛ, с. 28
29	Володимир Суздальський (Боголюбів)	Покрова Святої Богородиці		НПЛ, с. 67

30	Новгород (міські ворота)	Положення ризи і пояса Святої Богородиці	1195	НПЛ, с. 41–42
31	Володимир Суздальський (Золоті ворота)	Положення ризи і пояса Святої Богородиці		НПЛ, с. 467
32	Київ (Клов)	Святої Богородиці Влахернської м-р	1091	Іпат., стб. 202
33	Новгород	Святої Богородиці (Введення до храму)	1291	НПЛ, с. 326
34	Тмуторокань	Святої Богородиці	1022	Іпат., стб. 134; Лавр., стб. 147
35	Чернігів (на Болдиних горах)	Святої Богородиці м-р	1074	Іпат., стб. 199; Лавр., стб. 207
36	Переяслав (княжий двір)	Святої Богородиці	1098	Іпат., стб. 248
37	Полоцьк (стара церква)	Святої Богородиці	1159	Іпат., стб. 495
38	Стрий	Святої Богородиці Синеводський м-р	1240	Іпат., стб. 787
39	Дорогичин	Святої Богородиці	1240	Іпат., стб. 788
40	Холм	Святої Богородиці	1254	Іпат., стб. 826
41	Мельниця	Святої Богородиці	1260	Іпат., стб. 847
42	Устюг	Святої Богородиці	1290	Лавр., стб. 526
43	Новгород (Прусська вул.)	Святої Богородиці	1291	НПЛ, с. 326
44	Суздаль (на воротах Святої Богородиці)	Святих Іоакима й Анни	1196	Лавр., стб. 412
45	Володимир (Михайлівський м-р?)	Святих Іоакима й Анни	1291	Іпат., стб. 937
46	Василів	Святого Преображення	996	Іпат., стб. 109
47	Чернігів	Святого Спаса	1034	Іпат., стб. 138; Лавр., стб. 150
48	Київ (Берестове)	Святого Спаса м-р	1072	Іпат., стб. 171; Лавр., стб. 181
49	Муром	Святого Спаса м-р	1096	Іпат., стб. 227; Лавр., стб. 237

50	Галич (княжий двір)	Святого Спаса	1152	Іпат., стб. 462
51	Псков	Святого Спаса	1156	НПЛ, с. 29
52	Переяслав Суздальський	Святого Спаса	1157/ 1158	Лавр., стб. 348; Іпат., стб. 491
53	Володимир Суздальський	Святого Спаса	1158/ 1164	Іпат., стб. 491; Лавр., стб. 351
54	Новгород (ворота Святого Георгія м-ря)	Святого Спаса	1166	НПЛ, с. 32
55	Муром	Святого Спаса (Христова)	1174	Іпат., стб. 580; Лавр., стб. 366
56	Новгород (Хутинь)	Святого Спаса Преображення м-р	1192	НПЛ, с. 40
57	Стара Руса	Святого Преображення м-р	1192	НПЛ, с. 40
58	Новгород (Нередиця)	Святого Спаса Преображення	1198	НПЛ, с. 44
59	Ярославль	Святого Спаса Преображення м-р	1216	Лавр., стб. 439
60	Нижній Новгород	Святого Спаса	1225	Лавр., стб. 447
61	Углич	Святого Спаса	1249	Лавр., стб. 472
62	Рязань	Святого Спаса	1258	Лавр., стб. 475
63	Ростов	Святого Спаса Княгинин м-р	1271	Лавр., стб. 525
64	Твер	Святого Спаса	1285	Лавр., стб. 483, 526
65	Новгород (на воротах)	Святого Спаса Преображення	1297	НПЛ, с. 328
66	Новгород	Христа (Святого Спаса?)	1299	НПЛ, с. 90
67	Київ (Видубичі)	Святого Михаїла м-р	1070	Іпат., стб. 164; Лавр., стб. 174
68	Переяслав	Святого Михаїла	1089/ 1090	Лавр., стб. 208; Іпат., стб. 200
69	Київ	Святого Михаїла Золотоверха	1108	Іпат., стб. 259; Лавр., стб. 283

70	Київ	Святого Михаїла (Новгородська божниця)	1147	Іпат., стб. 354; Лавр., стб. 318
71	Городець Остерський	Святого Михаїла	1152	Іпат., стб. 446
72	Новгород (на Торгу)	Святого Михаїла	1152	НПЛ, с. 29
73	Лучин	Святого Михаїла	1173	Іпат., стб. 567
74	Чернігів (княжий двір)	Святого Михаїла	1174	Іпат., стб. 571
75	Новгород	Святого Михаїла	1175	НПЛ, с. 34
76	Новгород	Святого Михаїла	1181	НПЛ, с. 37
77	Смоленськ	Святого Михаїла	1197	Іпат., стб. 703
78	Володимир Суздальський (княжий двір)	Святого Михаїла	1207	Лавр., стб. 433
79	Новгород (Прусська вул.)	Святого Михаїла	1219	НПЛ, с. 59
80	Володимир	Святого Михаїла м-р	1268	Іпат., стб. 868
81	Київ	Святого Іоанна	1121	Іпат., стб. 286
82	Переяслав	Святого Іоанна м-р	1126	Лавр., стб. 296
83	Новгород (Петрятин двір)	Святого Іоанна (Предтечі Різдва)	1127	НПЛ, с. 21
84	Новгород	Святого Іоанна Усікновення голови	1176	НПЛ, с. 35
85	Новгород	Святого Іоанна (Предтечі Різдва) м-р	1179	НПЛ, с. 36
86	Смоленськ	Святого Іоанна	1180	Іпат., стб. 617
87	Новгород	Святого Іоанна (Предтечі)	1181	НПЛ, с. 37
88	Галич	Святого Іоанна м-р	1189	Іпат., стб. 665
89	Новгород (ворота Святого Воскресіння м-ря)	Святого Іоанна Милостивого	1194	НПЛ, с. 41
90	Ростов (єпископський двір)	Святого Іоанна	1211	Лавр., стб. 436
91	Псков	Святого Іоанна (Предтечі) м-р	1243	НПЛ, с. 79
92	Холм	Святого Іоанна Златоуста	1254	Іпат., стб. 826
93	Вишгород	Святих Бориса і Гліба	1115	Іпат., стб. 280

94	Льто	Святих Бориса і Гліба	1117	Іпат., стб. 285
95	Смоленськ (Смядинь)	Святих Бориса і Гліба м-р	1138	НПЛ, с. 25
96	Новгород (дитинець)	Святих Бориса і Гліба	1146	НПЛ, с. 27
97	Кідекша	Святих Бориса і Гліба	1159	Іпат., стб. 493; Лавр., стб. 349
98	Чернігів	Святих Бориса і Гліба	1162	Іпат., стб. 518
99	Київ	Святих Бориса і Гліба	1194	Іпат., стб. 680
100	Рязань	Святих Бориса і Гліба	1195	Лавр., стб. 412
101	Ростов (княжий двір)	Святих Бориса і Гліба	1214	Лавр., стб. 438
102	Київ	Святого Георгія м-р	1037	Іпат., стб. 139; Лавр., стб. 151
103	Новгород	Святого Георгія (Юр'єв) м-р	1119	НПЛ, с. 21
104	Новгород (торговище)	Святого Георгія	1133	НПЛ, с. 23
105	Канів	Святого Георгія	1144	Іпат., стб. 317; Лавр., стб. 312
106	Ігореєв сільце	Святого Георгія	1146	Іпат., стб. 333
107	Новгород	Святого Георгія	1181	НПЛ, с. 37
108	Юр'єв Польський	Святого Георгія (Юрія)	1230	Лавр., стб. 455
109	Любомль	Святого Георгія	1288	Іпат., стб. 916
110	Володимир Суздальський	Святого Георгія		НПЛ, с. 467
111	Новгород (княжий двір)	Святого Миколая	1113	Іпат., стб. 277; НПЛ, с. 20
112	Київ (Угорське)	Святого Миколая		Іпат., стб. 17; Лавр., стб. 23
113	Новгород (Неревський кінець)	Святого Миколая	1136	НПЛ, с. 23
114	Новгород	Святого Миколая	1137	НПЛ, с. 24
115	Новгород (Городище)	Святого Миколая	1165	НПЛ, с. 32

116	Новгород (Підьба)	Святого Миколая м-р	1228	НПЛ, с. 67
117	Новгород (Ліпна)	Святого Миколая	1292	НПЛ, с. 327
118	Київ (Перунів пагорб)	Святого Василя	988	Іпат., стб. 103; Лавр., стб. 118
119	Вишгород	Святого Василя	1015	Іпат., стб. 124
120	Новгород	Святого Василя	1151	НПЛ, с. 29
121	Київ (Великий двір)	Святого Василя	1183	Іпат., стб. 634
122	Київ (Новий двір)	Святого Василя	1197	Іпат., стб. 707
123	Київ	Святого Василя м-р	1231	Лавр., стб. 457
124	Київ	Святого Дмитрія м-р	1051	Іпат., стб. 147; Лавр., стб. 159
125	Суздаль (Печерський двір)	Святого Дмитрія	1096	Іпат., стб. 228; Лавр., стб. 238
126	Новгород	Святого Дмитрія	1195	НПЛ, с. 42
127	Володимир Суздальський (княжий двір)	Святого Дмитрія	1212	Лавр., стб. 436
128	Суздаль	Святого Дмитрія м-р	1216	Лавр., стб. 439
129	Новгород	Святого Дмитрія	1261	НПЛ, с. 83
130	Новгород	Святих Козьми і Даміана	1146	НПЛ, с. 27
131	Суздаль	Святих Козьми і Даміана м-р	1175	Іпат., стб. 591
132	Новгород	Святих Козьми і Даміана	1181	НПЛ, с. 37
133	Холм	Святих Козьми і Даміана	1259	Іпат., стб. 845
134	Новгород (Холоп'я вул.)	Святих Козьми і Даміана	1271	НПЛ, с. 89
135	Твер	Святих Козьми і Даміана	1271/ 1272	Лавр., стб. 525; НПЛ, с. 89
136	Переяслав (на воротах)	Святого Федора	1089/ 1090	Лавр., стб. 209; Іпат., стб. 200
137	Новгород	Святого Федора Тирона	1115	НПЛ, с. 20
138	Київ	Святого Федора м-р	1128/ 1129	Лавр., стб. 299; Іпат., стб. 293

139	Новгород (на воротах)	Святого Федора	1233	НПЛ, с. 72
140	Новгород	Святого Федора (Стратилата)	1292	НПЛ, с. 327
141	Псков	Святої Трійці	1138	Іпат., стб. 301; Лавр., стб. 305
142	Новгород	Святої Трійці	1165	НПЛ, с. 31
143	Новгород	Святої Трійці	1194	НПЛ, с. 41
144	Холм	Святої Трійці	1259	Іпат., стб. 843
145	Білгород	Святих Апостолів	1144	Іпат., стб. 314
146	Новгород	Святих (Дванадцяти) Апостолів	1230	НПЛ, с. 70
147	Володимир	Святих Апостолів м-р	1287	Іпат., стб. 904
148	Путивль (княжий двір)	Святого Вознесіння	1146	Іпат., стб. 334
149	Новгород	Святого Вознесіння	1175	НПЛ, с. 34
150	Володимир Суздальський (біля Золотих воріт)	Святого Вознесіння м-р	1187	Лавр., стб. 404
151	Новгород	Святого Різдва Христового	1226	НПЛ, с. 65
152	Новгород	Святого Різдва	1231	НПЛ, с. 71
153	Новгород (двір архієпископа)	Святого Різдва Христового	1291	НПЛ, с. 326
154	Новгород (Жатунь)	Трьох святих Отроків	1189	НПЛ, с. 39
155	Смоленськ	Отроч м-р	1206	Лавр., стб. 425
156	Новгород	Трьох святих Отроків	1219	НПЛ, с. 59
157	Київ	Святої Софії Премудрості Божої	1037	Іпат., стб. 139; Лавр., стб. 151
158	Новгород	Святої Софії Премудрості Божої	1045	Іпат., стб. 143; Лавр., стб. 155; НПЛ, с. 16, 181
159	Київ	Святого Андрія (Янчин) м-р	1086	Іпат., стб. 197,
160	Переяслав (біля воріт)	Святого Андрія	1089/ 1090	Лавр., стб. 209; Іпат., стб. 200
161	Київ (Дмитрівський м-р)	Святого Петра	1087	Іпат., стб. 198; Лавр., стб. 206

162	Ростов	Святого Петра м-р	1214	Лавр., стб. 438
163	Новгород (Холм)	Святого Іллі	1105	НПЛ, с. 19
164	Київ	Святого Іллі		Іпат., стб. 42; Лавр., стб. 54
165	Новгород	Святого Воскресіння м-р	1136	НПЛ, с. 24
166	Новгород (на воротах)	Святого Воскресіння	1296	НПЛ, с. 328
167	Новгород (Холм)	Святих Апостолів (Петра і Павла)	1146	НПЛ, с. 27
168	Новгород	Святих Петра і Павла	1185	НПЛ, с. 38
169	Київ	Святого Симеона м-р	1147	Іпат., стб. 354; Лавр., стб. 318
170	Новгород (ворота Аркажого м-ря)	Святого Симеона Стовпника	1206	НПЛ, с. 50
171	Новгород	Святого Сави	1154	НПЛ, с. 29
172	Новгород	Святого Сави	1271	НПЛ, с. 89
173	Новгород (Торговище)	Святої Параскеви П'ятниці	1156	НПЛ, с. 30
174	Новгород (Торговище)	Святої Параскеви П'ятниці	1191	НПЛ, с. 39
175	Київ	Святого Кирила м-р	1169	Іпат., стб. 534
176	Новгород	Святого Кирила м-р	1196	НПЛ, с. 42
177	Новгород (Неревський кінець)	Святого Якова	1172	НПЛ, с. 34
178	Новгород	Святого Якова	1175	НПЛ, с. 34
179	Новгород (ворота Благовіщення Святої Богородиці м-ря)	Святого Богоявлення	1180	НПЛ, с. 36
180	Ростов	Святого Богоявлення м-р	1261	Лавр., стб. 476
181	Новгород	Воздвиження Чесного Хреста	1195	НПЛ, с. 41
182	Володимир Суздальський (на торговищі)	Воздвиження Чесного Хреста	1218	Лавр., стб. 441
183	Новгород	Святого Луки	1207	НПЛ, с. 50
184	Новгород (Людин кінець)	Святого Луки	1234	НПЛ, с. 73

185	Київ	Святої Ірини м-р	1037	Іпат., стб. 139; Лавр., стб. 151
186	Новгород	Святої Варвари м-р	1138	НПЛ, с. 25
187	Новгород	Святих Константина і Єлени	1151	НПЛ, с. 29
188	Ладога	Святого Климента	1153	НПЛ, с. 29
189	Новгород	Зішестя Святого Духа м-р	1162	НПЛ, с. 31
190	Новгород	[Пам'яті] Святих Отців	1181	НПЛ, с. 37
191	Новгород	Святого Іпатія	1183	НПЛ, с. 37
192	Новгород	Святого Власія	1184	НПЛ, с. 37
193	Новгород (двір архієпископа)	Святого Стрітєння	1190	НПЛ, с. 39
194	Новгород (Людин кінець)	[Перенесення] Святого Образа Нерукотворного	1191	НПЛ, с. 39
195	Новгород	Святого Пилипа Апостола	1195	НПЛ, с. 41
196	Новгород (острів)	Святого Никифора	1196	НПЛ, с. 43
197	Новгород (Плотніки)	Святої Євфимії м-р	1197	НПЛ, с. 43
198	Новгород	Сорока Севастійських мучеників	1200	НПЛ, с. 44
199	Новгород	Святого Пантелеймона м-р	1207	НПЛ, с. 50
200	Новгород	Святого Антонія	1211	НПЛ, с. 52
201	Сарське городище	Святої Марини	1216	НПЛ, с. 55
202	Новгород	Святого Павла (Сповідника)	1224	НПЛ, с. 63
203	Угровськ	Святого Даниїла [Стовпника?] м-р	1268	Іпат., стб. 867

### Джерела та література

- Абрамович, Д. 1931. *Києво-Печерський патерик*. Київ.
- Алфёрова, Г. В., Харламов, В. А. 1982. *Киев во второй половине XVII века*. Киев.
- Андрощук, Ф. 2021. *Десятинна церква: відома і невідома*. Київ.
- Архипова, Е. И. 2005. *Резной камень в архитектуре древнего Киева (конец X – первая половина XIII вв.)*. Киев.
- Арістов, В. Ю. 2015. Перенесення «святих» до Десятинної церкви в 1007 р. *Труди Київської Духовної Академії*, 22, с. 234–237.
- Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе*, VII, I. 1886.
- Бълхова, М. И. 2002. Монастыри на Руси XI – середины XIV века. *Монашество и монастыри в России XI–X века. Исторические очерки*. Москва, с. 25–56.
- Білоус, Н. 2008. *Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування*. Київ.
- [Болховитинов, Е.], 1825а. *Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии*. Киев.

[Болховитинов, Е.], 18256. План первобытной киевской Десятинной Богородицкой церкви с объяснениями онаго. *Отечественные записки*, XXI, LIX, с. 380–403.

Виноградов, А. Ю. 2012. День освящения храма в традиции Восточной церкви (IV–XIII века): стратегии выбора. *Средние века. Исследования по истории Средневековья и раннего Нового времени*, 73 (1-2), с. 154–177.

Гайдуков, П. Г., Калинин, В. А. 2012. Древнейшие русские монеты. *Русь в IX–XI веках: археологическая панорама*. Москва; Вологда, с. 402–435.

Голубинский, Е. 1901. *История Русской церкви*. I, 1. Москва.

Голубинский, Е. 1904. *История Русской церкви*. I, 2. Москва.

Ёлшин, Д. Д. 2017. Киевская плинфа X–XIII веков: опыт типологии. *Культурный шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна*. Київ, с. 98–128.

Заграевский, С. В. 2011–2012. О научной обоснованности «азимутального метода» (метода определения дат и посвящений древнерусских храмов по азимуту их алтарей). *Архитектор. Город. Время. Материалы Ежегодной международной научно-практической конференции (Великий Новгород – Санкт-Петербург)*. Начало: Объединенный выпуск XIII и XIV конференций. Санкт-Петербург, с. 69–74. Окончание: выпуск XV конференции. Санкт-Петербург, с. 122–136.

Иоаннисян, О. М., Ёлшин, Д. Д., Зыков, П. Л., Ивакин, Г. Ю., Козюба, В. К., Комар, А. В., Лукомский, Ю. В. 2009. Десятинная церковь в Киеве (предварительные итоги исследований 2005–2007 гг.). *Труды Государственного Эрмитажа. Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света*, XLIX, с. 330–366.

Ипатьевская летопись. 2001. *Полное собрание русских летописей*. Т. II. Москва.

Івакін, Г. Ю., Томашевський, А. П., Павленко, С. В. 2013. Середньовічна овруцька індустрія пірофілітового сланцю і кварциту та монументальне зодчество давньоруського Києва. *Археологія і давня історія України*, 11, с. 56–70.

Козюба, В. 2014. Кам'яна сировина в київському монументальному будівництві кінця X – початку XII століття. *Opus Mixtum*, 2, с. 169–179.

Козюба, В. 2018. «Східний» палац у давньому Києві: новий погляд на відому пам'ятку. *Opus Mixtum*, 6, с. 27–40.

Козюба, В. 2019. Південний палац кінця X століття в Києві. *Opus Mixtum*, 7, с. 30–46, VI, VII.

Константин Багрянородный. 1989. *Об управлении империей*. Москва.

Комар, О. 2013. «Дохристиянська» монументальна архітектура Старокиївської гори (проблеми датування та атрибуції). *Opus Mixtum*, 1, с. 106–121.

Котляр, М. Ф., Ричка, В. М. 2008. *Княжий двір Південної Русі X–XIII ст.* Київ.

Лаврентьевская летопись. 2001. *Полное собрание русских летописей*. Т. I. Москва.

Лихачев, Д. С. 1947. *Русские летописи и их культурно-историческое значение*. Москва.

Літопис 1989. *Літопис Руський* / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. Київ, 1989.

Назаренко, А. В. 2016. Достоверные годовые даты в раннем летописании и их значение для изучения древнерусской историографии. *Древнейшие государства Восточной Европы. 2013 г. Зарождение историописания в обществах Древности и Средневековья*, с. 593–654.

Насонов, А. Н. 1969. *История русского летописания XI – начала XVIII века. Очерки и исследования*. Москва.

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. 2000. (*Полное собрание русских летописей*. Т. III). Москва.

*Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела ІА АН УРСР*. 1989 / Н. С. Сохань (відп. ред.) та ін. Київ.

Поппэ, А. В. 2003. Земная гибель и небесное торжество Бориса и Глеба. *Труды отделения древнерусской литературы*, 54, с. 304–336.

Пузанов, В. В. 2011. Княжеские «клобуки» и «венцы»: к спорам о древнерусских инсигниях. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 20, с. 569–581.

- Раппопорт, П. А. 1974. Ориентация древнерусских церквей. *КСИА*, 139, с. 43–48.
- Раппопорт, П. А. 1982. *Русская архитектура X–XIII вв. Каталог памятников*. Ленинград. (Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Е1–47).
- Ричка, В. 2007. «Владимиръ на столъ» (Обряд інтронізації в Київській Русі). *RUTHENICA*, VI, с. 115–133.
- Романчук, А. И. 2008. *Исследования Херсонеса-Херсона. Раскопки. Гипотезы. Проблемы*. Т. 2. Византийский город. Тюмень.
- Роменский, А. А. 2018. Корсунский нарратив начальной летописи и житий князя Владимира в контексте топоархеологических реалий византийского Херсона: современное состояние дискуссии. *Археология античного и средневекового города: сборник статей в честь Станислава Григорьевича Рыжова*. Севастополь; Калининград, с. 217–229.
- Сазанов, А. В. 2015. Когда же Владимир взял Корсунь? Споры о датах. *Русский исторический сборник. Средневековый Херсон X–XI вв.* Москва, с. 63–231.
- Свердлов, М. Б. 1972. Изображение княжеских регалий на монетах Владимира Святославича. *Вспомогательные исторические дисциплины*, 4, с. 151–159.
- Сотникова, М. П. 1995. *Древнейшие русские монеты X–XI веков. Каталог и исследование*. Москва.
- Творогов, О. В. 1987. Кирилл. *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. Вып. I. Ленинград.
- Толочко, А. П. 1991. «Порты блаженных первых князей»: к вопросу о византийских политических теориях на Руси. *Южная Русь и Византия. Сборник научных трудов (к XVIII конгрессу византинистов)*. Киев, с. 34–42.
- Толочко, А. П. 1992. *Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология*. Киев.
- Толочко, А. П. 2015. *Очерки начальной Руси*. Киев; Санкт-Петербург.
- Толочко, О. П. [Рецензія] 2011. «Историко-археологические записки, отв. ред. Е. П. Токарева. Кн. 1. Зимовники: Зимовнический краеведческий музей, 2010, 176 с., илл.». *RUTHENICA*, 10, с. 261–269.
- Толстой, И. И. 1882. *Древнейшие русские монеты Великого княжества Киевского*. Санкт-Петербург.
- Филипчук, О. 2020. *Забутий святий: Князь Володимир Великий між Сходом та Заходом*. Київ.
- Цукерман, К. 2009. Наблюдения над сложением древнейших источников летописи. *Борисоглебский сборник. Collectanea Borisoglebica*, 1, с. 183–305.
- Шахматов, А. А. 1908. *Разыскания о древнейших русских летописных сводах*. Санкт-Петербург.
- Шахматов, А. А. 2001. *Разыскания о русских летописях*. Москва; Жуковский.
- Щапов, Я. Н. 1989. *Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв.* Москва.
- Aristov, V. 2021. The Tithe Church of Saint Sophia in Kyiv: Thietmar of Merseburg's Account Reinterpreted. *Palaeoslavica*, XXIX/1, p. 89–109.
- ТЕРАТОУРГНМА 1638. Kijow: Z drukarni Kijowopieczarskiey.
- Tolochko, O. P. 2011. Christian Chronology, Universal History, and the Origin of Chronicle Writing in Rus'. *Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery: Early History Writing in Northern, East-Central, and Eastern Europe (c. 1070-1200)*, ed. by Ildar H. Garipzanov, *Medieval texts and cultures of Northern Europe*, 26, p. 216–223.

## «Князівське поховання» з досліджень Йосифа Хойновського 1892 року в Старому Києві

*Статтю присвячено аналізу знахідок з польових спостережень Й. Хойновського на садибі Кривцова в Києві, інформація про які вже понад століття використовується в археологічних роботах без критичної верифікації. Особлива увага приділена «саркофагу з пірофілітових плит», інтерпретованого раніше як князівське поховання в супроводі парадної шаблі. Розглянуто технологічні та стилістичні особливості шаблі, її взаємозв'язки з так званою «шаблею Карла Великого» та синхронним рядом озброєння Русі, тюркомовних кочовиків і давніх угорців. Розкрито історичний контекст, за якого такі вироби могли з'явитися в давньому Києві.*

**Ключові слова:** Давня Русь, саркофаг, пірофіліт, парадна шабля, «шабля Карла Великого», давні угорці, тореvetica.

*The paper examines finds from the field observations of J. Khoinovski at the Kryvtsov estate in Kyiv, information about which has been used in archaeological researches for over a century without critical verification. Special attention is paid to the "sarcophagus made of pyrophyllite slabs" that had been interpreted as a princely burial accompanied by a ceremonial saber. The technological and stylistic features of the saber, its relationships with the so-called "Charlemagne's saber" and a synchronous array of weapons of Rus, Turkic-speaking nomads and ancient Hungarians are discussed and reconsidered. The historical context in which such products could appear in ancient Kyiv is revealed.*

**Key words:** Old Rus', sarcophagus, pyrophyllite, ceremonial saber, "Sabre of Charlemagne", ancient Hungarians, torevtics.

Серед давньоруських поховань Києва XI–XIII ст. вкрай небагато атрибутовалися археологами як князівські. Як правило, це поховання, що були здійснені в церквах (чи поряд з ними) у саркофагах із плит червоного пірофіліту, значно рідше – з мармуру. Одне з таких князівських поховань, як вважається, було виявлене Й. Хойновським у 1892 році на частині садиби князя Трубецького, проданої інженеру Я. Кривцову (на розі сучасних вулиць Володимирської та Десятинної) (іл. 1 : е).

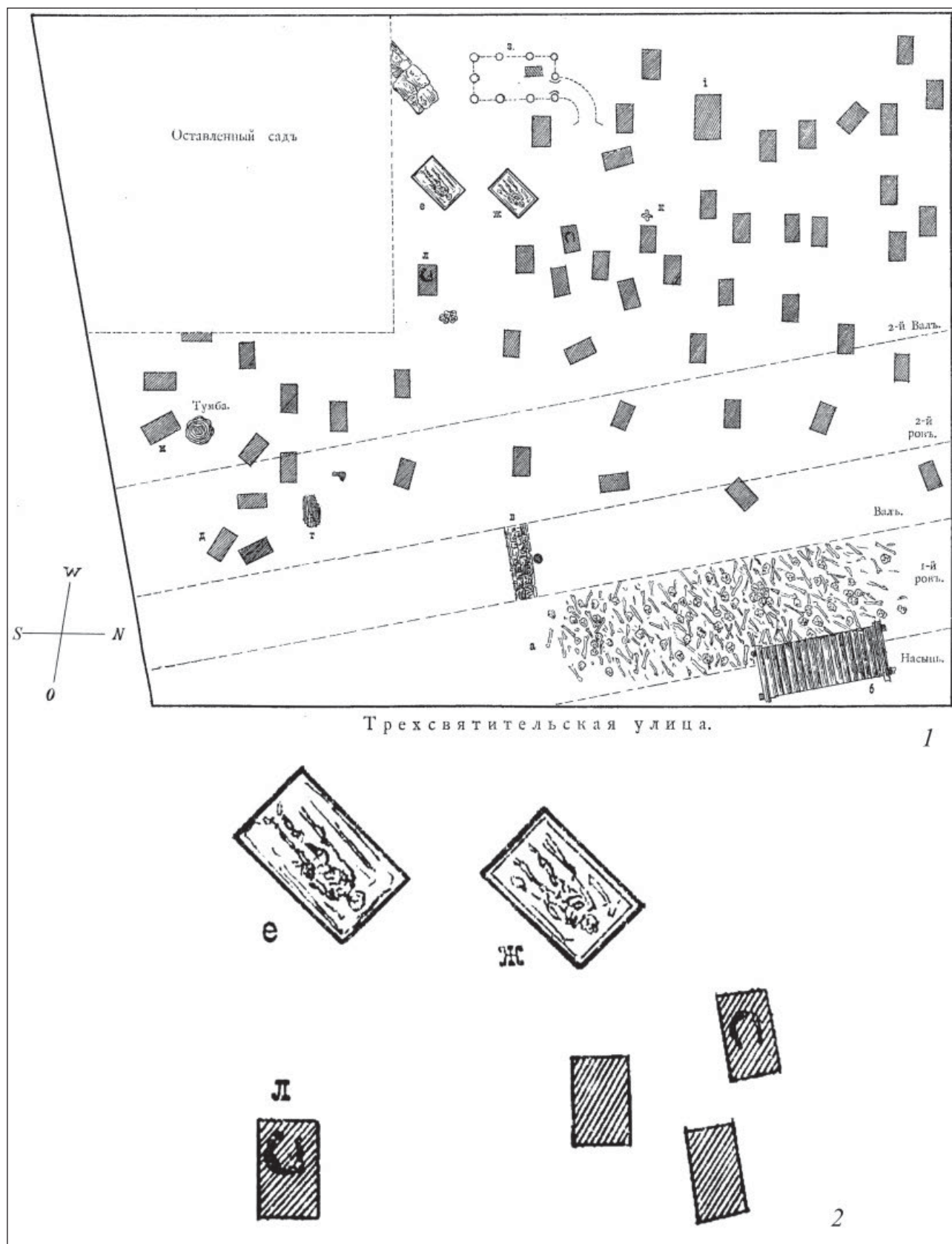
Від практично безінвентарних поховань у саркофагах при церквах воно вирізнялося рідкісною знахідкою парадної позолоченої шаблі (іл. 2: 5, 6). Оскільки Й. Хойновський вважав, що досліджена ним територія належала в давньоруський час до «Янчиного» Андріївського монастиря, то й, відповідно, похований у саркофазі, на його думку, міг бути князем Ярополком Володимировичем (†1139) або Володимиром Андрійовичем (†1170), про захоронення котрих у монастирі згадує літопис [Хойновский 1893, с. 36–40].

М. Каргер досить скептично поставився до атрибуції цього поховання Ярополку Володимировичу, до якої тяжів Й. Хойновський, проте не заперечив, що мова йде про «поховання представника київської феодальної знаті XI чи XII ст.» [Каргер 1940, с. 19]. Дослідник порівняв його з виявленим у межах Десятинної церкви похованням XI ст. у дерев'яному саркофазі з мечем, помилково вважаючи також і знахідку Й. Хойновського мечем, до якого прикипіли рештки піхов у ви-

гляді «золотих платівок». Але ці два випадки так і залишилися унікальними для християнської поховальної практики давньоруського Києва.

Г. Корзухіна датувала шаблю з поховання першою половиною XI ст. за аналогією з т. зв. «шаблею Карла Великого» [Корзухина 1950, с. 82–86]. Ще вужче датування запропонував А. Кірпи́чников, вважаючи, що зігнута на зразок язичницьких ритуалів шабля вказує на самий початок християнізації Києва, ще за часів правління Володимира Святославича (980–1015) [Кирпичников 1966, с. 65–66]. Р. Орлов відносив шаблю до предметів X ст. з угорськими традиціями орнаменту [Орлов 1979, с. 18]. І. Фодор також вважав, що мова йде про X ст. (до 1000 року), і за цією ж аналогією датував виготовлення «шаблі Карла Великого» другою половиною X – першою чвертю XI ст., пов'язавши таку зброю з роботою «угорських майстерень чи угорських майстрів, які перебували на службі у київського князівського двору» [Fodor 1981; 1982, s. 263–265; Fodor et al 1996, p. 67–71; Фодор, Васильев 2018, с. 93–95].

Складнішу версію запропонував І. Ердєйі, на думку якого обидві шаблі пов'язані за походженням з Хозарським каганатом і різними групами хозар, одна з яких (кабари) приєдналася до мадяр у IX ст., а інша потрапила до Києва та Чернігова, де й проживали у X ст. [Erdélyi 1994, ol. 132–136; 2008, ol. 34–35]. Цю гіпотезу розвинув в інший спосіб М. Горелик, який вважав, що у кінці IX – X ст. в



Іл. 1. План виявлених об'єктів на садибі Кривцова [за Й. Хойновським]

Середньому Подніпров'ї працювала «кабарська» майстерня, яка виготовляла парадну зброю з міксом «угорсько-хозарсько-скандинавських» стилів [Горелик 2001б]. Власне київську шаблю він відносив до клинків «угорської роботи», виготовлених на межі IX–X ст., але гробницю, з якого походила шабля, датував першою половиною XI ст. [Горелик 2001а, рис. 2, 6].

Запропонована Й. Хойновським реконструкція саркофага у вигляді кам'яного ящика із залізним окуттям (іл. 2: 1) використовувалася пізніше в працях археологів, хоча й із застереженнями щодо методики розкопок [Івакін 2008, с. 21–23, 123]. А «князівська» атрибуція поховання не піддавалася сумніву, як не висувалося й нових версій щодо персональної його належності. Між тим, кількість унікальних особливостей, які постають у світлі висунутих дослідниками інтерпретацій поховання, мали б зробити його одним з найбільш загадкових «князівських» поховань Києва.

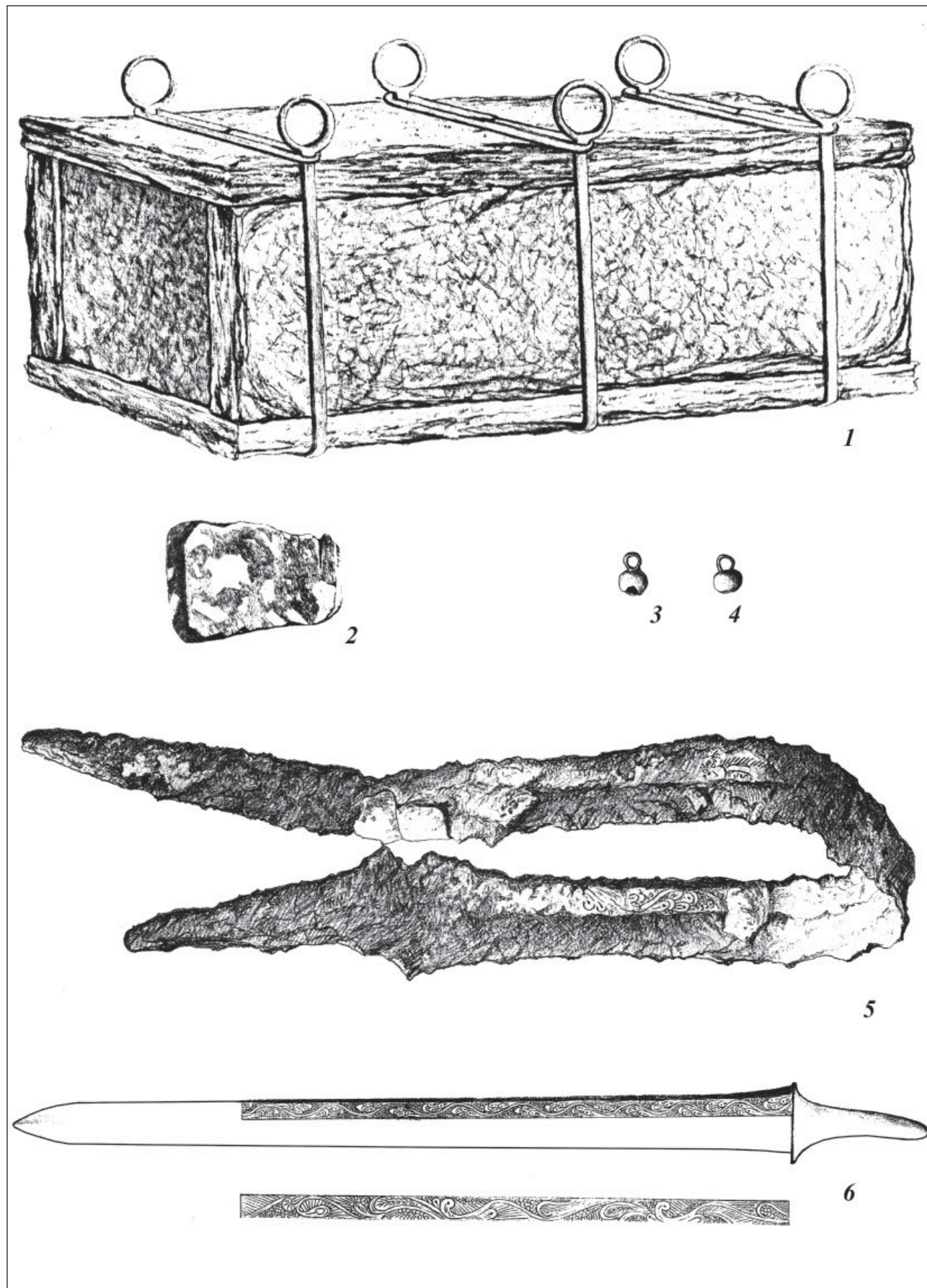
**Проблеми атрибуції.** В археологічній науці нерідко складається ситуація, коли низка запропонованих атрибуцій та інтерпретацій ніби не викликають серйозних зауважень одне по одному, але в комплексі з іншими створюють нерозв'язні проблеми та навіть парадокси. Саме таким прикладом є поховання в саркофазі із садиби Кривцова, де проблеми виникають при спробі узгодити датування, поховальний обряд та розташування комплексу. Так, наприклад, у світлі датувань А. Кірпицькічова та І. Фодора поховання з садиби Кривцова мало б виявитися найдавнішим відомим нам похованням Русі в кам'яному саркофазі, здійсненим ще у 980–1015 роках. Але тоді закономірно виникне питання: чиє ж воно? Літописна стаття 1007 року повідомляє, що Володимир Святославич переніс рештки померлих членів своєї родини в новозбудований храм – Десятинну церкву. Тут же було перепоховано й бабусю Володимира – княгиню Ольгу, а згодом і самого Володимира та його дружину Анну. Пізніше Ярослав Мудрий сюди переніс рештки братів Володимира – Ярополка та Олега. Таким чином, Десятинна церква перетворилася на сімейну усипальницю для кривних Володимира Святославича, окрім його синів, для поховання яких було збудовано нові храми.

Досліджене Й. Хойновським поховання на садибі Кривцова розташовувалося задалеко від Десятинної церкви, при цьому жодних ознак якогось іншого храму на площі навколо цього поховання Й. Хойновським не було відзначено. Похований тут навряд чи міг належати до кола родини Володимира Святославича, тож особливі «князівські» почесті, відданні йому, за умови «раннього» датування не мають раціонального історичного пояснення.

Версія Г. Корзухіної передбачає дещо пізнішу дату здійснення поховання, синхронну до часу виготовлення т. зв. «шаблі Карла Великого» – коронаційної шаблі німецьких та австрійських імператорів [Toth 1930; Кіричєніков 1972]. Версій про походження останньої дуже багато, часом її відносили навіть до VIII–IX ст., проте таке датування має бути без дипломатизму відкинутим, оскільки ні сам клинок (іл. 2: 2), ні багато прикрашені піхви і руків'я «шаблі Карла Великого» (іл. 2: 3–5), не мають точних аналогій серед достовірних знахідок VIII–IX ст., і навіть з пам'ятками X ст. виявляють небагато точок перетину. Найбільш цікавим історичним поясненням її походження все ще залишається версія про дарунок від удови угорського короля Андраша I – Анастасії Ярославни – графу Отто Баварському (1063), коли Анастасія із сином Шаломоном мусили втекти до Німеччини в пошуках підтримки в боротьбі проти Бели I. Згодом, після 1071 року, шабля потрапила до скарбниці брата дружини Шаломона Юдіт – імператора Генріха IV [див. огляд: Заїас 2019, р. 38–46]. Тож «шабля Карла Великого» в цій моделі мала б бути виготовленою в середині XI ст. або для самого Андраша в Русі (у проміжку 1032–1046 роками), або ж як дарунок від дружини на весілля (бл. 1038–1044 років).

Київський екземпляр шаблі (іл. 3: 1) відрізняється скромнішим оформленням клинка і дуже обмеженим золотим оздобленням без декору. Й. Хойновський був переконаний, що золотих частин первісно було більше, та їх розікрали робітники. Синхронізація із «шаблею Карла Великого» підказує, що «шабля Хойновського» теж мала б бути виготовленою в XI ст. для знатної особи, близької до двору Ярослава Мудрого чи когось із Ярославичів.

Сама Г. Корзухіна датувала поховання першою половиною XI ст. Проте, як це не



Іл. 2. Реконструкція саркофага (1) та знахідки з «поховання» (2-6) [за Й. Хойновським]

дивно, вона повторила й версію Й. Хойновського про належність цієї території монастирю, у той час як заснування Андріївського монастиря Всеволодом Ярославичем приходить аж на 1086 рік. Імовірно, саме тому М. Каргер обережно розширював датування поховання на XII ст., що, втім, не дуже рятує нас від іншої проблеми.

Ні Й. Хойновським, ні пізнішими дослідженнями на цій та прилеглих ділянках так і не було виявлено фундаментів монументальних споруд. Навпаки, зовсім близько від місця поховання Й. Хойновським нанесено на план дві підковоподібні печі (іл. 1: 2). Один із цих об'єктів був названий «могилою воїна Полянина» (іл. 1: 2л), оскільки в ньому знайдено кістяк людини зі срібною шийною гривною ідесь поряд – «скелет коня» [Хойновский 1893, с. 23]. Проте і прикраса, і супутні знахідки у вигляді амфори та полив'яного блюда прозоро датують об'єкт XII–XIII ст., тому його слід віднести до кола житлових котлованів з захопленнями жертв монгольського штурму Києва 1240 року [див. детальніше: Ивакин, Комар 2016; Комар, Козюба 2016]. Більш виразна братська могила, «у якій містилося вісім скинутих на купу скелетів», виявлена Й. Хойновським «у середині садиби» [Хойновский 1893, с. 36].

На південь від поховання в саркофазі була ще одна землянка з глиняною пічкою та жаровнею; у її заповненні виявлено багато трубчастих кісток тварин, бурштин та фрагменти амфор. Щоправда, Й. Хойновський в один об'єкт пов'язав і котлован з пічкою, і дерев'яну стовпову конструкцію, від якої навіть збереглося трухле дерево. Але тут явна помилка співвідношення рівнів об'єктів, оскільки об'єкт із деревом виходив майже на поверхню (у нього провалився кінць), тоді як рівень землянки визначений як «дуже давно перед тим часом, у який тут будувалися Великі князі Київські, і глибше від кладовища монастиря Янки» [Хойновский 1893, с. 42]. Схоже, що на цій ділянці в давньоруський час була звичайна світська житлова зона. Найближча ж до місця знахідки саркофага (бл. 40 м) мурована споруда давньоруського часу – це ротонда XII–XIII ст. [Боровський, Толочко 1979], про світський чи релігійний характер якої до цього часу точаться дискусії.

Достовірних археологічних прикладів розташування князівських саркофагів просто на території монастирів, а не безпосередньо в храмах чи поряд зі стінами церков, у нас поки що немає. Г. Корзухіна як єдиний приклад навила саме саркофаг з розкопок Й. Хойновського [Корзухина 1950, с. 70]. Інші відомі нам спроби пов'язати з давньоруським часом знахідки могил з використанням пірофілітових плит на території київських монастирів поки не були вдалими, оскільки не було проведено їх датування ні археологічними методами, ні методами природничих наук. А обережність у таких випадках має бути особливою, оскільки потрібно виключити фактор повторного використання давньоруських будівельних матеріалів у пізніший час. Зокрема, у 2007 році під час дослідження ділянки на північний захід від Десятинної церкви нами було досліджено дитяче поховання (№ 65), стінки ями якого були обкладені уламками пірофілітових плит від підлоги та накриті згори фрагментом карниза. Його стратиграфічний рівень запуску фіксувався дуже чітко – це шар XVI–XVII ст.

У випадку із саркофагом із садиби Кривцова мова йде про поховання, нібито датоване шаблею X–XI ст., тож версія про пізніше поховання відпадає. Але тоді єдиним хоч якось реалістичним поясненням залишається припущення, що це поховання могло бути пов'язаним з якимось давньоруським дерев'яним храмом, пізніше перенесеним. Проте вона ще більше ускладнює атрибуцію, адже місця поховань дорослих Ярославичів відомі, і це завжди були муровані храми. Немає такої деталізації писемних відомостей для членів князівських родин XII ст., але все ж той масив даних, який є у літописі, упевнено підтверджує побутування звичаю ховати князів у церквах.

Незвичне місце поховання відзначене літописцями лише для язичника – половецького хана Тугоркана: «на Берестовомъ на могылѣ межі путемъ, грядущимъ на Берестовое, а другымъ идушимъ в монастырь» [ПСРЛ 2000, стб. 222]. За цією аналогією теоретично можна було б допустити належність і поховання із садиби Кривцова якомусь знатному «іновірцю», хоча це було б і дивним, оскільки, на відміну від замиського Берестового, тут мова йде про князівсько-боярську частину

давнього Кисва. Та ще й зовсім неподалік від Десятинної церкви.

То, все ж таки, хто ж міг бути похованим у саркофазі, але не в церкві, з парадною зброєю, але шаблею, а не мечем? Князь-ізгой, ім'я якого не відзначено в літописах? Чи, навпаки, котрийсь із видатних воєвод, на зразок Вишати, якому надали честь бути похованим з майже князівськими почестями? А, може, це був хтось із високопоставлених європейських гостей Ярослава Мудрого, наприклад, з оточення угорського князя Андраша? Цілком очевидно, що вирішення цієї проблеми викликає вкрай забагато припущень. При накопиченні сумнівів історична наука має спочатку вдаватися до критичного методу і перевіряти з усією ретельністю саме джерело. А в даному випадку, як переконаємося, для цього є дуже вагомий підстави.

**Контекст знахідки.** Йосифа (Юзефа) Хойновського у працях пізніших археологів часто називають «аматором», «любителем», «дилетантом». Така характеристика склалася не випадково, а під дією цілого ряду складових. Найперше, Й. Хойновський був колекціонером, а не професійним істориком. Головна книга дослідника – «Краткие археологические сведения о предках славян и Руси» [Хойновский 1896] – не містила ні планів розкопаних ним поховань (а деякі з них, як то знамените поховання з Таганчі, виявилися реально унікальними), ні детального опису з порівняннями знахідок з них, – у книзі такі предмети просто перелічувалися Й. Хойновським поряд з безпаспортними предметами з власної колекції. А супутні історичні роздуми та інтерпретації автора надто мало опиралися на писемні джерела й подекуди носили фантастичний характер. Не відрізнялися в кращий бік і польські перевидання книги [Choynowski 1904]. Порівняно з роботами інших археологів, які в цей же час вели розкопки на Київщині, – В. Антоновича, Д. Самоквасова, М. Бранденбурга – праця Й. Хойновського справді програвала в частині опису археологічних досліджень. А порівняно зі значно багатше ілюстрованими каталогами колекції Ханенків, виявилася менш інформативною (і тому, відповідно, менше цитованою пізніше археологами) через недосконалість описів та атрибуцій предметів.

У лютому-березні 1892 року під час перепланування ділянки садиби Кривцова в Києві здійснювалася масштабна підрізка рівня денної поверхні, який намагалися зрівняти з вулицею (іл. 1: 1). Саме нею і скористався Й. Хойновський для проведення археологічних спостережень. Звіт про них поданий у формі польового щоденника з інтерпретаціями, що ніби наближує його до стандарту археологічних публікацій того часу. Проте опис «методики розкопок» неодмінно викличе «тихий жах» у сучасного археолога: «Земля знімалася не пошарово, а вся 4-аршинна її висота [2,8 м]. Двадцять чоловік землекопів ставали в ряд на висоті краю землі, ломами відколювали на аршинному просторі промерзлий верхній шар, потім знімали його вглиб до рівня вулиці, викидаючи землю прямо в ящики грабарок, що вивозили її з двору» [Хойновский 1893, с. 2]. Констатувавши, що швидкість такої роботи не дозволяє одночасно самому контролювати весь зріз завдовжки 45 м, Й. Хойновський почав просто платити робітникам за знахідки, щоб вони самі вибирали їх із землі та грабарок. Виникає законмірне питання: що ж саме встиг побачити Й. Хойновський, перш ніж саркофаг та його археологічний контекст було знищено такими варварськими роботами?

Відповідно до пояснення Й. Хойновського, вже за кілька днів перед 5 березня 1892 року під час робіт на ділянці траплялися уламки «червоного шиферу», зокрема, частини прямокутних плит. Дослідник зазначив, що на цих плитах не було ознак затертості, яка очікувалася б, коли б вони належали до вимостки підлоги. І коли, нарешті, трапилися дві квадратні плити, а десь поряд – кістки скелета, Й. Хойновський припустив, що вони всі належали до поховання в саркофазі.

Як аналогію при цьому було використано опис відкриття т. зв. «поховання Володимира Святого» в Десятинній церкві в переказі М. Закревського [Закревский 1868, с. 289], де, зокрема, повідомлялося і про таку деталь, як «залізні стержні» («прутья»), якими були скріплені плити. Аж тут Й. Хойновський пригадав, що йому теж трапився дивний предмет у вигляді залізного кільця зі стержнем, призначення якого він не міг зрозуміти, і лише після прочитання опису М. Закревського

припустив, що це могла бути частина окуття саркофага. Один предмет з кільцем на реконструкції плавно перетворився на шість, до них додалися і незрозумілим чином зварені «стяжки» (іл. 2: 1).

Десять поряд робітники також виявили шаблю, але цей момент Й. Хойновський не бачив на власні очі, оскільки саме розчищав розсип золотих гудзиків (іл. 2: 4). Розрізнений стан знахідок не знітив Й. Хойновського – він припустив, що саркофаг був «розбитий монголами» і розграбований. Тож і «план» поховання, нанесений на загальний план розкопу (іл. 1: 2e), і малюнок саркофага із залізними стяжками-окуттями (іл. 2: 1) є нічим іншим, ніж просто результатом довільної реконструкції.

Головна проблема припущень Й. Хойновського – повна відсутність опертя на контекст знахідок *in situ*, з конструюванням за описовими аналогіями. Так, наприклад, без точного уявлення, де в саркофагах могли застосовуватися залізні скоби, Й. Хойновський запропонував абсолютно фантастичну реконструкцію суцільного залізного окуття зі ще більш неймовірним припущенням, що важезалізний кам'яний саркофаг опускався в яму на кільцях, подібно до дерев'яної труни, – уже зібраним і закритим. Не менш наївним є припущення про те, що саркофаг розбили грабіжники. По-перше, для розграбування вистачило б просто підняти кришку саркофага, а не розбивати його в друзки. По-друге, фрагменти цього гіпотетичного «саркофага» виявилися розкиданими на досить значній площі, тобто потрібно було б після цього ще й серйозно перекопати всю навколишню ділянку. А це автоматично позбавляє будь-якого археологічного контексту супутні речові знахідки. Звернемо увагу також на таку деталь – відкритий пізніше біля фундаментів Десятинної церкви Д. Мілесвим пірофілітовий саркофаг з різьбленням, попри розташування нижче рівня поверхні, все одно мав підмурки з плінфи, тобто і у випадку із «саркофагом» 1892 року потрібно було очікувати наявності хоч якихось частин кладки або пірофілітового дна саркофага *in situ*.

Складніша ситуація з уламками «шиферних дошок» з відсутністю затертості. Грубо оброблена поверхня характерна для піро-

філітових карнизів, добре відомих у Десятинній церкві та Софійському соборі, проте в них мають бути підтесані навскіс щонайменше по одній бічній грані, а для кутових дві. На фантазійній реконструкції саркофага Й. Хойновським (іл. 1: 1) художник зобразив усі плити рівномірної товщини, без скосів. Утім, на цьому ж малюнку і торцеві грані горизонтальних плит мають вигляд «фактурних», нерівних, що викликає сумніви, чи є це справжньою бічною поверхнею, чи лише реконструкцією по зламанім фрагментам. Зауважимо, що серед матеріалів з Десятинної церкви під час досліджень 2005–2011 років усе ж траплялися фрагменти дуже слабо затертих, справді грубих, пірофілітових плит підлоги – найімовірніше, вони походили з південно-західної частини галерей храму, повністю, до самого фундаменту, переробленої у XII ст.

На увагу заслуговують і супутні знахідки, а саме – фрагмент мармурової деталі «перил» чи «прегради царських воріт», що ясно вказує на присутність шарів саме від руйнування церкви. За описом, мова йшла про сегментоподібну в перерізі облицювальну напівколонку завширшки 17 см [Хойновский 1893, с. 38]. Згідно з каталогом Є. Архипової [Архипова 2005], у Києві документовані мармурові деталі походять лише з найбільших давньоруських храмів. Найближчим з них до садиби Кривцова був Десятинний. Так званий «зелений мармуровий хрест» із поховання насправді мав вигляд трапецієподібного уламка досить грубих обрисів зі шліфованою верхньою поверхнею (іл. 2: 2). Побачити в ньому «наперсний хрест» можна лише за дуже багатого уяви, оскільки реальні візантійські кам'яні хрести зі стеатиту чи червоного мармуру мали іншу форму та розміри і були найчастіше прикрашені різьбою [пор.: Οικονομάκης-Παλαδοπούλου, Pitarakis, Λοβέρδου-Τσιγαρίδα 2000, αρ. 6; 10; 11; 30; 31]. За розмірами та формою це скоріше звичайний фрагмент мозаїчної підлоги. На це ж вказує твердість породи каменю «зі світло-зеленими кристалами», безумовно, не придатної для тонкої обробки. Зважаючи на той факт, що Старокиївська гора була всіяна в післямонгольський час переміщеними рештками мурованих храмів, навряд чи є підста-



Іл. 3. Шабля з садиби Кривцова (1) та деталі «шаблі Карла Великого» [світлини О. Комара]

ви вбачати в описаній археологічній картині щось інакше.

Тепер кілька зауваг щодо реальних ознак поховання. Й. Хойновський пише: «<...> розкопуючи глибше місце під плитами, знайдено людські кістки, розкидані в безладі, з яких уцілів лише череп, взятий мною в музей» [Хойновский 1893, с. 38]. Археологам добре відомо, що череп – одна з найбільш крихких частин скелета. Якщо весь кам'яний саркофаг був розтрощений, то як же тоді міг уціліти череп, і чому він виявився в шарі «глибше під плитами»? Далі ще загадковіше, адже на своєму плані (іл. 1: 2e) Й. Хойновський чомусь зобразив не розкиданий у безладі кістяк, а цілком повне поховання, орієнтоване, аналогічно до сусіднього камерного давньоруського поховання X ст. (№ 105 за М. Каргером [Каргер 1958, с. 167]). Напрямок півночі на виданому плані помилковий, насправді, обидва поховання мають бути орієнтованими не на ПнСх, а майже строго на північ, що не притаманно християнському обряду. За розмірами могильна яма поховання в «саркофазі» на плані навіть більша від язичницького камерного поховання (іл. 1: 2ж), яке сягало, за описом, 4×3 аршини (2,85×2,13 м).

Оскільки, за словами Й. Хойновського, людські рештки залягали глибше від плит, це підказує нам зовсім інший варіант пояснення – язичницьке поховання X ст., яке явно мало залягати глибше від рівня шару пізніших архітектурних решток, і саме тому череп похованого й не був роздавлений. Що ж стосується порушення анатомічного положення кістяка, то така картина в камерних похованнях спостерігається, коли небіжчика розташовували в сидячому положенні. Утім, усе могло бути й значно прозаїчніше при тому способі «розкопок», який практикував Й. Хойновський, адже кістяк просто могли рознести копачі, поки «колекціонер-археолог» викупував речі на іншому кінці садиби.

Результат аналізу польових даних виглядає таким, що відверто розчаровує. Перше, немає ніякої певності, що фрагменти пірофілітових плит справді належали саркофагу – уламки, які були виявлені, цілком відповідають за розмірами плитам підлоги та карнизам. Друге, різні рівні залягання решток плит і людських кісток, а також цілий стан збере-

ження черепа свідчать, що поховання не було пов'язане з плитами, а є більш давнім, можливо, синхронним сусідньому язичницькому камерному похованню. Третє, враховуючи методику «розкопок» Й. Хойновського, нічого з переліченого ним як «поховальний інвентар» насправді не можна хоч з якоюсь часткою впевненості співвіднести ні з описаним похованням, ні з «саркофагом».

**Шабля.** Найбільш яскрава знахідка з «поховання» – шабля з припасованими методом ковальського зварювання декоративними мідними полосами на клинку, прикрашеними різьбою та надчеканкою рослинним декором з позолотою (іл. 3: 1; 4: 1–6). В археологічних працях, особливо угорських дослідників, вона часто називається жаргонізмом «шабля Хойновського», що не є коректним.

Шабля була виявлена вже в зігнутому навіпіл стані, без перехрестя і майже без деталей піхов (іл. 2: 5). Наявність останніх Й. Хойновський припускав, виходячи з того, що в робітників, які знайшли шаблю, він вилучив два тонких листових фрагменти золота, припасовані на малюнку (іл. 2: 5) знову на те місце, звідки вони були зідрані [Хойновский 1893, с. 39]. На думку дослідника, таких фрагментів могло бути більше, але решта робітників не призналася, а от «ефес руків'я, що мав би бути з масивного золота, вочевидь, знятий був повністю монголами».

Версія про «вкрадений ефес» знову не виглядає вірогідною. Клинок шаблі було зігнуто ще в давнину, з прикладанням значної фізичної сили. Також цілеспрямованих дій з інструментами вимагав і демонтаж перехрестя. Усі ці маніпуляції не були можливими при кородованому стані предмета, бо він просто тріснув би. Власне, і сам Й. Хойновський усвідомлював це, припустивши, що зброю зігнули під час поховального обряду і в такому вигляді вже поклали в саркофаг. Однак у такому разі, навіщо гнути шаблю, не витягуючи її з піхов, чи навіщо збивати навіть залізне перехрестя, але залишати при цьому золоті фрагменти піхов на клинку?

А. Кірпічников мав рацію в тому, що зігнутий стан шаблі найбільше нагадує обряд навмисного псування зброї язичницького часу. Так, зокрема, зігнуті мечі виявлені у курганах 58 та 83 Шестовицького могиль-

ника [Бліфельд 1977, с. 147, 164; рис. 38, 2]. Д. Бліфельд вважав, що зігнута шабля знайдена була в похованні 4 кургану 61 Шестовиці [Бліфельд 1977, с. 154]. Проте сучасний стан предмета свідчить, що клинок було зламано, а не зігнуто. Причому не зрозуміло, чи було це зроблено навмисне в давнину, чи вже кородований предмет переламався під тиском землі, оскільки розташування уламків цілком допускає останній варіант [Бліфельд 1977, рис. 30, 5; 31, 5]. Відзначимо також, що зігнуті мечі тут походять з поховань за обрядом кремації, а шабля – з тілопокладення. В інгумаційних похованнях з мечами Шестовиці (№ 36, № 42, № 110 та курган 2006 року) усі мечі також цілі. У синхронному Гньоздовському могильнику 7 випадків знахідок зігнутих чи зламаних мечів приходяться на кургани з кострищами, де вони розташовувалися як безпосередньо під насипом на денній поверхні, так і у вертикальному вигляді, вкладеними в ямки, тоді як з інгумаційних поховань у Гньоздово походять цілі мечі. Елементи шабель виявлено в Гньоздово у двох курганах за обрядом кремації: у кургані Ц-3/Авд-1950 половина навершя руків'я та деталі піхов, а в Л-80/Авд-1952 – тільки наконечник піхов [Каинов 2017; 2018]. На давньоруському могильнику X ст. Києва в інгумаційних похованнях обряду навмисного пошкодження клинкової зброї не відзначено. Тож, якщо шабля з розкопок Й. Хойновського мала стосуюнок до поховальних комплексів, то походила вона, найвірогідніше, з-під курганного насипу поховання за обрядом кремації. Щоправда, соціальний статус власника шаблі передбачав би для язичницького поховального обряду більш пишній набір супровідного інвентарю, як це демонструє і розкопане Й. Хойновським сусіднє камерне поховання X ст. (№ 105 за М. Каргером).

Ключовим для датування комплексу є визначення часу виготовлення зброї. А в цьому питанні також немає ясності. Найбільш раннє датування було запропоноване М. Гореліком – межа IX–X ст. [Горелик 2001а, рис. 2, б]. Воно базувалося на доволі складній історичній гіпотезі дослідника, який вважав, що в Середньому Подніпров'ї другої половини IX – X ст. існувало хозаро-мадярське утворення «Кабарія» (або «Угорія-Кабарія»), яке контролювало

не лише степову, але й лісостепову частину регіону, включаючи Київ. Після відтоку мадляр у Карпатську котловину, у X ст. у ньому нібито почали переважати нормани, що зумовило утворення синтезованого «нормансько-кабарського» давньоруського стилю декору зброї та поясних наборів. Саме відсутність у декорі шаблі будь-яких скандинавських рис і дозволила позиціонувати її в такій схемі на межі IX–X ст.

Г. Корзухіна, навпаки, вважала декор шаблі аналогічним до стилю ряду прикрас другої половини X ст. з Києва та Чернігова, а також синхронних поховань Угорщини. Тим не менше, дослідниця схильна була відносити шаблю до першої половини XI ст. з огляду на контекст її знахідки в «шиферному саркофазі» [Корзухина 1950, с. 82–86]. Те ж саме коло аналогій вказував і А. Кірпи́чников, також покладаючись у звуженні дати на обрядові деталі, зокрема, на нехарактерний для християнського обряду зігнутий стан зброї [Кирпичников 1966, с. 65–66]. Утім, при вилученні з рівняння «шиферного саркофага» система датування обох дослідників привела б нас до висновку про датування шаблі ще язичницьким періодом X ст. Саме за такою логікою датувала шаблю X ст. Н. Авдусіна [Журавлев, Мурашева 2012, с. 97].

У концепції Р. Орлова щодо синтезованого характеру торевтики давньоруської дружинної культури X ст., яка поєднувала риси та стилі «східного» кола – степові, ісламські, угорські тощо [Орлов 1979; 1982; 1983], київська шабля та клинок «шаблі Карла Великого» мають належати до «школи А» X ст., тоді як оздоблення піхов та руків'я «шаблі Карла Великого» – до «школи Б» останньої чверті X – першої половини XI ст. [Орлов 1983].

А. Кірпи́чников та В. Коваленко розташували київську шаблю в інший типологічний ряд – орнаментованих та підписних шабель ісламського кола, який починався із «шаблі Багира» (950–1025 роки), потім ішла «шабля Карла Великого» (950–1025 роки), київська шабля з садиби Кривцова (кінець X – початок XI ст.) та шабля з Ніжина (1150–1240 роки) [Кирпичников, Коваленко 1993, с. 122–128]. У цій схемі вже цілком припустиме виготовлення київської шаблі в XI ст.

І. Фодор датував київську шаблю X ст., опираючись на аналогії з поховань Угорщини «епохи завоювання батьківщини» [Фодор, Васильєв 2018, с. 95]. Зокрема, мова йшла про шаблі з Абонь та Будапешта, інкрустовані тонкими мідними полосами. Щоправда, на шаблі з Абонь полосами прикрашене перехрестя, а на клинку насічкою мідним дротом виконано лише хрест [Benkó 1980, кер. I; III], що мало схоже на повноцінну аналогію до київської. Вузька мідна полоса без декору на клинку шаблі з Пешта [Balint 1980, abb. 2; 3] краще підходить на роль аналогії, але вона скоріше ілюструє технологічні навички угорських майстрів X ст., необхідні для виготовлення київської шаблі та «шаблі Карла Великого», тоді як форма останніх (наявність долу, довгої елмані, бокового виступу для фіксації перехрестя) не є притаманною для угорських шабель, що визнавав й І. Фодор. Зважаючи на це, дослідник вважав цілком реальною версію, що «шабля Карла Великого» все ж була виготовлена на Русі й привезена до Угорщини Анастасією Ярославною [Фодор, Васильєв 2018, с. 96–97].

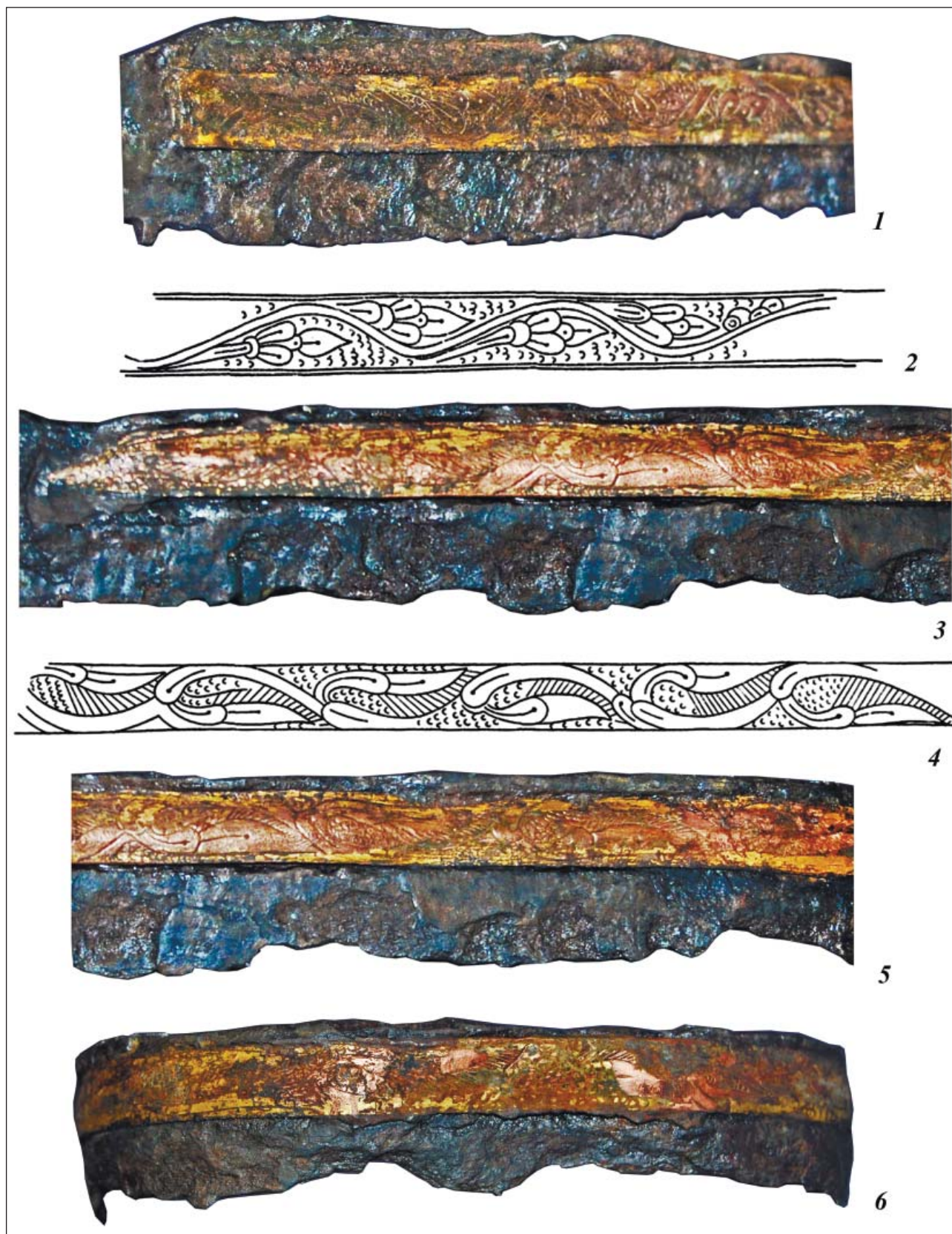
Угорські археологічні аналогії обмежуються X ст. дещо штучно, оскільки з початком християнізації Угорського королівства (1000 року) не відбувалося одномоментного витіснення язичництва, яке залишалося сильним щонайменше до 1047 року. Тому зникнення могил з багатим поховальним інвентарем тут навряд чи відбулося так швидко, як це сталося в Русі, де наші уявлення про подальший розвиток «військової моди» у XI ст. справді стають вкрай фрагментарними. Якщо проаналізувати матеріали «хрестоматійних» зводів давньоруської зброї А. Кірпицькіна, впадає в око, що дослідник оперував лише двома надійно датованими масивами комплексів зі зброєю: з язичницьких поховань X ст. та з давньоруських городищ часів монгольського вторгнення 1238–1241 років. Датовані матеріали XI–XII ст., навпаки, доволі рідкісні, і тому концепції про еволюцію давньоруського озброєння в цей час переважно базуються на спостереженнях за змінами, що відбулися від кінця X ст. до середини XIII ст.

Так, зокрема, на думку А. Кірпицькіна, процеси впровадження шаблі в озброєння давньоруського вершника почалися в

першій половині XI ст. [Кирпичников 1966, с. 68–69]. Ознаками цього дослідник вважав шаблю з литим бронзовим перехрестям з кургану I Гочево [Самоквасов 1915а, табл. IX, 6–9; 1915б, с. 9] та повністю аналогічне перехрестя з колекції Ханенків, яке походило з району Княжої гори [Ханенко, Ханенко 1902, с. 31; табл. VI, 212]. Обидва перехрестя А. Кірпицькінов відносив до продукції давньоруської майстерні, вважаючи, слідом за Б. Рибаківим, що вони відлиті в одній формі [Кирпичников 1966, с. 69]. Вироби справді дуже подібні (іл. 5: 2, 4а). Їх форма отримана шляхом відтискування в пластичній масі перехрестя оригінальної шаблі, але без розбирання самої шаблі, унаслідок чого в єдиний виріб злилися власне перехрестя, виступаючий низ залізного окуття полоси та нижня декоративна частина оправи руків'я. Гочевський екземпляр, до всього, знайдено ще й змонтованим на клинку в перевернутому стані (іл. 5: 4, 4а), що підкреслює недовідченість зброяра у виготовленні шабель.

Р. Орлов за художніми особливостями оформлення перехресть з Гочево та Княжої гори відніс їх до південноруської «школи Б» за своєю класифікацією і датував обидва вироби першою половиною XI ст. [Орлов 1983, с. 43; рис. 11]. Прототип такої зброї відомий у похованнях огузів Поволжя першої половини XI ст., зокрема, у похованні 4 кургану 1 могильника Маяк Октября [Хабарова 2001, кат. 16; Круглов и др. 2016, с. 221–223; кат. 159], де перехрестя та оздоблення руків'я шаблі виконані зі срібла з черню та позолотою (іл. 5: 3). Це огузьке поховання синхронне печенізькому горизонту Гаївки першої половини XI ст., надійно датованому візантійськими монетами [Комар 2018, с. 218–219].

До близьких аналогій належить і «шабля Багира» з поховання 1 кургану 2 могильника Ейліг-Хем III у Туві кінця X – початку XI ст. [Грач, Савинов, Длужневская 1998, с. 26–28], прикрашена з обох сторін клинка рослинним декором (напівпальметками), виконаним у техніці насічки по залізу, а також арабським написом – цитатою з Корану (іл. 5: 1, 1а). Дуже подібний клинок шаблі походить зі зруйнованого поховання XII ст. біля Ніжина [Кирпичников, Коваленко 1993, с. 125]. Він декорований насічкою з позоло-



Іл. 4. Деталі декору шаблі із садиби Кривцова [світлини О. Комара, малюнки Г. Корзухіної]

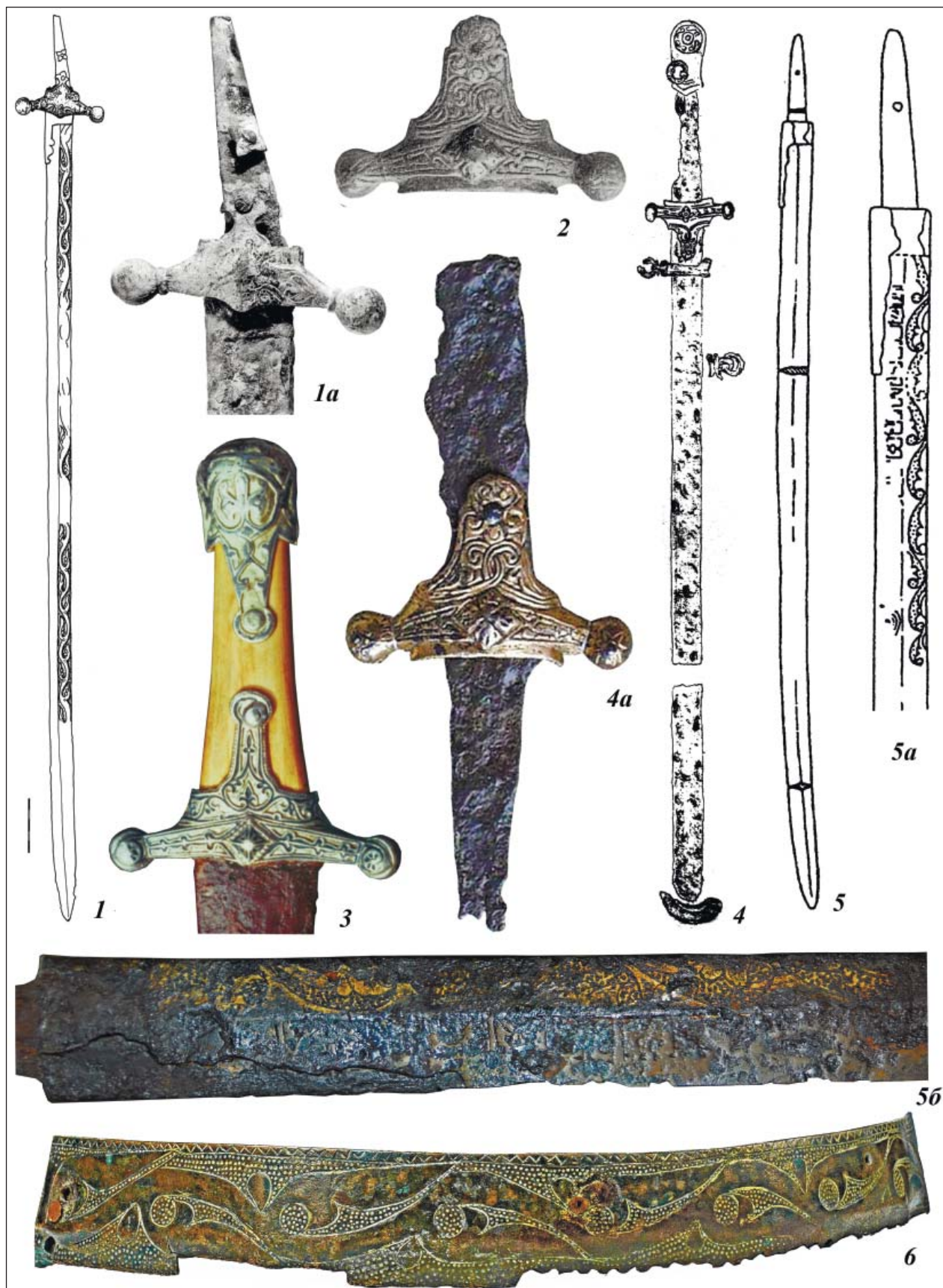
тою фону; у верхній половині це рослинний декор, у нижній – погано читабельний через стан збереження зброї арабський напис (іл. 5: 5, 5а, 5б).

Відповідно до дещо екстравагантного припущення М. Гореліка, шаблі з Гочево та Ейліг–Хема III були продукцією все тих же східноєвропейських «кабарських майстерень» [Горелік, 2001б, с. 98–99]. А ось ніжинський екземпляр хронологічно відірваний від решти і віднесений ним чомусь до «монгольських» другої половини XIII ст. [Горелік 2004, рис. 4, 5]. І. Фодор та Д. Васильєв порівняли тувинський екземпляр із «шаблею Карла Великого» і також, слідом за М. Гореліком, припустили східноєвропейське походження «шаблі Багира» з кургану 2 Ейліг–Хема III [Фодор, Васильєв 2018]. Причини, з яких згадані автори зігнорували й ісламські написи, і сгодійські за походженням середньоазійські декоративні мотиви, що продовжували далі широко використовуватися в ісламському прикладному мистецтві Ірану [пор.: Wilkinson 1973, pl. 37; 63; 64; Allan 1982, cat. 142], і характерну для регіонів Центральної Азії техніку нанесення декору насічкою по залізу, для нас залишаються загадкою.

Мусимо відзначити, що, попри дуже широке коло ерудиції М. Гореліка, його підхід у багатьох випадках був побудований на виокремленні й наданні ключового значення одній деталі. Наприклад, при аналізі шаблі зі Сросток [Горелік 2001б, с. 96–97; рис. 3] автор відкинув версію Ю. Худякова про її передньоазійське походження та зігнорував пряму аналогію з археологічних шарів IX ст. Нішапура [Allan 1982, cat. 208] лише на підставі використання в прикрасах піхов та руків'я зображення левів, незважаючи на той факт, що вони представлені на низці поясних прикрас з того ж Нішапура [Allan 1982, cat. 29–31]. Незалежно від того, якими майстрами безпосередньо був виготовлений сросткінський екземпляр шаблі, немає сумніву, що вони імітували форму і стиль парадної зброї IX ст. тої ісламської частини Середньої Азії, що сформувалася на традиціях Ірану та Согду. Не падала роль таких виробничих центрів і пізніше, навпаки, у XI–XIII ст. вони набули ще ширший ринок збуту завдяки огузьким племенам та сельджукам.

Зброя ісламських народів VII–XII ст. є маловивченою через об'єктивний стан джерельної бази [огляд див.: Nikolle 1982]. Завоювання арабами Сасанідського Ірану та його провінцій зумовило поступове формування у цих регіонах сплаву нових арабських впливів з традиціями іраномовних народів, що особливо добре прослідковується в торевтиці. Немає сумніву, що подібний синтез відбувався і на рівні комплексу озброєння. Дослідники на прикладі запозичення арабами шабелі припускають вплив також тюркського комплексу озброєння, часом не опосередкований, а прямий. Д. Александер навіть стверджував, що знахідка з Нішапура належала «тюркському рабу воїну Самандської династії», а «шаблю Карла Великого», розвиваючи стару версію про її походження з дарів Карлу від халіфа Харуна ал-Рашида, відносив до продукції «аварських або тюркських ремісників» [Aleksander 2001, p. 214]. Подібна легкість розриву культурного та хронологічного контекстів, на жаль, не є рідкістю у роботах зброєзнавців.

«Шабля Карла Великого» та найближча наразі до неї аналогія – київська шабля із садиби Кривцова – не мають жодного стосунку до кола пам'яток населення Аварського та Тюркського каганатів VI–VIII ст., археологічні культури яких є достатньо добре вивченими. Немає їм місця і в комплексі озброєння салтівської культурно-історичної спільності Хозарського каганату – ні за виконанням власне зброї, ні за її художнім оформленням. Майстри каганату, до того ж, самі володіли технікою художньої золотой насічки по залізу [пор.: Marzinzik 2013, cat. 132] і, безумовно, могли застосувати її для виготовлення предметів «князівського» рівня. Зброярі ж, з чиїх рук вийшли київська шабля та «шабля Карла Великого», навпаки, такого навичку не мали. І замість трудомісткого процесу вибивання декору канавками в залізі з подальшим їх заповненням золотим дротом застосували широкі позолочені мідні вставки з декором, нанесеним надчеканкою по м'якшому металу. Тобто фактично відбувся розподіл праці між ковалем і торевтом, і декорування шабелі було виконано в стилі й техніці торевтики, причому помітно відмінних від стилістики та техніки виконання оздоблення піхов та руків'я.



Іл. 5. Орнаментовані шаблі XI–XII ст.: 1, 1а – Ейліг-Хем III, поховання 1 кургану 2 [за: Фодор, Васильєв 2018]; 2 – Княжа гора [за: Ханенко, Ханенко 1902]; 3 – Маяк Октябрія, поховання 4 кургану 1 [за: Хабарова 2001]; 4а, 4 – Гочево, курган I [за: Самоквасов 1915а]; 5, 5а, 5б – Ніжин [за: Кирпичников, Коваленко 1993; світлина О. Комара]; 6 – вінець шолома з Бабичів [за світлиною К. Михайлова]

Дуже схожа ситуація спостерігається на прикладі шоломів з Бабичів [Кирпичников 1971, табл. XI, 1] та Великих Прицьок (не опублікований). Замість позолоти по залізу (подібно до шолома з Чингульського кургану), вони були обтягнуті мідним позолоченим листом, поверх якого в нижній частині приклепано мідний декорований надчеканкою обруч. Орнамент останнього повністю повторював рослинний декор шаблі з Ніжина (пор.: іл. 5: 5, 6). Найімовірніше, таким чином зброярі «своїх поганих» імітували зовнішній вигляд парадних шоломів своїх середньоазійських родичів – сельджуків, через посередництво яких ісламські вироби у XII–XIII ст. й потрапляли в середовище європейських нащадків огузів – торків [Беляева 2018, с. 134–137].

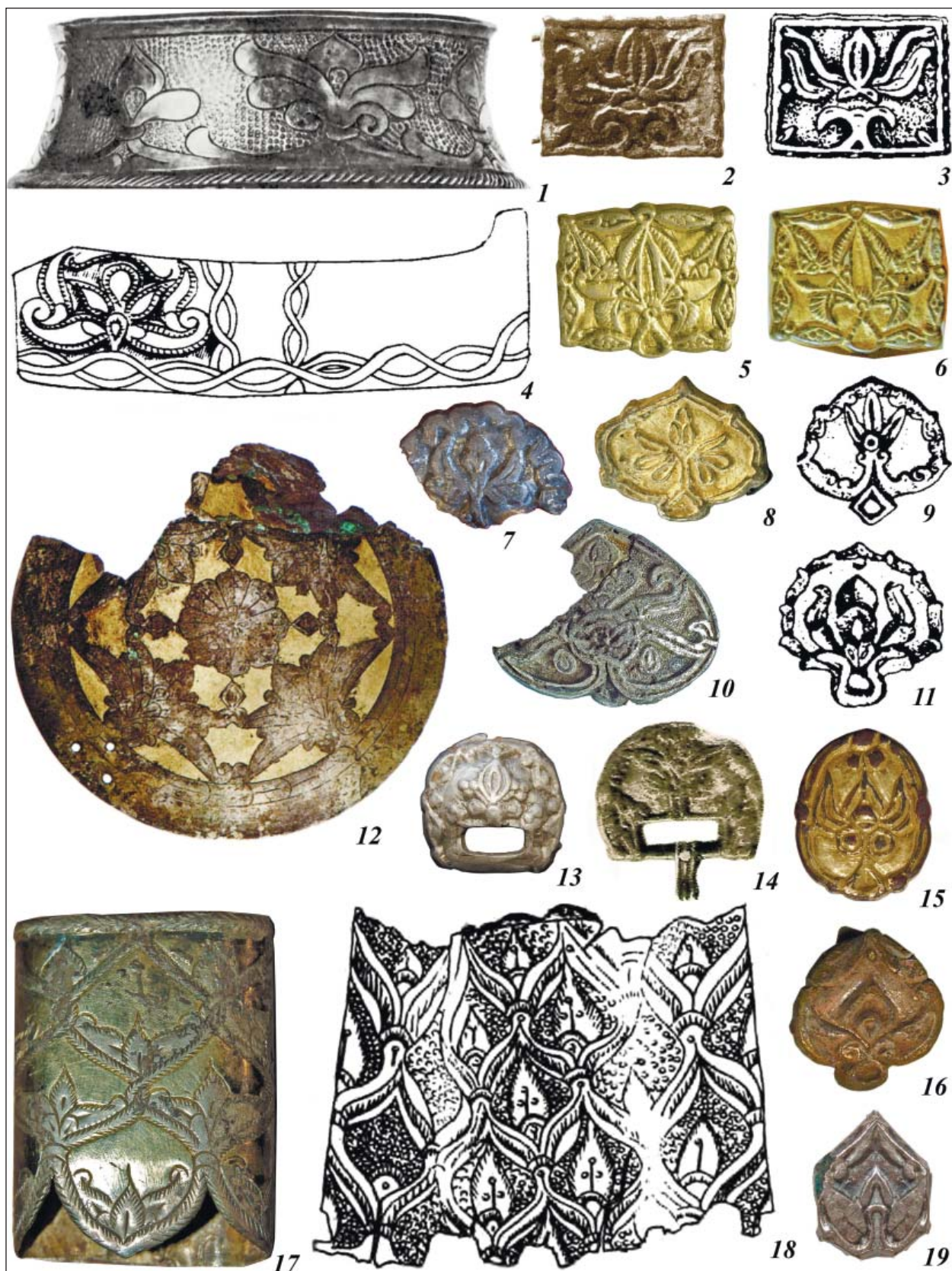
Окрім яскравих писемних свідчень про контакти ісламських купців з огузами в Поволжі, які нам залишив Ахмед ібн Фадлан, є й матеріальні залишки таких контактів, зокрема, наконечник ремня з поховання 2 кургану 4 Кіляковки [Круглов и др. 2016, кат. 145], прикрашений арабським написом черню. Не пізніше останньої чверті X ст. ісламські ювеліри потрапляють і до Києва, про що свідчить формочка з Київського Подолу з арабським написом [Гупало 1982, с. 73–84]. Насічкою по залізу було нанесено «східний» рослинний декор на наконечнику стріли з Чорної Могили [Каинов и др. 2021, рис. 2, 4, 5]. Фрагментарно розчищений вінець одного з шоломів з цього ж кургану [Коваленко и др. 2020, рис. 1а] дав той самий «согдійський» декор, але надчеканкою по залізу зі звороту, що, можливо, вказує на первісну позолоту тла, вигорілу в процесі кремації. Разом із согдійським походженням самого типу шолома [детальніше див.: Кирпичников 2009], вірогідно, що він є продукцією ісламських зброярів або, щонайменше, мандрівного майстра тієї ж школи.

Попри престижний статус, шаблі з садиби Кривцова та «Карла Великого» належать не до оригінальних виробів, а до імітацій. Навіть якщо за основу для них було взято реальні східні клинки з широким долем, наварені на них мідні платівки прозоро вказують на «під-

робку». Такі шаблі, на відміну від інкрустованих тонким дротом, не витримали б жодного серйозного удару об тверду поверхню<sup>1</sup>, і тому вони однозначно мали лише парадне призначення. Значно складнішим є питання їх співвідношення з угорським культурним колом, яке так часто відзначалося дослідниками.

Декор на різних сторонах клинка шаблі з Києва відрізняється. Одна з платівок прикрашена мотивом в'юнкого пагона зі стилізованими бутонами (іл. 4: 1, 2). Інша – спрощеною версією согдійського мотиву «напівпальметки» (іл. 4: 3–6). На першій стороні не спостерігається штрихування краю листків та пелюсток, характерного для угорської торевтики X ст. (пор.: іл. 7: 4, 5; 9: 2, 4, 5, 6), а також і для південноруських виробів «школи А» за Р. Орловим (пор.: іл. 7: 3, 5). На іншій стороні шаблі така штриховка є, але саме така версія мотиву поки не траплялася ні серед багатого набору симетричних бордюрів прикрас угорців «епохи завоювання батьківщини» [пор.: Végcsi 1987, ab. 6], ні серед давньоруських виробів. Фактично, декор першої платівки мав би бути класифікований як належний до «школи В» середньоазійської торевтики за Б. Маршаком [Маршак 1971, с. 23–26], продовження якої у Європі в IX–X ст. є давньомадярська торевтика [див.: Маршак 2017, с. 110–111, 355–357; Комар 2018, с. 133–135]. Щодо декору з другої сторони, то його найближчий прототип представлений на литому бронзовому руків'ї кинджала чи парадного ножа з придбань у Тегерані [Allan 1982, cat. 142]. Можливо, що його також бачив і не дуже вдало намагався зімітувати ювелір, який робив лицеvu платівку для сумочки з Епер'єшке (іл. 7: 4), хоча в цьому випадку можливий і власне угорський варіант декору (пор.: іл. 9: 1а). Вихідний согдійський мотив угорцям «епохи завоювання батьківщини» також був відомий, як видно на прикладі решми з Балатонсемеша (іл. 7: 1), та саме ця річ за типом належить до чужого угорцям кола печенізько-огузьких прикрас зброї, як і решма з Хевеш-Копітаньхедь (іл. 7: 3). Согдійську напівпальмету бачимо також прокресленою на дисках зі знахідки в Нові Кнежевац (іл. 7: 2),

<sup>1</sup> Саме цим можуть пояснюватися пошкодження мідних платівок «шаблі Карла Великого», на які звернув увагу І. Ердейі [Erdélyi 1994, ol. 135-136].



Іл. 6. Варіації мотиву пальмети на виробах VIII-X ст.: 1 – Гутова [за: Смирнов 1909]; 2 – Подніпров'я [за: Ханенко, Ханенко 1902]; 3, 9, 12 – Ішимбай: 3 – поховання 1 кургану 2; 9, 12 – поховання 3 кургану 3 [за: Мажитов 1981]; 4 – Волоське [за: Erdélyi 2008]; 5 – Синеглазово [за: Боталов 2012]; 6–8, 13 – Уелгі; 10 – Коростень; 12 – Каранасво, поховання 32 кургану 3 [за: Юнусова 2007]; 14 – Гньоздово, скарб 1867 р. [за: Гушин 1937]; 15 – Кривий Ріг; 16 – Кудеярова гора [світлина В. Єнукова]; 17 – Коробчино; 18 – Карош II [за: Révész 1991]; 19 – Дмитрівка, поховання 2 кургану 1 [6–8, 10, 13, 15, 17, 19 – світлини О. Комара]

але цей мотив дуже рідкісний для угорської торевики «епохи завоювання батьківщини», що спонукало І. Фодора вважати, що такі предмети належні мігрантам першої хвилі зі сходу [Fodor et al 1996, p. 355–356]. Тобто майстри, які виготовили київську шаблю, все ж осмислено намагалися створити виріб не угорського, а більш «східного» стилю.

Ще виразніше підкреслює «східний» вигляд мотив драконів зі сплетеними язиками «шаблі Карла Великого» (іл. 3: 2, 3). Він, безумовно, китайського походження, однак використовувався в середовищі різних тюркських народів у VI–IX ст. від Поволжя до Монголії; одиничні зображення драконів також відомі на прикрасах давньомадярського кола IX ст. з Большетіганського могильника в Прикам'ї та Синєглазово в Заураллі [див.: Комар 2018, рис. 31, 1–3, 5, 9, 10; Ахмедов 2019, рис. 12]. Серед прикрас з Карпатської котловини зображення тварин доволі рідкісні (орли, олені, леви) [Fodor et al 1996, p. 65, 154, 163, 357], а найбільш поширеним мотивом є дуже стилізована і вже маловпізнана версія согдійського «лева з розквітлим хвостом» [Fodor et al 1996, p. 93, 149, 244, 315, 377, 379, 382, 387]. Окремо виділяється лицева платівка сумки з Бездеда (іл. 7: 5), де зі схематичних зображень двох фантастичних тварин угадується чи то дракон у лусці, чи, скоріше, іранський «Сенмурв» у пір'ї. Ця ж фантастична істота з піднятим пташиним хвостом зображена і на копоушці з поховання 26 Сепашсоньволдь (Szépassznyvölgy) [Fodor et al 1996, p. 387]. Істоти з клинка «шаблі Карла Великого» інакші – вони мають довгі закручені вниз зміїні хвости; крил у них немає, або ж художник через обмеження простору намагався зобразити їх штриховкою складеними. Мова точно іде про неугорський сюжет, більше орієнтований на тюркомовних кочовиків.

Пальмети на клинку «шаблі Карла Великого» (іл. 3: 2) без штриховки, як і на деяких прикрасах мадярського стилю з Південного Уралу та з пам'яток типу Суботців IX ст. Подніпров'я (іл. 6: 2, 3, 12). Щоправда, це спостереження зовсім не наближує нас до версії М. Гореліка про датування шабелів межею IX–X ст. Один з головних прототипів «угорської пальмети» – це согдійська пальмета торевики «школи А» за Б. Маршаком (іл. 6: 1),

яка дуже по-різному імітувалася майстрами з різних регіонів та з різного культурного середовища (іл. 6: 2–15). На предметах IX ст. з давньомадярських комплексів типу Суботців вона рідкісна і представлена або в дуже схематизованому вигляді (іл. 6: 2–3, 15), або ж уже в дещо видозміненому зі штриховкою (іл. 6: 4), проте ще далекому від угорських пальмет X ст. з тонкими довгими пелюстками (іл. 7: 4, 5; 9: 2, 4, 5, 6). Частіше трапляється «мала пальметка» (іл.: 6: 16, 17, 19), яка переходить і в спадок торевиці угорців «епохи завоювання батьківщини» (іл. 6: 18). Пальмети «шаблі Карла Великого» є і тонкими, і розлогими, що значно дистанції їх від горизонту Суботців. Натомість язик одного з драконів (іл. 3: 3) та рослинний декор шаблі в її вузькій частині ближче до вістря [Fettich 1937, taf. LXXVIII] завдяки відсутності штриховки нагадують риси «школи В» за Б. Маршаком, як і одна з платівок київської шаблі.

З моменту, коли «шабля Карла Великого» потрапила до рук ювеліра для створення золотого оздоблення піхов та руків'я, її стилістика помітно змінюється. Неважко переконатися, що й мотив крину (іл. 3: 3, 4), і пальметки (іл. 3: 5) тут ближчі за стилем до не до оздоблення угорських шабелів (пор.: іл. 9: 2–6), а до чорневого декору огузької шаблі з поховання 4 кургану 1 могильника Маяк Октябрю (іл. 5: 3). Тоді як орнаментальне плетиво (іл. 3: 4) упевнено відноситься до південноруської ювелірної традиції «школи Б» за Р. Орловим, синхронної печенізькому горизонту Гаївки (група I за Р. Орловим) [Орлов 1983; 1984]. Усе оздоблення в комплексі має датуватися за аналогіями першою половиною XI ст. Важко сказати, наскільки довго після 1000 року власне в Угорщині зберігалися ювелірні традиції X ст., проте язичницький жертвний комплекс 4/2 з могильника Нижня Стрілка в басейні В'ятки з позолоченим поясом набором [Никитин, Никитина 2004, кат. 72; Никитина 2012, рис. 196, 8, 9; 296, 13, 14] свідчить, що принаймні в Поволжі «угорський стиль» точно затримується в престижній моді до XI ст.

Картина, яку ми спостерігаємо в «шаблі Карла Великого», не дарма так бентежить дослідників вже друге століття. Залізний клинок роботи ісламських майстрів доопрацьовано шляхом декорування мідними вставками ро-



Іл. 7. 1 – Балатонсемеш [за: Fodor et al 1996]; 2 – Нові Кнежевац; 3 – Хевеш-Копіганьхедь; 4 – Епер'ешке; 5 – Бездед, поховання 8; 6 – Чорна могила; 7 – Табаївка, курган II; 8 – Крилос [за: Фіголь 1997] [2–7 – світлини О. Комара]

боти торефта угорської традиції, після чого готовий виріб оправили в дорогоцінне оздоблення в давньоруській ювелірній майстерні. Така складна технологічна історія артефакту, тим не менше, добре вписується в історичну версію про походження «шаблі Карла Великого» з родини короля Андраша I (Андрія), який у проміжку 1032–1046 років сам перебував у Русі і був одружений там з донькою Ярослава Мудрого – Анастасією. Не пояснює ця версія лише походження київської шаблі із садиби Кривцова. І у світлі нових знахідок ситуація виглядає ще більш інтригуючою.

У 2012 році один з угорських клубів історичних реконструкторів вивісив у себе на сторінці фотографії шаблі з золотим оздобленням, нібито знайденої в Чернігівській області (іл. 8: 1–5), запозичені з ресурсу нелегального продажу археологічних артефактів з України, де вони на той момент вже були видалені. Завдяки студентам на цю знахідку звернули увагу їх викладачі-археологи і, враховуючи потенційну надзвичайну наукову вагу такого поховання для давньої угорської історії, було зроблено спробу через посередників зв'язатися з копачем-грабіжником з метою викупити речі для їх передачі в українську державну установу. Наскільки нам відомо, такий контакт справді відбувся, але продавця перелякала вимога вказати точне місце знахідки, після чого він негайно видалив усі контакти й акаунти, припинивши виходити на зв'язок. Проте несподівано через деякий час фотографії цього ж предмета в уже відреставрованому вигляді (іл. 8: 6–10; 9: 1, 1а) з'явилися на сторінці історика та антиквара М. Гольдельмана<sup>2</sup>, відомого скандальними затриманнями за підозрою в контрабанді археологічних артефактів з Росії. Відповідно до пояснення М. Гольдельмана<sup>3</sup>, ця шабля походить зі «старої литовської колекції» і нині зберігається в його зібранні в Лондоні. Унікальність деталей оформлення шаблі не залишає жодних сумнівів, що мова йде про один і той самий предмет. Метадані фотографій свідчать, що реставрація відбулася ще до лютого 2013 року, тобто незаконне вивезення предмета за межі України і його контрабандне переправлення через Литву до Великої Британії відбулося в

короткому проміжку з осені 2012 року до початку 2013 року.

Аналіз грабіжницької діяльності детекториста за тими нечисленними слідами, що залишилися від нього в мережі, показав, що він найімовірніше був мешканцем Черкас і проводив незаконний пошук артефактів переважно на давньоруських і черняхівських поселеннях Черкащини, включаючи Поросся. Тому вказівка про знахідку шаблі в «Чернігівській області», швидше за все, є навмисною дезінформацією. Повний стан збереження оздоблення шаблі свідчить, що вона була вилучена з поховання за обрядом інгумації.

Поросся в давньоруський час було регіоном з дуже складною етнічною структурою. Окрім власне давньоруського населення, тут засвідчено проживання у XI–XIII ст. великих груп кочовиків «своїх поганих»: торків, ковуїв, печенігів, половців [див.: Плетнева 1973; Комар, Борисов 2021]. Літописом також відзначено переселення сюди «ляхів» Ярославом Мудрим у 1031 році після походу на Червенські гради. Ще більш несподіваним виявилось відкриття у 2017 році могильника Острів 1, залишеного групою населення західнобалтського походження [Івакін, Баранов 2020; Баранов, Івакін, 2020]. Відкриття цього могильника, на жаль, стало наслідком усе тих же «нових віянь часу» – грабіжницького металопошуку. Проте в цьому випадку місце грабунку було вчасно виявлено археологами, що дало можливість не лише почати археологічні дослідження, а й провести цілий комплекс супутніх експертиз: аналіз антропологічного матеріалу, ДНК, радіовуглецевий та ізотопний. Уже на початковій стадії дослідження могильника стало зрозумілим, що мова йде не про одиничний випадок, а про доволі значну групу населення балтського походження, переселеного в Поросся, яке довго зберігало свої особливості язичницького поховального обряду та моди, проживаючи в тісному контакті з давньоруським населенням. Ця група ніяк не відзначена в писемних джерелах, тож археологія поступово відновлює повністю затерту сторінку історії. У випадку з похованням, з якого вилучено шаблю з колекції Голь-

<sup>2</sup> URL: <http://kazarart.com/gallery/index.php?url=@Sabres@14.Sabre%20with%20gold%20fittings> (перевірено 23.12.2022).

<sup>3</sup> Висловлюємо вдячність М. Гольдельману за надану інформацію.



Іл. 8. Шабля з «Чернігівської області»: 1–6 – фото з грабіжницького ресурсу [6–10 – світлини М. Гольдельмана]

дельмана, такої можливості в нас немає, що робить наукові втрати ще більш серйозними, ніж просто вивезення артефакту за кордон.

Розповідаючи про перебування братів Андраша та Левенте в Русі, історики часто шаблонно їх селять «при дворі Ярослава Мудрого», оскільки так, за логікою, належало б приймати членів королівської родини сусіда. Проте є суттєва проблема – з писемних джерел достовірно відомо, що старший із синів Вазула – Левенте, який помер у 1046 році одразу ж після повернення до Угорщини, так і не став християнином, і його було поховано за язичницьким обрядом. Язичницьке ім'я Андраша невідоме, а друга форма його імені – Ендре – реконструюється як слов'янське «Андрей», що вказує на його хрещення в Русі, очевидно спеціально для шлюбу з Анастасією [Font 2015, ol. 615–616]. Враховуючи, що в повчанні митрополита Георгія (60–70-ті роки XI ст.) заборонялося навіть приймати їжу під одним дахом з поганами [Турилов 2004, с. 250–251], чи справді високопоставлені іноземці-язичники могли жити при князівському дворі? Адже вони подорожували не самі, а з охороною та слугами, які б створювали цілий язичницький анклав у християнському місті. У середньовічних європейських містах така проблема часто була з купцями-іновірцями, тому їх селили за межами замку, і там же проводили торги.

Модель могильника Острів, що, найімовірніше, виник саме за часів правління Ярослава Мудрого, вказує на розселення груп язичників у прикордонні, подалі від церковних центрів. Таке ж прикордонне місце для поселення поряд з печенігами могли отримати від Ярослава і брати Левенте та Андраш. Саме цим може пояснюватися загадкова розповідь хронік про подорож братів одразу після Польщі до «куманів» та їх перебування там у полоні, а лише після цього вони дісталися Русі [Font 2015, ol. 608–609].

Шабля з колекції Гольдельмана (іл. 8; 9: 1, 1a) у всіх деталях (клинок, перехрестя, навершя, оздоблення піхов) виконана точно в традиціях зброї угорців «епохи завоювання батьківщини» (пор.: іл. 9: 2–7). Невелика відмінність – золота частина оздоблення дуже щільно заповнена декором, і лише срібний наконечник піхов (іл. 8: 5, 10) має тло з надчеканкою кружечками. У комплекті він виглядає

дещо чужорідним, і такий же предмет в угорському похованні з Тисашуй-Еххалом слугує навершям руків'я (іл. 9: 6). Таке враження, що первісне срібне оздоблення шаблі було згодом замінено на більш пишне золоте, а від старого залишено лише один предмет. На золотому окутті (іл. 8: 2–4, 8, 9; 9: 1, 1a) додатково впадає в око широкий штрих по краям напівпальметок, який ми спостерігали раніше на київській шаблі (іл. 4: 3–6). Подібний широкий штрих можна відзначити і на навершші ножа з Крилоса [Pasternak 1937, taf. CXXXV, 20], і на одному з рогів Чорної могили (іл. 7: 7, 8). Можливо, ця ознака поступово вимальовується як риса, притаманна для давньоруського ареалу «угорського стилю». Хоча шабля з колекції Гольдельмана і відрізняється технологічно в сторону простоти від київської та «шаблі Карла Великого», проте в нас з'являються більш реалістичні історичні підстави для пояснення появи майстрів «угорської школи» в Києві в першій половині XI ст., порівняно з вкрай гіпотетичними «кабарами» чи, тим паче, «двором Алмоша» в «Угорському» (про топонім див.: Козюба 2005). Пошуки в цьому напрямку мають бути продовженими в перспективі.

**Висновки.** Підсумуємо, що можна констатувати на сучасному рівні наших знань. На садибі Кривцова, найвірогідніше, не було виявлено ніяких решток пірофілітового саркофага, але в шарах з будівельними рештками від руйнації сусідніх храмів робітники знаходили розрізнені уламки пірофілітових плит та карнизів кінця X – XI ст. Це автоматично знімає проблему незвичного місця розташування «саркофага», не пов'язаного прямо з жодною з мурованих церков.

Судячи зі збереженості черепа, виявлене поховання не було порушеним у давнину. Але через методику безконтрольного вертикального зняття ґрунту великими пластами будь-які роздуми про стратиграфічне співвідношення знахідок та поховальний обряд втрачають сенс. Як немає довіри й до складеного Й. Хойновським плану поховання.

Також не є встановленим і факт взаємозв'язку цього поховання та парадної шаблі. Якби вони справді були пов'язані, то датувати такий комплекс можливо було б і дохристиянським часом (або принаймні до кінця X ст.). Щоправда, соціальний статус



Іл. 9. 1, 1a – шабля із «Чернігівської області» [світлина М. Гольдельмана]; 2–5 – Гестерід; 6 – Тисашуй-Еххалом; 7 – Бана [2–7 – за Fodor et al 1996]

власника шаблі передбачав би для язичницького поховального обряду і відповідний багатий набір супровідного інвентарю, тоді як навіть у сусідньому камерному похованні X ст. (№ 105 за М. Каргером), де не було предметів з дорогоцінних металів, власне набір знахідок виявився значно різноманітнішим. Не відповідає моделі поховання і відсутність деталей піхов та руків'я шаблі, які відзначені в кремаційних похованнях Гньоздовського могильника X ст. навіть без самого клинка.

Датування київської шаблі з садиби Кривоцова є дуже близьким до т. зв. «шаблі Карла Великого», найімовірніше, пов'язаної з часом перебування в Русі майбутнього угорського

короля Андраша I (близько 1032–1046 років). Утім, не варто забувати і приклад меча з Дорогобужа, який за типом має аналогії у X ст., руків'я якого було прикрашене давньоруським ювеліром у XI ст., а сам він потрапив до об'єкта городища, що загинув лише в середині XIII ст. під час монгольської навали [Прищепя 2011, с. 91–92, рис. 110]. Річ у тім, що «парадна» зброя, до якої безумовно належить і київська шабля, могла служити дуже довго і передаватися з покоління в покоління. Тому однозначного висновку щодо часу її археологізації, враховуючи відсутність достовірного стратиграфічного контексту, на жаль, просто не може бути.

### Джерела та література

- Архипова, Е. И. 2005. *Резной камень в архитектуре древнего Киева (конец X – первая половина XIII вв.)*. Киев.
- Ахмедов, И. Р. 2019. «Тюркский» след в Поочье? Меч с кольцевым навершием из Шокшинского могильника. *Stratum plus*, 5, с. 133–165.
- Баранов, В. І., Івакін, В. Г. 2020. Поховальні комплекси зі зброєю могильника Острів (за матеріалами археологічних досліджень 2017–2019 рр.). *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 300–320.
- Беляева, С. 2018. Огузы, торки, сельджуки в материальной культуре Южной Руси-Украины. *Беляева С., Бубенок, О., Гундогдыев О., Дрига И., Маврина О. Огузы на рубежах Южной Руси*. Киев, с. 123–146.
- Бліфельд, Д. І. 1977. *Давньоруські пам'ятки Шестовиці*. Київ.
- Боровський, Я. Е., Толочко, П. П. 1979. Київська ротонда. *Археологія Києва. Дослідження і матеріали*. Київ, с. 90–103.
- Горелик, М. В. 2001а. Образ мужа-воина в Кабарии-Угрии-Руси. *Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (из истории костюма)*, 1. Самара, с. 169–185.
- Горелик, М. В. 2001б. Парадные кабарские клинки. *Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа*, II, с. 93–100.
- Горелик, М. В. 2004. Об одной разновидности евразийских клинков эпохи развитого средневековья. *Худяков Ю. С. (ред.) Военное дело народов Сибири и Центральной Азии*, 1. Новосибирск, с. 86–101.
- Грач, А. Д., Савинов, Д. Г., Длужневская, Г. В. 1998. *Енисейские кыргызы в центре Тувы*. Москва.
- Гупало, К. Н. 1982. *Подол в Древнем Киеве*. Киев.
- Гущин, А. С. 1936. *Памятники художественного ремесла древней Руси 10–13 вв.* Ленинград.
- Журавлев, Д. В., Мурашева, В. В. (ред.). 2012. *Меч и златник: к 1150-летию зарождения древнерусского государства*. Москва.
- Закревский, Н. 1868. *Описание Киева*, 1. Киев.
- Івакін, В. Г. 2008. *Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва*. Київ.
- Івакін, В., Баранов, В. 2020. Західнобалтський могильник на Поросі. *Танатологія: смерть та навколо смерті в європейській культурі*. Київ, с. 31–36.
- Івакін, Г. Ю., Комар, А. В. 2016. После катастрофы: Киев в 1241 г. *Stratum plus*, 5, с. 59–72.

Каинов, С. Ю. 2017. Обряд «особого» обращения с клинковым оружием по материалам Гнёздовского некрополя. *Вестник МГУ*, серия 8: история, 6, с. 126–139.

Каинов, С. Ю. 2018. Погребения с предметами вооружения Гнёздовского некрополя. *Каинов, С. Ю. (ред.) Гнёздовский археологический комплекс. Материалы и исследования*. Москва, с. 212–241.

Каинов и др. 2021. Каинов, С. Ю., Коваленко, Е. С., Подурец, К. М., Глазков, В. П., Мурашев, М. М., Преснякова, Н. Н., Терещенко, Е. Ю., Яцишина, Е. Б. 2021. Наконечник стрелы из кургана Чёрная Могила: Новые результаты исследований. *Российская археология*, 2, с. 108–122.

Каргер, М. К. 1940. Княжеское погребение XI в. в Десятинной церкви. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, IV, с. 12–20.

Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев*, 1. Москва; Ленинград.

Кирпичников, А. Н. 1966. *Мечи и сабли IX–XIII вв.* САИ Е1-36. Москва; Ленинград.

Кирпичников, А. Н. 1971. *Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв.* САИ Е1-36. Ленинград.

Кирпичников, А. Н. 2009. *Раннесредневековые золочёные шлемы*. Санкт-Петербург.

Кирпичников, А. Н., Коваленко В. П. 1993. Орнаментированные и подписные клинки сабель раннего средневековья (по находкам в России, на Украине и в Татарстане). *Археологические вести*, 2, с. 122–134.

Коваленко и др. 2020. Коваленко, Е. С., Подурец, К. М., Мурашев, М. М., Глазков, В. П., Каргашов, С. И., Чичаев, И. А., Каинов, С. Ю., Мурашева, В. В., Терещенко, Е. Ю., Яцишина, Е. Б., Ковальчук, М. В. Рентгеновская, синхротронная и нейтронная визуализация металлических артефактов из кургана Черная могила. *Российские нанотехнологии*, 15, № 5, с. 56–68.

Козюба, В. К. 2005. Про локалізацію Угорського урочища і Угорської брами у давньому Києві. *Історико-географічні дослідження в Україні*, 8, с. 179–194.

Комар, А. 2018. *История и археология древних мадьяр в эпоху миграции*. Budapest.

Комар, А. В., Борисов, А. В. 2021. «Свои поганые» Киевской земли: этапы заселения и ландшафтно-географическая ниша кочевников в земледельческом обществе. *Stratum plus*, 5, с. 5–39.

Комар, О., Козюба В. 2016. Братські могили 1240–1241 років біля Десятинної церкви. *Opus mixtum*, 4, с. 122–138.

Корзухина, Г. Ф. 1950. Из истории древнерусского оружия XI века. *Советская археология*, XIII, с. 63–94.

Круглов и др. 2016. Круглов, Е. В., Хабарова, Н. В., Жадаева, А. В., Кривошеева, А. В. 2016. Государство гузов в памятниках археологии и по данным Ибн Фадлана. *Пиотровский, М. Б., Торгоев, А. И., Ахмедов, И. Р. Путешествие Ибн Фадлана: Волжский путь от Багдада до Булгара. Каталог*. Москва, с. 186–225.

Мажитов, Н. А. 1981. *Курганы Южного Урала VIII–XII вв.* Москва.

Маршак, Б. И. 1971. *Согдийское серебро*. Москва.

Маршак, Б. И. 2017. *История восточной торевтики III–XIII вв. и проблемы культурной преемственности*. Санкт-Петербург.

Никитин В. В., Никитина Т. Б. 2004. *К истокам марийского искусства*. Йошкар-Ола.

Никитина, Т. Б. 2012. Погребальные памятники IX–XI вв. Ветлужско-Вятского междуречья. *Археология евразийских степей*, 14. Казань.

Орлов, Р. С. 1979. Деякі особливості художньої культури Києва у X ст. *Археологія Києва. Дослідження і матеріали*. Київ, с. 18–22.

Орлов, Р. С. 1982. Некоторые особенности формирования древнерусского художественного ремесла. *Новые памятники древней и средневековой художественной культуры*. Киев, с. 163–174.

Орлов, Р. С. 1983. Південноруський центр художньої металообробки X ст. *Археологія*, 44, с. 29–46.

- Орлов, Р. С. 1984: Північнопричорноморський центр художньої металообробки у X–XI ст. *Археологія*, 47, с. 24–45.
- Плетнева, С. А. 1973. *Древности Чёрных Клобуков*. САИ Е1-19. Москва.
- Прищепа, Б. А. 2011. *Дорогобуж на Горині у X–XIII ст.* Рівне.
- ПСРЛ 2000. *Полное собрание русских летописей*, 2: Ипатьевская летопись. Москва.
- Самоквасов, Д. Я. 1915а. *Атлас Гочевских древностей*. Москва.
- Самоквасов, Д. Я. 1915б. *Дневник раскопок в окрестностях с. Гочева Обоянско-го уезда Курской губернии, произведенных проф. Д. Я. Самоквасовым в августе 1909 года*. Москва.
- Смирнов, Я. И. 1909. *Восточное серебро. Атлас древней серебряной и золотой посуды восточного происхождения, найденной преимущественно в пределах Российской империи*. Санкт-Петербург.
- Турилов, А. А. 2004. Ответы Георгия, митрополита Киевского, на вопросы игумена Германа – древнейшее русское «вопрошание». *Славяне и их соседи*, 11, с. 211–262.
- Фіголь, М. 1997. *Мистецтво стародавнього Галича*. Київ.
- Фодор, И., Васильев, Д. Д. 2018. Где обрел свою саблю Багыр? Восточно-европейские трофеи у кочевников Центра Азии. *Труды Института востоковедения РАН*, 7, с. 88–100.
- Хабарова, Н. В. (ред.) 2001. *Культура средневековых кочевников и городов Золотой Орды. Каталог*. Волгоград.
- Ханенко, Б., Ханенко, В. 1902. *Древности Приднепровья*, V. Киев.
- Хойновский, И. А. 1893. *Раскопка великокняжеского двора древнего Киева, произведенная весной 1892 г.* Киев.
- Хойновский, И. А. 1896. *Краткия археологическия сведения о предках слявян и Руси*. Киев.
- Юнусова, А. Б. (ред.) 2007. *Музей археологии и этнографии: Каталог музейной экспозиции Центра этнологических исследований Уфимского научного центра РАН*. Уфа.
- Alexander, D. 2001. Swords and sabers during the Early Islamic Period. *Gladius*, 21, p. 193–219.
- Allan, J. W. 1982. *Nishapur: Metalwork of the Early Islamic Period*. New York.
- Bálint, Cs. 1980. Ein landnahmezeitliche Grabfund von Pestlőrinc. *Acta Archaeologica Hungarica*, XXXII, ol. 241–250.
- Benkő, Zs. 1980. Az abonyi honfoglalás kori szablyatöredékek. *Studia Comitatus*, 9, ol. 235–245.
- Bérczi, Sz. 1987. Szimmetriajegyek a honfoglaláskori palmettás és az avar kori griffes-indás díszítőművészetben. *Cumania*, 10, ol. 9–60.
- Choynowski, J. 1904. *Słowianie w czasach przedhistorycznych podług znalezionych w ziemi pamiątek ich bytu i z okresu panowania nad niemi Scytów, Sarmatów, Gotów i Litwinów, a również opisanie archeologicznych zbiorów dla objaśnienia sposobem poglądowym na kolekcjach, historii ceramiki, emalji, malarstwa, wydoskonalenia broni i innych artystycznych wyrobów*. Warszawa.
- Erdélyi, I. 1994. Megjegyzések az úgynevezett Nagy Károly-szablyáról. *Acta Universitatis Szegediensis: Opuscula Byzantina*, 9, ol. 129–136.
- Erdélyi, I. 2008. *Scythia Hungarica – A honfoglalás előtti magyarság régészeti emlékei. Régészeti tanulmányok*. Budapest.
- Fettich, N. 1937. A honfoglaló magyarság fémművészete (Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn). *Archaeologia Hungarica*, 21. Budapest.
- Fodor, I. 1981. A magyarság baltikumi és skandináviai kapcsolatai a IX–XI. Században a régészeti leletek alapján. *Szolnok Megyei Múzeum Évkönyve*, ol. 85–89.
- Fodor, I. 1982. *Die grosse Wanderung der Ungarn vom Ural nach Pannonien*. Budapest.
- Fodor, I. et al 1996. *The ancient Hungarians. Exhibition catalogue*. Budapest.
- Font, M. 2015. I. András és Bölcs Jaroszlav. *Világtörténet*, 5 (37), évf. 4, ol. 607–624.
- Kirpičnikov, A. 1972. Der sogenannte Säbel Karls des Grossen. *Gladius*, 10, s. 69–80.
- Marzinik, S. 2013. *Masterpieces: Early medieval art*. London.
- Nicolle, D. 1982. *The Military Technology of Classical Islam*. PhD Doctor of Philosophy thesis, University of Edinburgh.

Οικονομάκη-Παπαδοπούλου, Γ., Pitarakis, Β., Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, Κ. 2000. *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπααίου. Εγκόλπια*. Αγιον Όρος.

Pasternak J. 1937. Die ersten altungarischen Grabfunde nördlich der Karpaten. *Archaeologia Hungarica*. Budapest, 21, s. 297–303.

Révész, L. 1991. Voltak-e nagycsaládi temetői a honfoglaló magyaroknak? *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1984/85:2, ol. 615–639.

Tóth, Z. 1930. “Attila’s Schwert”– *Studie über die Herkunft des sogenannten Sabels Karis des Grossen in Wien*. Budapest.

Wilkinson, Ch. K. 1973. *Nishapur: Pottery of the Early Islamic Period*. New York.

Zajac, T. Remembrance and Erasure of Objects Belonging to Rus’ Princesses in Medieval Western Sources: the Cases of Anastasia Iaroslavna’s “Saber of Charlemagne” and Anna Iaroslavna’s Red Gem. In: Chapman Hamilton, T., Proctor-Tiffany, M. (eds.) *Moving Women Moving Objects (400–1500)*. Brill, p. 33–58.

## Історико-культурний аспект спорудження «стасівської» Десятинної церкви (1842–1936) у контексті храмової архітектури ХІХ століття

Стаття присвячена Десятинній церкві, що була зведена за проектом В. П. Стасова та проіснувала з 1842 по 1936 роки. Здійснений аналіз інформації щодо храму, обставин його спорудження, генези оцінки архітектурного проекту як вкрай невдалого, а також критичного ставлення до храмової архітектури ХІХ ст. «тонівського» кола, дозволяє переглянути чимало укорінених поглядів про «стасівську» церкву.

**Ключові слова:** Десятинна церква, В. П. Стасов, реставрація, К. А. Тон, російсько-візантійський стиль, храмова архітектура.

*The article is devoted to the Desyatynna church (Church of the Tithes) built by the draft of V. Stasov and existed since 1842 to 1936 years. The analysis of available information relating to the temple itself, the circumstances of its construction, genesis assessment of architectural project as the unsuccessful, as well as a critical attitude to the temple architecture of the 20th century of «Thon's» circle in general allows us to revise many entrenched and established views about the church by Stasov's project.*

**Key words:** Desyatynna church (Church of the Tithes), Vasily Stasov, restoration, Konstantin Thon, Russian-Byzantine style, church architecture.

Десятинну церкву, споруджену за проектом В. П. Стасова у 1828–1842 роках (іл. 1), традиційно прийнято розглядати як негативний приклад в історії архітектури. Цей негатив мав і досі має поширення. Проте всі сучасні дослідники звертають увагу на маловивченість церковної архітектури ХІХ–ХХ ст., що ускладнює оцінку «стасівського» проекту як явища своєї епохи. Архітектура – синтетичний, комплексний, стилеутворюючий вид мистецтва, але при історичному та мистецтвознавчому аналізі храмової архітектури не можуть використовуватися ті ж критерії, що й для світських будівель. Так само, як і функціональність церковних споруд не може оцінюватися критерієм їх економічної доцільності чи побутових зручностей. Водночас ідеологічні обмеження радянської доби не дозволяли повною мірою дати аналіз архітектури цієї пам'ятки.

Проте ідеологічні бар'єри були притаманні не тільки для радянських часів. Це ілюструє еволюція опису «стасівської» Десятинної церкви істориком та краєзнавцем, автором популярних книг про Київ М. М. Сементовським: від захопленого в «миколаївську» епоху [Сементовський 1852, с. 161] до негативно-зневажливого в наступний час [Сементовський 1864, с. 46–48]. У радянський період вивчення храмової архітектури до ХVІІ ст. велося поза зв'язком із прямим призначенням церковних будівель, а в дослідженнях з архітектури Синодального періоду церковне будівництво навіть спеціально не виділялося. Слід визнати



Іл. 1. Десятинна церква споруджена за проектом В. П. Стасова. Кінець ХІХ ст.

факт відсутності її дослідження й у пострадянський час, і в час, що передував радянській епосі.

Відсутність досліджень, поряд із маловивченістю церковної архітектури цього періоду, часто призводить до неправомірної критики архітектурного проекту. Зокрема, Десятинна церква проекту В. П. Стасова деякими дослідниками (іноді в різних контекстах) часто розглядається як один із прикладів реставраційного проекту, причому проекту невдалого. Насправді в той час між проектуванням нових споруд і реставрацією, як вона розумілася тоді, не було принципових відмінностей у підході, а «реставрації», подібні до Десятинної церкви, були найбільш поширеним шляхом «відтворення давнини» першої половини ХІХ ст.» [Попова 2003, с. 21]. У цей час реставраційна наука тільки виникає і пережи-

ває етап свого становлення, уявлення про цілі та методи реставрації відрізнялися від сучасних, а реставрація як особлива професія ще не була виділена зі сфери архітектурної освіти.

Хронологічно близьке до «стасівської» Десятинної церкви «відтворення давнини» Спасо-Преображенського собору Нижгородського кремля (XVII ст.) у 1829–1834 роках (іл. 2) може бути характерним прикладом реставраційної практики цього часу. Через аварійний стан собору це була фактично перебудова храму. Хоча проект А. І. Мельникова (одного з провідних архітекторів того часу) і виконував головну умову під час проведення робіт: «придерживаться насколько возможно старинного вида собора», на практиці він став своєрідним поєднанням традиційних рис історичної пам'ятки з класицистичними елементами архітектурного стилю, що панував на той час [Лисовский 2009, с. 211].

Подібні реставрації в сучасній термінології є роботами з оновлення архітектурної пам'ятки. При оновленні пам'ятка частково чи навіть повністю перебудовується в іншому стилі та за іншим проектом. При перебудові її первісна художня цінність не виявляється.

У сучасній реставраційній практиці такі роботи з відновлення архітектурних пам'яток вважаються неприпустимими. Однак у час становлення реставраційної науки і фактично до початку XX ст. вони дуже широко використовувалися по всій Європі.

У категоріях реставраційної практики того часу «стасівський» проект Десятинної церкви насамперед зручно розглядати як реставраційний, але не більше. При цьому слід зазначити, що реставрація стародавніх будівель до XIX ст. мала на меті відновлення лише меморіального їх значення. Інші сторони суспільного значення пам'яток архітектури, включаючи художню цінність, зазвичай ігнорували. Етап романтизму першої половини XIX ст. – це потужна ідейно-художня течія, яка охопила всі галузі духовного життя Європи, розширила розуміння суспільного значення пам'яток архітектури. Воно включало тепер, крім їхньої меморіальної, також і художню компоненту.

Більше того, за загального погляду, у XIX ст. основна мотивація в галузі реставрації пам'яток архітектури була спрямована на відновлення переважно їх мистецького зна-



Іл. 2. Спасо-Преображенський собор Нижньгородського кремля. Листівка 1897 р.



Іл. 3. Київський митрополит Євгеній (Болховітінов). Портрет 1837 р.

чення. І проєкт В. П. Стасова підпадає під обидва критерії реставраційних робіт: храм повинен був мати і меморіальне значення, і художню цінність. Однак тут дослідниками вводяться застереження, що дозволяють, якщо й говорити про реставрацію (навіть за мірками того часу), то з досить великою натяжкою, як про «надзвичайно своєрідний приклад реставрацій» [Михайловский 1971, с. 29]. Утім, незважаючи на обмовки, виникають питання про правомірність застосування «реставраційного» критерію до «стасівського» проєкту.

Одним із тих, хто безпосередньо був пов'язаний з археологічним обстеженням фундаментів давньої Десятинної церкви й подальшим спорудженням «стасівської», був Київський митрополит Євгеній (Болховітінов) (іл. 3). Митрополит відомий своєю «особливою науковою сумлінністю» [Ананьева 1996, с. 19], а також занепокоєністю переробками стародавніх пам'яток церковного зодчества. Митрополит торкається цього питання у багатьох своїх працях [див.: Евгений (Болховитинов), митр. 1995, с. 59–60]. І він був не єдиним тогочасним ученим, стурбованим переробками. Його однодумець академік П. І. Кешпен, який неодноразово зустрічався з митрополитом у Києві [Ананьева 1995, с. 449], також із

сумом вказував на втрату первісного вигляду багатьох стародавніх храмів, зокрема, у Києві [Кешпен 1822, с. 37–38].

Роботи на фундаментах Десятинної церкви розпочалися ще 1809 року під керівництвом архітектора П. С. Максютіна (пізніше тут працювали письменник і видавець журналу «Отечественные записки» П. П. Свіньїн, архітектор О. М. Горностаєв та ін.) [Агеева 2021, с. 233], але саме Євгенію належить перша публікація в 1825 році результатів археологічних досліджень давньоруської пам'ятки. Тоді ж виникає ідея відновлення Десятинної церкви, яка активно просувалась А. С. Анненковим – власником садиби, де містилися залишки давнього храму. У своїй публікації Євгеній, за обов'язком архіпастиря, підтримує спорудження храму, але в той же час зазначає, що запропонований проєкт храму не відповідає давньому зразку і наполягає на подальшому вивченні пам'ятки із залученням фахівців [[Евгений (Болховитинов), митр.] 1825, с. 401–402].

Митрополит був почутий, і в 1826 році до Києва Академією мистецтв був відряджений архітектор М. Ю. Єфімов (іл. 4). Перед ним було поставлено завдання «відновлення давнини» Десятинної церкви, наскільки це можливо, у первісному її вигляді [Лисовский



Іл. 5. Президент Академії мистецтв О. М. Оленін

1988, с. 12–13]. Проте, якщо при «реставрації» Преображенського собору Нижегородського кремля А. І. Мельников мав можливість ознайомитися з його прототипом, то з Десятинною церквою в Києві було інакше. Давній зразок кам'яного зодчества було зруйновано у XIII ст., і зовнішній вигляд Десятинної церкви був невідомий (він є дискусійним і на сьогодні).

Розуміючи неможливість реставрації давньоруського храму в «первобытном его построении», перед поїздкою президентом Академії О. М. Оленіним (іл. 5) М. Ю. Єфимову було надано вказівку: «Сперва вчерне возобновить Десятинную церковь, как она могла быть при равноапостольном создателе храма сего! После чего Вы составите другой проект в том виде, в каком вы желаете видеть сей храм воздвигнутым по правилам нынешней архитектуры». Також О. М. Оленін до вказівки додав власноручний варіант проекту Десятинної церкви, «образующий некоторым образом прототип византийской церкви» [цит. за: Агеева 2021, с. 231]. Іншими словами, М. Ю. Єфимову потрібно було скласти два проекти: один як спробу реконструкції давньоруського храму, другий – про-

ект відновлення без прив'язки до давньоруського зразка, з орієнтацією на малюнок О. М. Оленіна. Таким чином, спочатку проект відновлення Десятинної церкви передбачав реставраційний характер будівельних робіт, але він був базовим для храму, який мав бути споруджений «по правилам нынешней архитектуры» (варіант якого пропонувався О. М. Оленіним).

Слід зазначити, що становище пам'яток архітектури та мистецтва на початок XIX ст. потребувало негайних дій щодо їх збереження та реставрації, і ця ситуація була загальноєвропейською. Тривожні повідомлення, що надходили з різних кінців Російської імперії про стан історичних пам'яток, головним чином церковної архітектури, зумовили видання указу в кінці 1826 року «О доставлении сведений об остатках древних зданий в городах и воспрещении разрушать оныя». Згідно з указом, мали бути зібрані відомості про всі давні будинки та їх стан, а також суворо заборонено такі будівлі руйнувати [ПСЗРИ 1830, 2, I, с. 1353]. Основні положення указу 1826 року були розвинуті в наступному указі 1827 року «О сохранении древних зданий по губерниям». Положення цього указу декларують «чисто утилитарный підхід до охорони пам'яток архітектури» [Розгон 1971, с. 355] і є досить розпливчастими за змістом: «<...> разрушать их не должно, но и чинить ненужного не надобно, а поддерживать одне ворота или такие здания, в которых есть нужные помещения» [ПСЗРИ 1830, 2, II, с. 1070]. Утім, вочевидь простежується лінія на заборону руйнування історичних пам'яток. І тому самотійний проект М. Ю. Єфимова, як і В. П. Стасова (іл. 6), мав протиріччя з пам'яткоохоронними заходами Миколи І.

М. Ю. Єфимов намагався максимально делікатно поставитися до давньої будівлі Десятинної церкви. Маючи перед очима фундаменти, що залишилися, він хотів створити якомога більш точну реконструкцію давньоруського храму (природно, на рівні знань свого часу) як однобаневої церкви з великими хорами. Слід зазначити, що історично будівництво храмів, що мають таке значення, як Десятинна церква, завжди знаходилося під особливою протекцією та пильною увагою державної влади. У затвердженні остаточного

проекту нового Десятинного храму взяв особисту участь Микола І. Проект, запропонований М. Ю. Єфимовим, не був схвалений Миколою І. Розробку нового проекту наприкінці 1826 року доручили архітекторів В. П. Стасову. [Письма... Ефимова 1896, с. 91]. Він виконав доручення вже наприкінці березня – на початку квітня 1827 року Розробляючи проєкт, видатний зодчий «створив своєрідну стилізацію на кшталт давньоруського зодчества, засновану на хрестово-купольній системі, привнесеної на Русь із Візантії» [Пунин 1990, с. 45].

В. П. Стасов, безсумнівно, розглядав відновлення Десятинної церкви як відновлення її меморіального та колишнього художнього значення, інакше такий проєкт був би незрозумілим у творчій діяльності цього видатного майстра суворого класицизму. Саме таке ставлення до поставленого перед ним завдання підтверджується й тим, що архітектор наполягав на включенні в нову будівлю збережених частин давніх стін Десятинної церкви [Сементовский 1864, с. 41; Тыжненко 1990, с. 169]. Але, за зауваженням В. Г. Лісо-



Іл. 6. Архітектор В. П. Стасов

вського, «архітектор зовсім не počував себе пов'язаним стародавньою спорудою і розробляв свою композицію як зовсім нову, цілком довільно» [Лисовский 2009, с. 214]. Слід зазначити, що нічого спільного з історичним не мав і план нової церкви, який був виконаний В. П. Стасовим у формі правильного квадрата, без вівтарних виступів. Таким чином, його архітектурний проєкт є абсолютно самостійним. Отже, критика, яка стосується «відреставрованих» пам'яток храмової архітектури та мистецтва того часу, до «стасівського» проєкту Десятинної церкви не може бути застосована.

Ідеологізованість храмової архітектури спостерігається з часів Стародавнього Єгипту та Дворіччя. Не є винятком і «миколаївська» епоха, де церковна архітектура як ідеологічний феномен була покликана взяти на себе вельми своєрідну оповідальну історичну функцію – підкреслення спадкоємності правителів Нового часу щодо правителів Давньої Русі. [Уортман 2004, т. 1, с. 498]. Пояснення затвердження Миколою І «стасівського» проєкту Десятинної церкви слід шукати в його особистих уподобаннях у царині церковної архітектури, чому є незаперечні свідчення [Солнцев 1876, с. 637, Кириченко 1978, с. 116, Славина 1989, с. 218]. Проєкт нового храму В. П. Стасов виконав, на думку Миколи І, дуже успішно. Його резолюція на представленому проєкті наголошувала: «Быть по сему, а архитектору Стасову объявить, что проєкт его прекрасен; и послать на образец в Академию художеств» [цит. за: Лисовский 2009, с. 214].

Термін, який знадобився В. П. Стасову для розробки проєкту (3–3,5 місяці), виявився невеликим, тому що архітектор скористався в даному випадку власною композиційною ідеєю. Вона була втілена, ймовірно, трохи раніше в проєкті церкви Святого Олександра Невського у Потсдамі (іл. 7). Архітектор просто повторив в інших габаритах свою, призначену для Німеччини, роботу та зробив лише деякі несуттєві зміни у формі п'ятибанного вінчання та малюнку декоративних деталей фасадів храму.

Проєкти нижньоньогородського Спасо-Преображенського собору та київської Десятинної церкви, оскільки вони склалися за участю Академії мистецтв, здобули досить

широку популярність в архітектурному світі. Велике значення мав і той факт, що обидва проекти розглядалися та були затвержені особисто Миколою І. Тим самим ніби зумовлювався напрямок подальших стилістичних пошуків у галузі храмової архітектури, що й підтвердилося під час проектування петербурзької церкви Святої Катерини 1830 року. Тут уперше архітектором К. А. Тоном (іл. 8) нові стилістичні особливості використовувалися не з метою «відтворення давнини», як у Нижньому Новгороді та Києві, а для створення абсолютно нової споруди.

Новий архітектурний стиль об'єднав різні течії архітектурної думки, які включали риси давньоруського зодчества та візантійської архітектури. Він отримав назву «псевдоруський» (російсько-візантійський) стиль. Найбільш грандіозною спорудою цього стилю стане храм Христа Спасителя (іл. 9), освячений у 1883 році. На сьогодні

Спасо-Преображенський собор, «стасівська» Десятинна церква (як і її потсдамський прототип Олександрівський храм) ставляться дослідниками в ряд перших за часом будівель у «псевдоруському» стилі [Лисовский 2009, с. 210–211; Пунин 1990, с. 44–45; Тыжненко 1990, с. 167–169].

«Псевдоруський» (російсько-візантійський) стиль, біля витоків якого стояв В. П. Стасов, належить до розряду численних стильових напрямів архітектури романтизму та історизму, що розвивалися в контексті стилю епохи. В історію архітектури цей стиль увійшов під назвою «еклектики» [Кириченко 1978, с. 38]. Характерними рисами еклектики стало використання всіх елементів т. зв. «історичних» архітектурних стилів, тому їй притаманні всі риси європейської архітектури XV–XVIII ст. [Агеева и др. 2011, с. 4]. Одним з наслідків подібних поєднань є те, що стильова єдність, яка розуміється як однаковість



Іл. 7. Церква Святого Олександра Невського в Потсдамі за проектом В. П. Стасова 1826 р

стилеутворюючих форм, в еkleктиці остаточно втрачає своє значення [Кириченко 1988, с. 134]. Саме тим, що В. П. Стасов спроектував «свою» Десятинну церкву у традиціях сучасної йому еkleктики, зрозуміла в ній «компіляція з форм давньоруської архітектури, не прив'язана до якоїсь епохи або до стилю минулих століть... У ній є і закомари давньоруських будівель, і стрілчасті портали разом з романським аркатурним пояском середніх віків, і цибулинні глави, притаманні церквам XVII ст. і т. ін.» [Михайловський 1971, с. 30].

В історії практично відсутні нарративні джерела, що дозволяють простежити будь-який зв'язок між стилями церковного зодчества і явищами духовного життя або канонам. Пошук національного стилю стимулювався більшою мірою соціально-політичними, ніж церковними мотивами. «Миколаївська» епоха у цьому перебуває у руслі загальноєвропейських тенденцій. Зокрема, Є. І. Кириченко наголошує на схожості ситуації у Росії, Пруссії та Баварії [Кириченко 1993, с. 23]. Пошук національного архітектурного стилю відбувався і в інших європейських державах і виявився у формах англійської, німецької та французької неоготики, неороманського стилю у Німеччині, французького неоренесансу. Початок псевдоруського стилю поклав у 1830 році Микола I, обравши в результаті конкурсу на будівництво церкви Святої Катерини проект архітектора К. А. Тона [Солнцев 1876, с. 637; Славина 1989, с. 104–109]. Незадовго до цього у 1828 році вийшов указ, який наказував будувати храми «по наилучшим и преимущественно древним образцам церковной архитектуры с должным приближением к потребностям и обычаям Православной Церкви» [ПСЗРИ 1830, 2, III, с. 140]. Тонівський «псевдоруський» стиль [Блохина 2014, с. 342] – кубоподібний п'ятибанний хрестово-купольний храм з набором зовнішніх декоративних елементів (серед яких добре впізнаються знайомі за давньоруськими та середньовічними пам'ятками перспективний портал, аркатурний пояс, кілеподібні закомари, кокошники), які й були ілюстрацією цього стилю в розумінні Миколи I.

У 1838 році було видано альбом креслень храмів, спроектованих К. А. Тоном [Проекты... 1838, с. 1–20]. До видання ввійшли 11 проєктів, як збудованих церков, так і спеціально



Іл. 8. Архітектор К. А. Тон

складених для альбому, однієї дзвіниці, двох іконостасів та каплиці, переважно виконаних у 1830–1834 роках. Видання зразкових проєктів мало важливе значення для церковного провінційного проєктування. За рік до освячення Десятинної церкви, у 1841 році, проєкти храмів К. А. Тона були офіційно наполегливо рекомендовані як зразки традиційної національної церковної архітектури [ПСЗРИ 1842, 2, XVI, 1, с. 210]. Цей указ було збережено і в Будівельному статуті всіх редакцій, аж до останнього – 1900 року – хоча й у більш м'якшому формулюванні: «<..> когда будут просить о том сами прихожане или когда это будет признано необходимым начальством» [СЗРИ 1912, с. 221].

До 1860-х років проєкти в «тонівському» стилі як «офіційні» дедалі частіше зазнавали жорсткої критики. Головною причиною був секулярний посил, скептичне ставлення до церковної архітектури як такої з боку т. зв. «демократичного табору», починаючи з О. І. Герцена та В. В. Стасова (син архітектора). Наприклад, О. І. Герцен зазначав, що:



Лл. 9. Найграндіозніша споруда «тонівського» стилю храм Христа Спасителя (1883–1931). Листівка 1890 р.

«<...> без віри та особливих обставин важко було створити щось живе; нові церкви дихали натяжкою, лицемірством, анахронізмом, як п'ятиголові судки з цибулинками замість пробок, на індо-візантійський манер, які будує Микола з Тоном» [Герцен].

Те саме секулярне підґрунтя, лише у формі «європеїзованого», програмно-суб'єктивного підходу, негативне ставлення до храмобудування в «псевдоруському» стилі, але з позицій «ретроестетизму», простежуються в критиці нового покоління мистецтвознавців, які змінили «істориків-раціоналістів» – насамперед кола художнього об'єднання «Мир искусства». На думку засновника та головного ідеолога об'єднання О. М. Бенуа, «Тон, ампірист з виховання та переконань, змушений був відігравати роль якогось воскресителя вітчизняної архітектури і, отже, все життя ніби грав комедію, що відбулася фатальним чином на всьому церковному будівництві, що від нього походить» [Бенуа, Лансеро 1913, с. 178].

Але найповніше критика «тонівської» архітектури відображена в статті (деякі фахівці схильні додавати до неї термін «хрестоматійної») [Печенкин 2015, с.139]) В. Я. Курбатова 1910 року «О русском стиле для современных построек». Автор пояснює державну політику

храмового будівництва «миколаївської» епохи, «прагненням створити у половині XIX ст. руський стиль, викликаним лише теоретичним бажанням мати національний стиль, тобто, відмінний від сусідніх країн». Дає їй загальну оцінку: «<...> результат зрозумілий: створюється агломерат форм і деталей візантійських, романських і – найменше – руських, т. зв. “тонівський стиль”». І вказує на її основний недолік: «<...> всі ці церкви страждали одним загальним і головним недоліком – відсутністю смаку у будівельника, який позбавив цей тип усієї поезії старовинних церков» [Курбатов 1910, с. 312]. Таким чином, можна бачити, що вже в

дореволюційний період домінували негативні оцінки храмобудування в «тонівському» стилі. Вони поширювалися і на погляди архітектора, і на якість його проектів. Історичний контекст, художні та конструктивні переваги споруд фактично не враховувалися.

Після 1917 року ідеологізація критики різко посилилася. «Тонівський» стиль став остаточно сприйматися як «реакційний». Характеристика храмобудування XIX ст. та її стилістики була цілком негативною. Наприклад: «Тон на догоду Миколі I, став проектувати церкви в псевдовізантійському стилі, з обов'язковими п'ятьма банями, важкістю форм та іншими атрибутами, які вважалися ознаками істинного православ'я. Цей напрямок отримав назву “тонівщини”. “Тонівщина” стала загальним ім'ям для всіляких грубих підробок під народність, для реакційного візантинізму та псевдонаціональності» [Михайлов 1950, с. 27]. Такі ідеологічні оцінки, щоправда, у більш м'якій формі, зберігалися в дослідницькій літературі до 1970-х років. Зокрема, стверджувалося, що «казенний візантійський стиль» насаджувався згори, не мав нічого спільного з давньоруською архітектурою і був лише «непрямим виразом шовіністичної політики царату» [Борисова, Каж-

дан 1971, с. 9].

Критика архітектурного стилю К. А. Тона була критикою стилю храмової архітектури «миколаївської» епохи. А оскільки «стасівська» Десятинна церква є пам'яткою саме цієї епохи, то й критики їй уникнути було неможливо. Розвиток наукової реставрації давав при цьому додаткові аргументи. Т. зв. ««великі реставрації» 40-х – початку 50-х років XIX ст.» [Вздорнов 1986, с. 131], центральним місцем яких були роботи в Києві, – є прикладами вкрай невдалих реставрацій. Загальна негативна оцінка «епохи великих реставрацій» природно переносилася і на хронологічно близький «стасівський» храм, своєрідно «доповнюючи» більш особисту критику його архітектурного стилю.

Одним з перших із критикою архітектури «стасівського» проекту виступив М. М. Сементовський. Наприкінці свого критичного огляду він зазначав, що «від стародавнього прекрасного храму від кн. Володимира <...> збереглася незмінною лише назва храму “Десятинним”» [Сементовський 1864, с. 48]. Досить критично висловлюється щодо «стасівської» церкви М. В. Закревський: «<...> дивне змішання смаків різних народів. До того ж зовнішній вигляд цієї будівлі важкий і багато втрачає від сусідства із граціозним творінням Растреллі», хоч і підкреслює меморіальне значення храму: «хоч би як не було, але нинішній

Десятинний храм нагадує найглибшу старовину» [Закревський 1868, с. 290–292]. Уперше для широкої аудиторії повну відсутність «цінності» «стасівської» церкви озвучив М. П. Погодін: «Церква, що не має ніякого історичного значення і представляє нещасне непорозуміння» [Погодин 1875, с. 84]. Надалі постійно зазначалося (причому в дуже широкому діапазоні: від наукових праць, до путівників і газетних статей), що проект В. П. Стасова – це не храм епохи Володимира. Звідси впливав висновок: якщо це не давній храм, то отже, він не має жодної цінності. Наприклад, на сторінках «Киевской старины» у рік 900-річчя Хрещення Русі в ювілейному випуску (липень 1888 року) Десятинна церква «відзначена» таким описом: «архітектура церкви не представляє нічого витонченого та оригінального: квадратна шухляда, на якій поставлено 5 глав із банями цибулею» [Н. Б. 1888, с. 8].

У радянський період режим більш менш толерантно ставився до історичних пам'яток давньоруської архітектури, у т. ч. церковного зодчества, проте до храмових споруд «тонівського» стилю ставлення було нетерпимим. Вираз у будівлях імперської концепції офіційної народності, яке служило державній ідеології, вважалося неприйнятним. У результаті антирелігійних компаній, особливо протягом т. зв. «безбожної п'ятирічки» 1932–1937 років у СРСР було знищено практично всі соборні храми «тонівського» стилю (іл. 10). Серед інших, у 1936 році припинила своє існування і «стасівська» Десятинна церква, яка була розібрана на цеглу для потреб соціалістичного будівництва.

Критику «стасівського» храму як пам'ятки архітектури «миколаївської» епохи можна пояснити природною реакцією на засилля «тонівської» архітектури в другій половині XIX – на початку XX ст. та ідеологічно антагоністичним неприйняттям радянського часу. Але на сьогодні в науковому середовищі оцінки храмової архітектурної діяльності в цю епоху



Іл. 10. Знищення храму Христа Спасителя 5 грудня 1931 р.

менш однозначні. Вагомим аргументом до перегляду критичного ставлення до проекту Десятинної церкви В. П. Стасова є також історія генетично близького проекту архітектора 1826 року Олександрівської церкви в Потсдамі. Вона ремонтувалася навіть за нацистів.

Після об'єднання Німеччини храм було включено до списку пам'яток, що перебувають під охороною держави, а в 1998 році – внесено до списку об'єктів всесвітньої спадщини ЮНЕСКО [Коляда 2008, с. 23].

### Джерела та література

*Проекты церквей, сочиненные архитектором Его Императорского Величества профессором архитектуры Императорской Академии художеств и Членом разных Иностранных Академий Константином Тоном.* 1838. Санкт-Петербург

О доставлении сведений об остатках древних зданий в городах и воспрещении разрушать оныя от 31 декабря 1826 г. № 794. 1830. *Полное собрание законов Российской империи*, 2, I. Санкт-Петербург, с. 1353.

О постройке, перестройке и починке церквей от 11 февраля 1828 г. № 1804. 1830. *Полное собрание законов Российской империи*, 2, III. Санкт-Петербург, с. 140–143

О сохранении древних зданий по губерниям от 14 декабря 1827 г. № 1613. 1830. *Полное собрание законов Российской империи*, 2, II. Санкт-Петербург, с. 1070.

О сохранение при составлении проектов на построение православных церквей, преимущественно вида древняго Византийскаго зодчества от 23 марта 1841 г. № 14592. 1842. *Полное собрание законов Российской империи*, 2, XVI, 1. Санкт-Петербург, с. 210.

Письма Николая Ефимовича Ефимова (1826–1827). Частная переписка Ивана Романовича Мартоса. 1896. *Киевская старина*, 10, с. 77–92.

Устав строительный (издание 1900 г.). 1912. *Свод законов Российской империи* / под ред. И. Д. Мордухай-Болтовского, 4, XII, 1. Санкт-Петербург, с. 208–242.

Агеева, Е. Ю., Акилова, Е. В., Костина, Е. В. 2011. *Архитектурные стили конца XIX – начала XX вв.* Нижний Новгород.

Агеева, Н. А. 2021. Бумаги Н. Е. Ефимова 1825–1826 годов, посвященные раскопкам Десятинной церкви в Киеве. *Петербургский исторический журнал*, 4 (32), с. 230–238.

Ананьева, Т. 1995. Додатки. Митрополит Євгеній Болховітинов. *Вибрані праці з історії Києва*. Київ, с. 439–440.

Ананьева, Т. 1996. Десятинна церква: коло витоків археологічних досліджень (1820–1830-ті рр.). *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення*. Київ, с. 15–23.

Бенуа, А. Н., Лансере, Е. Е. 1913. Дворцовое строительство императора Николая I. *Старые годы*, 7–9, Санкт-Петербург, с. 173–197.

Блохина, И. В. 2014. *Архитектура. Всемирная история архитектуры и стилей*. Москва.

Борисова, Е. А., Каждан, Т. П. 1971. *Русская архитектура конца XIX – начала XX века*. Москва.

Вздорнов, Г. И. 1986. *История открытия и изучения русской средневековой живописи. XIX век*. Москва.

Герцен, А. И. *Былое и думы*. URL: <http://gertsen.lit-info.ru/gertsen/proza/byloe-i-dumy/2-glava-xvi.htm> (дата звернення 12.09.2022).

Евгений (Болховитинов), митр. 1995. Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии. *Вибрані праці з історії Києва*. Київ, с. 36–271.

[Евгений (Болховитинов), митр.] 1825. План Первоначальной Киевской Десятинной Богородицкой церкви с объяснением оного. *Отечественные записки*, XXI, LIX, март. Санкт-Петербург, с. 380–403.

Закревский, Н. 1868. *Описание Киева*, I. Москва.

Кеппен, П. И. 1822. *Список русским памятникам, служащим к составлению истории художеств и отечественной палеографии*. Москва.

- Кириченко, Е. И. 1993. Взаимосвязи России и Запада в архитектуре Нового времени. *Вопросы искусствознания*, 9 (2–3), с. 12–24.
- Кириченко, Е. И. 1988. Романтизм и историзм в русской архитектуре XIX века (К вопросу о двух фазах развития эклектики). *Архитектурное наследство*, 36, с. 130–143.
- Кириченко, Е. И. 1978. *Русская архитектура 1830–1910-х годов*. Москва.
- Коляда, А., прот. 2008. *История Русской Православной Церкви в Потсдаме (XVIII–XXI века)*. Автореф. дис. канд. богос. Сергиев Посад.
- Курбатов, В. 1910. О русском стиле для современных построек. *Зодчий*, 30, с. 310–312.
- Лисовский, В. Г. 1988. *Национальные традиции в русской архитектуре XIX – начала XX веков*. Ленинград.
- Лисовский, В. Г. 2009. *Архитектура России XVIII – начала XX века. Поиски национального стиля*. Москва.
- Михайловский, Е. В. 1971. *Реставрация памятников архитектуры (развитие теоретических концепций)*. Москва.
- Михайлов, А. И. 1950. Жизнь и творчество. *Архитектор В. П. Стасов. Материалы к изучению творчества*. Москва, с. 17–61.
- Н. Б. 1888. Десятинная церковь. Документы, известия и заметки. *Киевская старина*, 22, с. 3–8.
- Печенкин, И. Е. 2015. К вопросу о термине «неорусский стиль». Опыт понимания. *Декоративное искусство и предметно-пространственная среда. Вестник Московской государственной художественно-промышленной академии им. С. Г. Строганова. Научно-аналитический журнал по вопросам искусствоведения*, 1, с. 138–145.
- Погодин, М. 1875. О Десятинной церкви. *Московские ведомости*, 84.
- Попова, Н. А. 2003. *Реконструкция и реставрация историко-архитектурного наследия*. Саратов.
- Пунин, А. Л. 1990. *Архитектура Петербурга середины XIX века*. Ленинград.
- Разгон, А. М. 1971. Охрана исторических памятников в дореволюционной России (XVIII в. – первая половина XIX в.). *Очерки по истории музейного дела в СССР*, 7. Москва, с. 292–355.
- Сементовский, Н. 1864. *Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников*. Киев.
- Сементовский, Н. 1852. Киев и его достопамятности. Киев.
- Славина, Т. А. 1989. *Константин Тон*. Ленинград.
- Солнцев, Ф. Г. 1876. Моя жизнь и художественно-археологические труды. *Русская старина*, XV, июнь, Санкт-Петербург, с. 263–302.
- Тыжненко, Т. Е. 1990. *Василий Стасов*. Ленинград.
- Уртман, Р. С. 2004. *Сценарии власти: мифы и церемонии Русской монархии / пер. с англ.* С. В. Житомирской, 1. Москва.

## Археологічні дослідження в Києві по вул. Володимирській, 2 у 1980 році

Статтю присвячено систематизації та аналізу неопублікованих археологічних матеріалів, отриманих у результаті досліджень Старокиївської гори Старокиївським загonom Київської археологічної експедиції ІА АН УРСР під керівництвом С. Р. Кілієвич у 1980 році.

**Ключові слова:** Старокиївська гора, Десятинна церква, житло, будівельні матеріали, фрески, кераміка, індивідуальні знахідки.

*The paper deals with the systematization and analysis of unpublished archaeological assemblages obtained during the research of Starokyivska (Old Kyiv) Hill by the Kyiv archaeological expedition of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of UkrSSR headed by of S.R. Kiliievich.*

**Key words:** Starokyivska (Old Kyiv) Hill, the Desyatynna Church, building materials, frescoes, pottery, individual finds.

У науковому відділі фондів та реставрації Музею історії міста Києва зберігаються матеріали (колекція А-4761), виявлені під час досліджень по вул. Володимирській, 2 Старокиївським загonom Київської археологічної експедиції ІА АН УРСР під керівництвом Стефанії Ромуальдівни Кілієвич у 1980 році<sup>1</sup>. Колекція не ввійшла в жодну з публікацій дослідниці, хоча містить досить презентативні речі, що потребують аналізу та введення до наукового обігу. На жаль, частина предметів з розкопок 1980 року до музейної колекції не потрапила і їх подальша доля невідома.

Роботи проводилися в південно-східній частині садиби Історичного музею із західного боку кам'яного одноповерхового будинку, у якому містилася музейна бібліотека на відстані 2,00 м від споруди та 1,20 м від залізної огорожі. Ці об'єкти не збереглися, але археологічна карта пам'яток Київського дитинця С. Кілієвич (іл. 1: 1) [Кілієвич 1976,

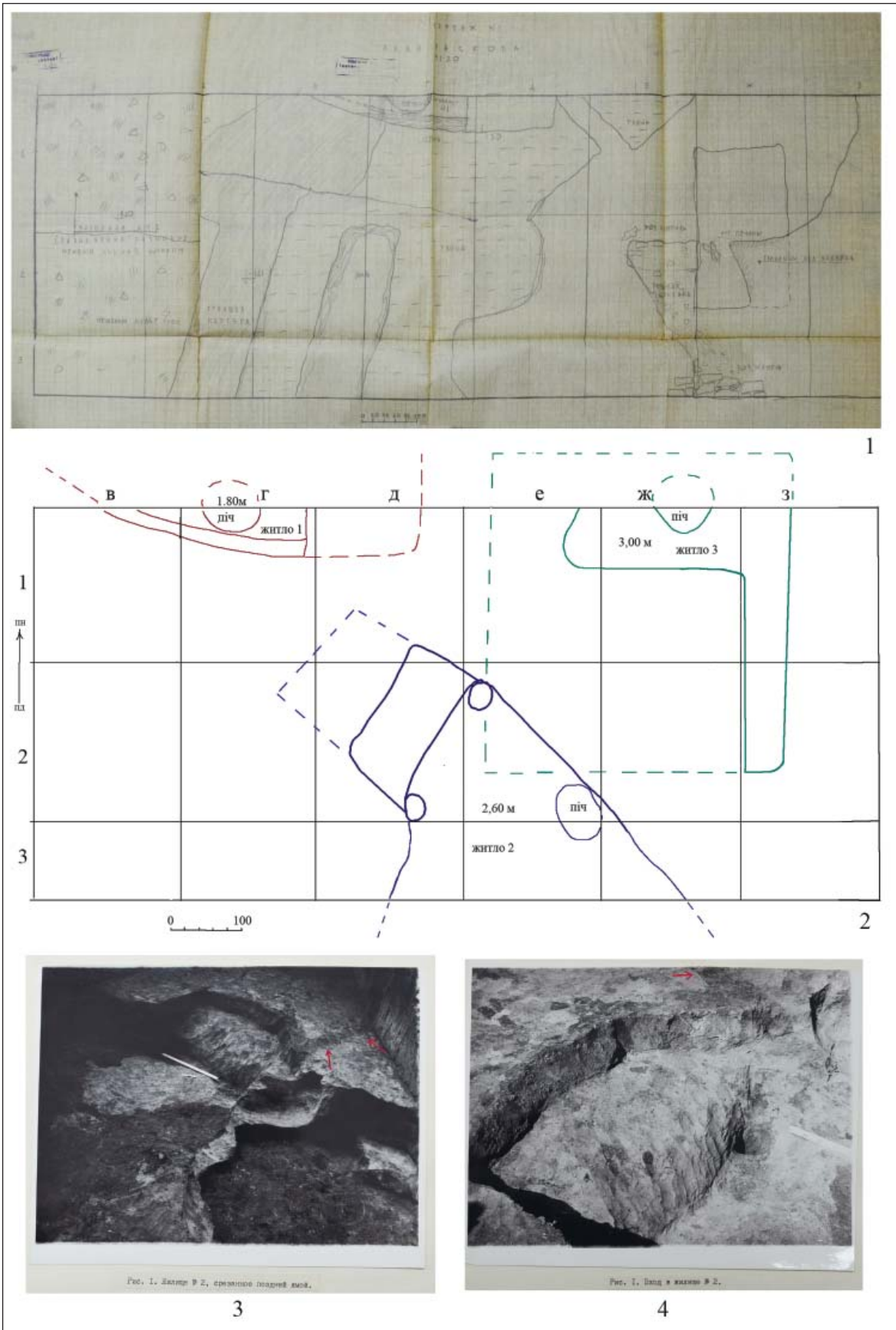
с. 105–113] та світлина 1976 р. (іл. 1: 2) [Київ від... 2022] дозволяють локалізувати місце досліджень. Ділянка площею 80 м<sup>2</sup> (16×5 м) містилася між розкопами Вікентія Хвойки 1907–1908 років, Михайла Каргера 1939 року та Феодосія Мовчанівського 1936 року. Під час досліджень виявилось, що переважну більшість площі розкопу було пошкоджено пізніми ямами та перекопами, заповненими різночасовим сміттям, серед яких дослідниці вдалося зафіксувати три житлові споруди, що розташовувалися за валами найдавнішого дитинця в безпосередній близькості до Десятинної церкви [Кілієвич 1981а, с 1, 2]. Окрім цього, було знайдено немало презентативних індивідуальних знахідок, плінфи, фресок, кераміки, що в певній мірі доповнюють відомості про життя киян на території Старокиївської гори.

**Житло 1.** У північній частині розкопу у квадраті Г/1 на глибині 1,60–1,80 м від ден-



Іл. 1. 1 – фрагмент археологічної карти Старокиївської гори С. Кілієвич з позначкою місця розкопок 1980 р.; 2 – світлина 1976 р., на якій видно одноповерховий будинок та огорожу, до яких дослідниця зробила прив'язку розкопу

<sup>1</sup> Висловлюю щирю вдячність співробітницям наукового відділу фондів та реставрації Музею історії міста Києва Людмилі Степаненко та Юлії Галич за надану можливість опрацювати матеріали колекції А-4761.



Іл. 2. 1 – план розкопу С. Кілієвич на початкових етапах досліджень з позначеними перекопами та пошкодженнями культурного шару; 2 – зведений план із частковою реконструкцією жител; 3, 4 – світлини дослідженого житла 2

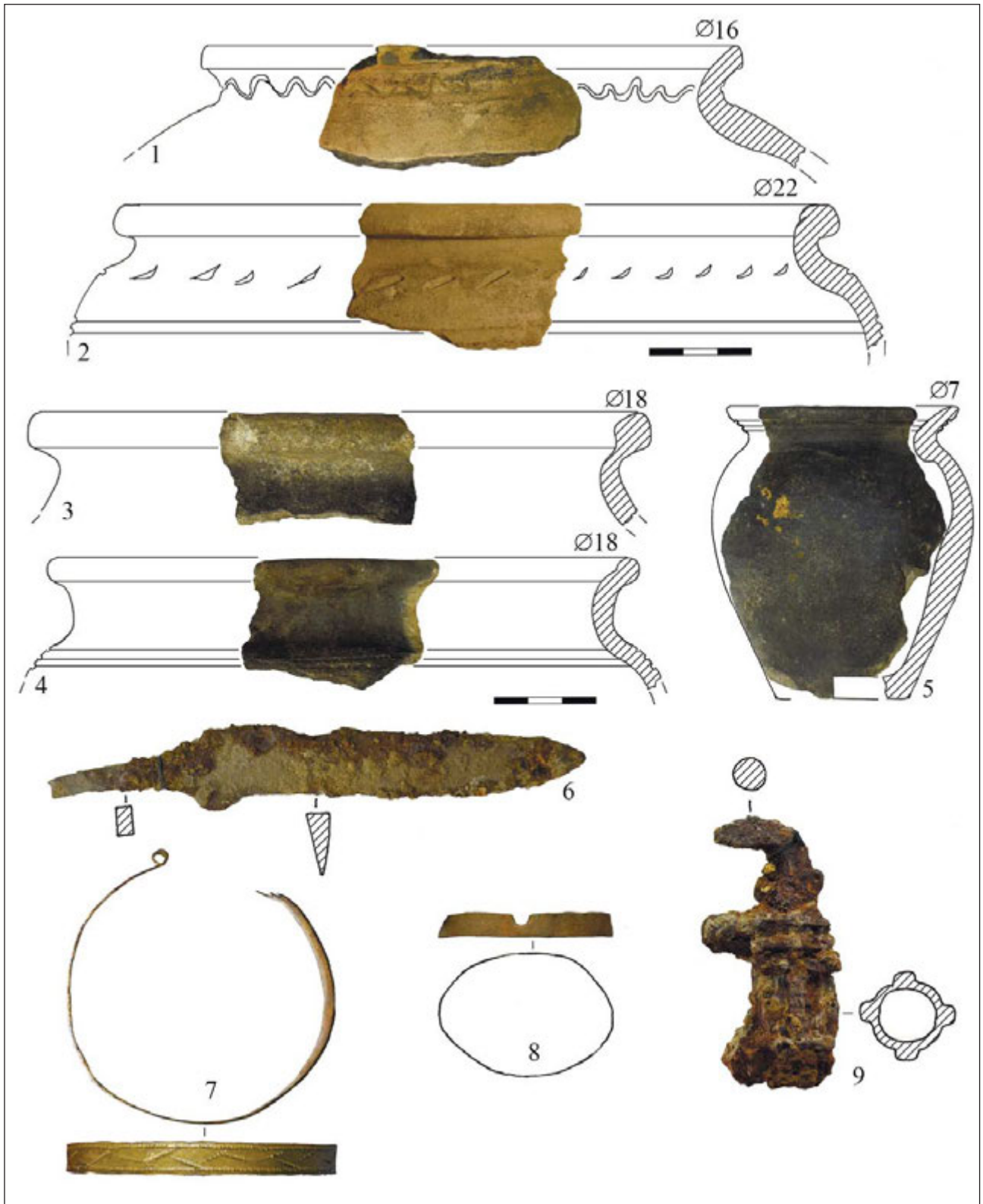
ної поверхні було зафіксовано зруйновану глинобитну піч, що заходила під північну бровку. Від печі під кутом до бровки в східному та західному напрямках простежувалося заповнення канавки шириною 0,15 м зі слідами дерев'яної лаги, що лежала в основі конструкції стінки житла (іл. 2: 1) [Кириєвич 1981б, кресл. 1]. Досліджено було лише відкриті частину споруди, додаткові квадрати в північному напрямку не розбивалися [Кириєвич 1981а, с. 3]. Матеріали із заповнення житла 1 відсутні. З квадрата Г/1 зафіксовано лише дві верхні частини горщиків другої половини XIII – XIV ст., що містилися на глибині 1,00–1,25 м (іл. 3: 1, 2). Тому ці знахідки варто відносити до культурного шару, що залягав вище, а не до заповнення споруди.

**Житло 2.** Майже в центральній частині розкопу на глибині 2,06 м в квадратах Д/2, Д/3, Е/2, Ж/2, Ж/3 було зафіксовано прямокутну споруду (3×4 м), орієнтовану з північного заходу на північний схід, що заходила в південну бровку розкопу. Котлован житла глибиною 0,50 м було вирізано в материковій глині. Майже по центру північно-східної стіни впритул до неї розміщувалася глинобитна зруйнована піч, розташована устям на південний захід. Діаметр печі 0,80 м. У північно-західній частині житла зафіксовано підвищення-вхід підквадратної форми завширшки 1,80 м і завдовжки 1 м, обабіч якого містилися стовпові ями, що вказує на наявність навісних конструкцій (іл. 2: 2). На фотографіях з альбому ілюстрацій помітно темне заповнення канавки, що продовжується від входу в споруду 2 до північного кута квадрата Д/1 (іл. 2: 3, 4) [Кириєвич 1981а, табл. II, III]. Імовірно, це продовження закритого входу-тамбура, збудованого на основі каркасно-стовпової конструкції, залишки стінки якої і зумовили появу канавки. С. Кілієвич припускала, що житло тривалий час стояло зруйнованим і використовувалося як смітник [Кириєвич 1981а, с. 4].

У заповненні споруди 2 було виявлено низку речей, що дозволяють уточнити її хронологію. На глибині 0,25 м знайдено вінця горщика типу 4б за типологією Олени Оногди (іл. 3: 3) [Оногда 2012, с. 239]. Аналогічний посуд побутовував нарикінці XIV – у XV ст., тому ці вінця – випадкова знахідка, що потра-

пила до заповнення об'єкта з навколишнього шару в більш пізній час. На глибині 1,75 м зафіксовано верхню частину кухонного горщика з багаторядним лінійним орнаментом. Вінця підокруглі, діаметром 18 см (іл. 3: 4). Час перебування посуду з аналогічним профілюванням – XII – перша половина XIII ст. (тип III за Петром Толочком) [Толочко 1981, с. 300]. До цього ж періоду відноситься уламок мініатюрного горщика (діаметр вінця 7 см, висота 9 см) з листоподібним профілюванням (іл. 3: 5). Із заповнення котловану походять залізний ніж (іл. 3: 6), бронзове окуття діаметром 5 см (іл. 3: 8), бронзовий вузькопластинчатий розімкненокінечний браслет із закрученими завершеннями та штампованим орнаментом (іл. 3: 7). Аналогічні браслети були поширені з кінця XI до середини XIV ст. [Седова 1981, с. 113] У заповненні споруди також містився залізний циліндричний замок типу В за Борисом Колчиним (іл. 3: 9) [Хорошев 1997, табл. 6, с. 258], що з'являється в другій половині XII ст. і побутує до початку XV ст. Зіставивши хронологію горщиків та замка, можна звизити час існування житла 2 до другої половини XII – початку XIII ст. З урахуванням того, що споруда не мала слідів пожежі і певний час стояла зруйнованою, можна припускати, що її перестали використовувати задовго до приходу Батия в Київ.

**Житло 3.** На північний захід від житла 2 дослідниками було зафіксовано житло 3, від якого збереглася східна стіна завдовжки 3,20 м, що заходила в північну бровку розкопу (іл. 2: 2). Споруду орієнтовано з півночі на південь. Котлован завглибшки 0,50 м вирізано в материковій глині. Глибина фіксації дна споруди від денної поверхні 3,00 м. Біля північної бровки розкопу містилася глинобитна піч (зруйнована) діаметром 0,90 м, більша частина якої, як і самого житла, заходила в бровку. Майже вся площа споруди була зайнята смітцевою ямою, заповненою різночасовими побутовими та будівельними відходами. Збереглася лише невелика смуга підлоги біля печі завдовжки 2,40 м, завширшки 0,80 м [Кириєвич 1981а, с. 5]. Серед нечисленних знахідок зі споруди збереглися уламки посуду та кістки тварин без видимих слідів обробки, у яких дослідниця вбачала кістяні заготовки (іл. 4: 3–5). Посуд представлено нижньою



Іл. 3. 1, 2 – кераміка з шару, що заповнював житло 1; 3–9 – посуд та індивідуальні знахідки із житла 2

частиною великого горщика, дно якого має діаметр 13 см (іл. 4: 2), та верхньою частиною кухонного горщика типу 3 за П. Толочком [Толочко 1981, с. 300] з багаторядним лінійним орнаментом та діаметром вінець 26 см (іл. 4: 1). Посуд з аналогічним профілюван-

ням був поширений у першій половині – середині XII ст.

Якщо реконструювати приблизні розміри житла 3, стає очевидним, що його південно-західний кут перетинався з північно-східним кутом житла 2 в межах квадрата Е/2 (іл. 2: 2).

Але квадрати Ж/1, 2 були пошкоджені пізнім льохом, який зруйнував обидві споруди. Завдяки цьому під час розкопок не було помічено, що житло 2 перерізало житло 3. Імовірно, на світліні з альбому ілюстрацій зафіксовано залишки південно-західного кута житла 3 (іл. 2: 3) [Кириєвич 1981а, табл. II]. Аналізуючи супутні матеріали, які ми можемо відносити до заповнення безпосередньо споруд, можна зробити висновки, що найраніше, в першій половині XII ст., було збудовано житло 3. Після завершення його функціонування, близько середини XII ст. споруджується житло 2, перерізаючи котлован об'єкта 3. Найпізніше, на межі XII–XIII ст. з'являється житло 1, яке було наземним і розташовувалося значно вище рівня материка на глибині близько 1,80 м, де й було зафіксовано залишки дерев'яної стіни та печі. Показово, що жоден з об'єктів не має слідів пожежі. Це свідчить про те, що всі три споруди перестали функціонувати до 1240 року.

**Індивідуальні знахідки з мішаного шару.** Серед індивідуальних знахідок, виявлених у мішаному шарі та сміттєвих ямах, присутні 4 точильні бруски (іл. 5: 1–4), два з яких значною мірою спрацьовані, уламок жорен (іл. 10: 2), залізний цвях із продовгуватою шляпкою (іл. 5: 8), фрагмент масивного черешка з Г-подібним завершенням (іл. 5: 5), що міг бути частиною коси або серпа, кістка без видимих слідів обробки (іл. 5: 9) та фрагмент підпрямокутної кістяної накладки (іл. 5: 7). Один фрагмент залізного виробу вкритий товстим корозійним шаром, але специфічна форма дозволяє віднести його до оковки лопати (іл. 5: 6).

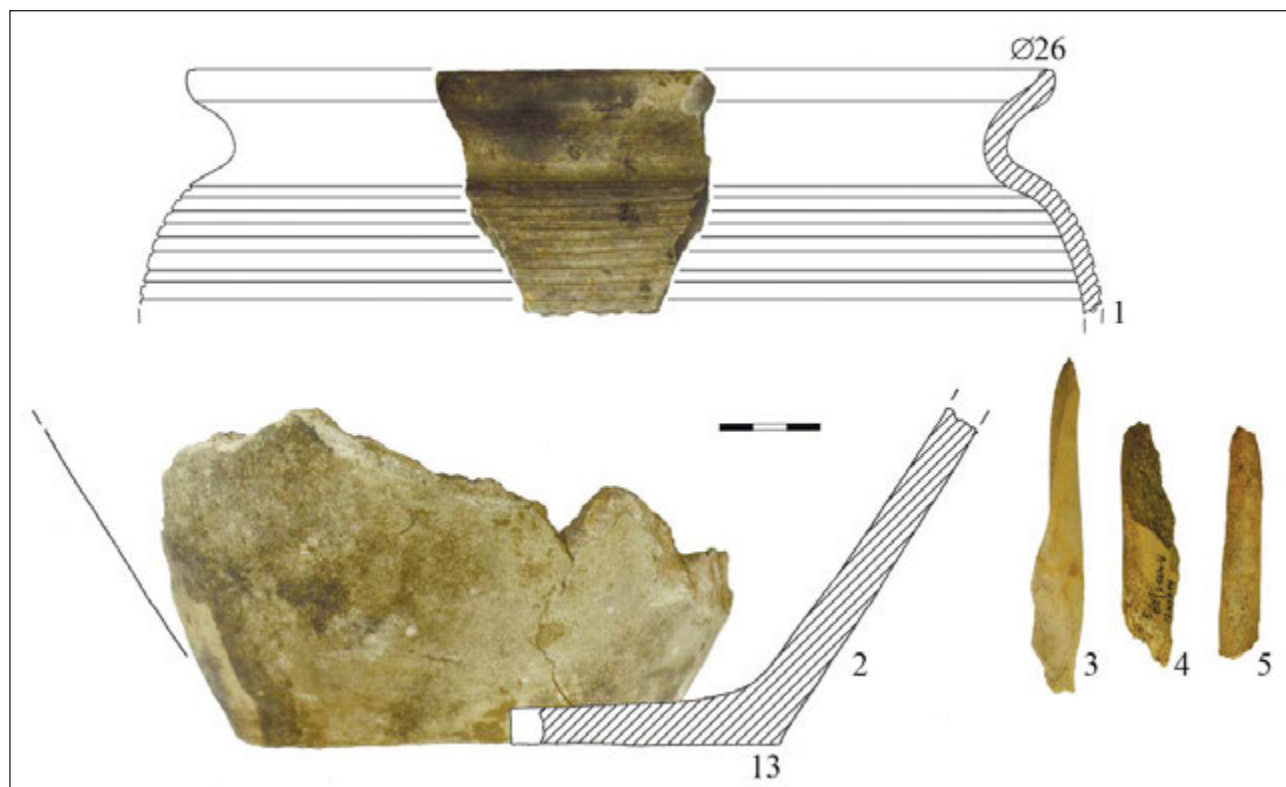
Один фрагмент керамічного виробу має підсферичну форму, виготовлений зі щільного дрібнодисперсного сіро-коричневого тіста, досить товстостінний, з невеликим підокруглим заглибленням із внутрішнього боку (іл. 5: 10). Цю знахідку дослідниця вважала ніжкою амфори, але предмет не може бути її частиною, адже посудини з ніжками побутовали в античний період. Амфори, що потрапляли на терени Русі в X–XIII ст., мали підокругле дно. Імовірно, це уламок тигля чи іншого вузькоспеціалізованого інвентарю, що

міг використовуватися в одній із численних майстерень, виявлених на території Старокиївської гори.

Серед унікальних речей, представлених у цьому комплексі, дві панцирні залізні бляшки, вкриті позолотою (іл. 6: 2, 3). Вони мають підквадратну форму (2,4×2,8 см та 2,5×2,7 см при товщині 1 мм) з фігурною нижньою гранню. У двох кутах верхньої частини виробів розміщено по отвору (0,1 см), крізь які проходив залізний дріт, за допомогою якого бляшки кріпилися до основи з тканини чи шкіри. Потертість позолоти засвідчує, що пластинки перекривали одна одну на 1/3 їх висоти. У 1939 році під час досліджень М. Каргером фундаментів Десятинної церкви було виявлено 11 залізних панцирних пластин прямокутної форми (2,2×6,3–7,4 см) із заокругленим краєм. Рештки ще одного панцира було виявлено раніше, у 1936 році, Т. Мовчанівським перед апсидами Десятинної церкви. Це понад 400 прямокутних, із заокругленим нижнім краєм залізних «лусочок» завдовжки 2,2–2,8 см і завширшки 1,1 см. Фрагменти панцирів зберігаються в колекціях НМІУ [Яким був... 2022]. Показово, що кольчуга була більш поширена серед мешканців Русі, ніж панцир. Окремі фрагменти кольчуг відомі в міських та сільських шарах, а пластини відносяться до рідкісних знахідок [Кирпичников 1971, с. 7–21]. Панцирний обладунок міг належати заможним дружинникам, адже будь-яке спорядження воїна було дорогим і демонструвало статус людини в суспільстві. Позолочений обладунок з великою імовірністю можна відносити до князівського, можливо, навіть парадного убору.

У заповненні ями у квадратах Д-Е/2-3 дослідниця зафіксувала фрагмент бронзового предмета, який вона назвала «панікадилом». Уламок дещо зігнутий, невеликий, завдовжки 7,5 см, заввишки 4,5 см, завтовшки 0,3 см (іл. 6: 1). Цей предмет може бути фрагментом секції вівтарного світильника, декорованого овальними медальйонами з прорізними квітковими розетками з хрестом або ромбом усередині. Кілька подібних фрагментів світильників походять з Києва, Переяслава та Княжої гори [Архипова 2019, с. 22]<sup>2</sup>.

<sup>2</sup> Щиро дякую д. і. н. Єлизаветі Архиповій за допомогу в інтерпретації знахідки.



Іл. 4. Кераміка та кістки із житла 3

У квадраті Б/3 біля бровки на глибині 1,30 м було знайдено накладку з кольорового металу підокруглої форми з ребристими краями, що має овальний отвір 5×12 мм та три отвори діаметром 3 мм над ним (іл. 6: 5). Накладка має два штифти діаметром 1 мм. Зазвичай такі знахідки були досить універсальними й могли використовуватися як ремінні прикраси чи оздоба кінської упряжі.

Біля північної бровки розкопу у квадраті Ж-1 на глибині 2,58 м над пічкою житла 3 було виявлено срібну гривну «київського типу» (довжина 7,5 см, ширина 7 см), що могла як входити до заповнення об'єкта, так і потрапити до нього з навколишнього шару або скарбів, що їх неодноразово знаходили на Старокиївській горі (іл. 6: 4) [Килиевич 1981а, с. 6].

Привертає увагу знахідка фігурної серцеподібної накладки (1×2×2,9 мм), яку дослідниця відносить до ремінних прикрас (іл. 6: 6). Але аналогічні бляшки було виявлено в 1939 році М. Каргером у похованні № 113 (розміщувалося в західній частині середнього нефа, неподалік від місця розкопок С. Кілієвич), де вони містилися *in situ* в складі кінського спорядження разом з вудилами та стременами. У похованні було зафіксовано гончарну кераміку X ст. [Каргер 1958, с. 182–

184], тому накладку із житла 3 також варто відносити до цього періоду та, вірогідно, до комплексу поховання. Накладка могла випадково потрапити у відвали, а звідти – до глибокого льоху, який перерізав житла 1 і 3 та використовувався як сміттєва яма. Про це свідчить і значна кількість фресок, що потрапили туди за подібних обставин. З огляду на те, що в 1939 році М. Каргер повністю відкрив фундаменти Десятинної церкви, фрески, найімовірніше, походять саме з неї, а не з палаців, розташовуваних неподалік, що підтверджується низкою аргументів, приведених нижче.

**Фрески.** Фрески виконано на щільній вапняній штукатурці білого кольору з жовтуватим відтінком, товщина якої варіюється в межах 2–4 см. У склад штукатурки входить значна кількість подрібненої соломи, від якої на поверхні залишилося багато отворів. Її нанесено на цем'янкуву крупнозернисту основу, товщина якої місцями сягає 9 см, на деяких уламках простежуються сліди фактури кам'яної кладки, відбитки плінфи завтовшки 2,7 см. Такі плінфи дослідники відносять до ранніх (групи П-1, П-5), датуючи їх виробництво X – першою половиною XI ст. [Гуцуляк 2017, с. 163–164]. Також у склад розчину входили пісок та подрібнена випалена глина

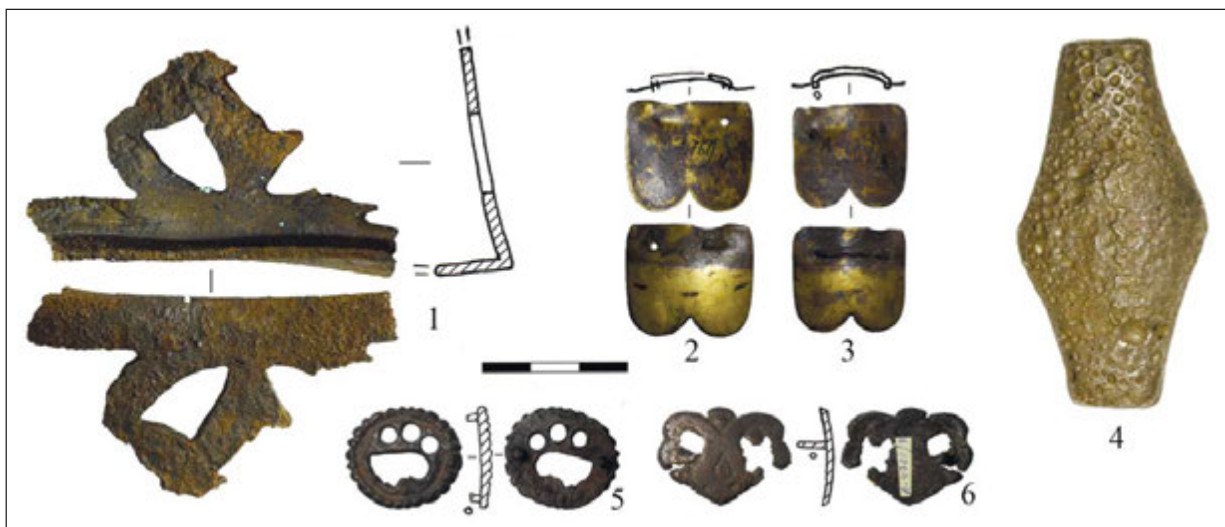


Іл. 5. 1–10 – індивідуальні знахідки; 11 – шматочки шкіри з культурного шару

світло-коричневого кольору. Такий розчин характерний для давньоруських пам'яток X – першої третини XI ст. Використовували його і при спорудженні Десятинної церкви для мурування стін з бутового каменю та тонкої (2–3 см) плінфи [Гуцуляк 2017, с. 164–165].

Розписи наносилися безпосередньо на штукатурку, додаткові вапнякові прошарки не

простежуються. Фарби лежать рівномірними шарами, імовірно, у їх складі були присутні клейові компоненти, що запобігають облущуванню. Борозни від пензля відсутні. Це свідчить, що зображення наносили на суху поверхню. Кольорова гама, використана давньоруськими майстрами, надзвичайно багата: білий, різноманітні відтінки жовтого, синього, червоного,



Іл. 6. 1 – фрагмент віттарного світильника; 2, 3 – панцирні позолочені бляшки; 4 – срібна гривна «київського типу»; 5, 6 – накладки з кольорового металу

зеленого кольорів. Частина дрібних фрагментів однотонна: темно-сині, сині, яскраво-червоні, коричневі, оранжеві. Один уламок має насичений трав'янисто-зелений відтінок (іл. 7; 8).

Малюнок і кольорова гама фресок така:

- поєднання червоної та синьої фарб, візерунок визначити неможливо (іл. 7: 1, 4, 9);

- вузька біла вертикальна смуга, нанесена поверх синьої основи (іл. 8: 25);

- фриз із синьої та червоної смуг, розділених білою лінією (іл. 8: 23);

- фриз із білої та червоної смуг (іл. 8: 8, 9);

- фриз із білої та червоної смуг, розділених блакитною лінією (іл. 7: 6);

- фриз із червоною основою, поверх якої нанесено білі смуги (іл. 8: 10);

- на червону основу нанесено білі дугоподібні смуги, обведені блакитним (іл. 7: 15, 16);

- біле та синє поля розділені червоною дугоподібною смугою, обабіч підведеною світло-коричневими фарбами (іл. 8: 8);

- світло-коричневе та зелене поля розділені білою дугоподібною смугою, підведеною обабіч чорною фарбою (іл. 8: 1);

- червоне та блакитне поля, розділені широкою темно-синьою смугою (імовірно, елемент одягу) (іл. 7: 3);

- поверх жовтої основи нанесено широкі зелені смуги та червону дугоподібну смугу, обведені по контурах чорною фарбою (іл. 8: 11);

- поверх жовтої основи нанесено білі, сині та червоні дугоподібні смуги (імовірно, елемент одягу) (іл. 7: 2);

- поверх жовтої основи нанесено чорні вузькі лінії, одна з яких завершується кругом (іл. 9: 2);

- на трьох великих фрагментах зображення трикутників із широких синіх смуг, обведені блакитним, поміж яких зображено синю краплю з аналогічним контуром. Центр смуг виділено білими, а краплини – жовтими елементами. Обабіч розміщено смуги зеленого кольору, виділені світло-зеленим та жовтим по контуру. Саме ці уламки демонструють відбитки будівельного каменю та плінфи (іл. 9: 7–9);

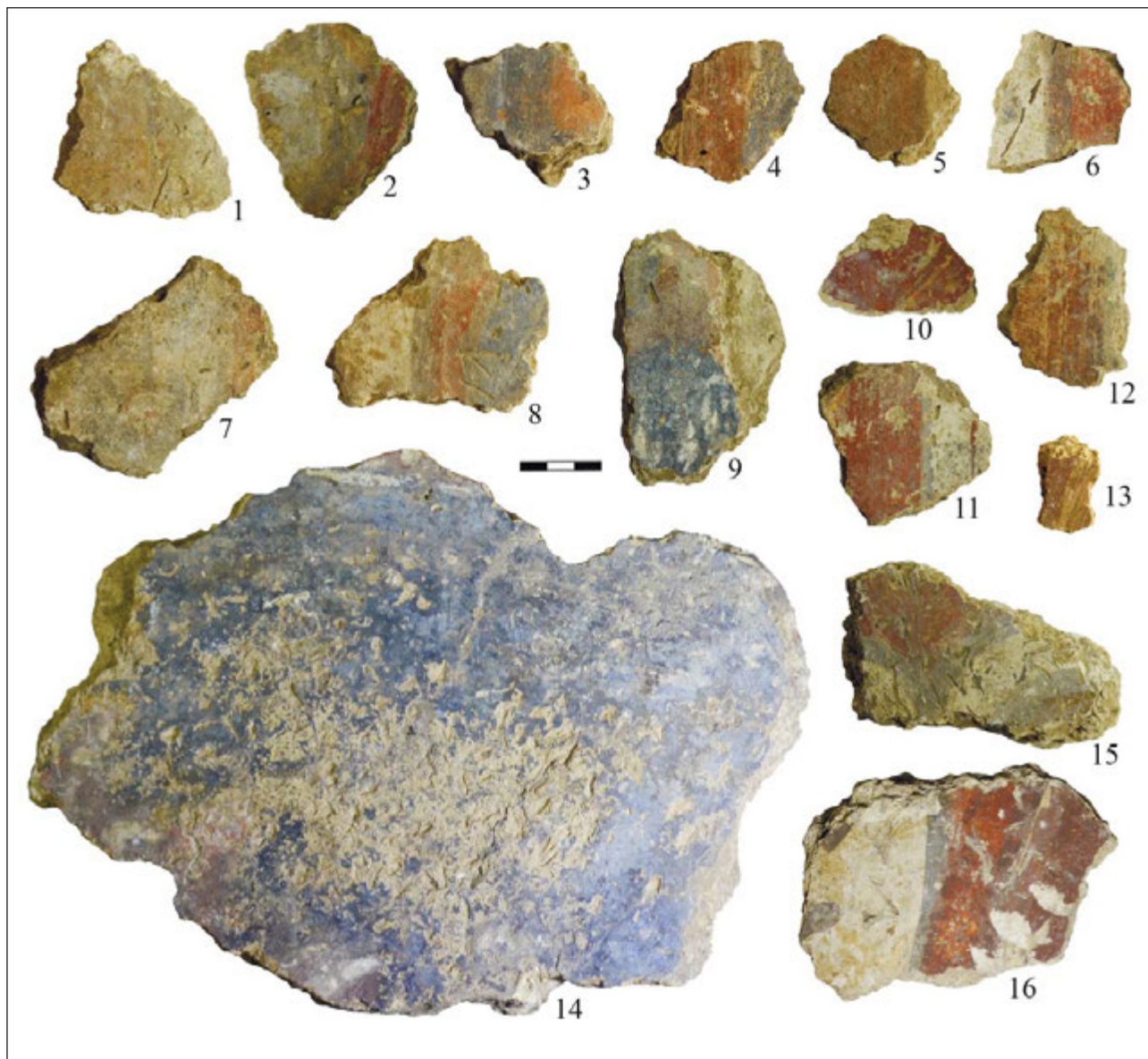
- поверх жовтої фарби зображено пальці лівої руки святого (?), обведені по контуру тонкою червоною лінією (іл. 9: 1);

- орнамент із тонколінійного плетінчатого синього візерунка поверх жовтої основи; ліворуч – блакитна смуга з червоною лінією посередині (іл. 9: 3);

- орнамент із тонколінійного плетінчатого темно-синього візерунка поверх світлої червоної основи; праворуч – блакитна смуга з білими лініями (іл. 9: 4);

- червоне та світло-коричневе поля розділені чорною дугоподібною смугою з білою лінією в центрі (імовірно, елемент одягу) (іл. 9: 6);

- на світло-коричневому тлі зображено синьо-зелений овал (?), усередині якого розміщено жовті «дзвіночки». Поряд з медальйоном помітно смуги темно-зеленої, синьої, білої, коричневої, червоної фарб, вірогідно, фрагмент був складовою багатого композиції



Іл. 7. Фрагменти фресок з Десятинної церкви

(іл. 9: 5). Фрагмент фрески з аналогічним візерунком з розкопок М. Каргера 1939 р. зберігається у фондах Софії Київської [Коренюк 2018, табл. IV: 14]. Обидва фрагменти відносяться до однієї композиції, що підтверджує приналежність фресок з розкопок С. Кілієвич саме до Десятинної церкви.

Враховуючи морфологічні характеристики штукатурки й тинькового розчину (з великим вмістом соломи), однотипного для всіх уламків фресок, а також відбитки тонкої ранньої плінфи в облицювальній масі, можна припустити, що всі фрески походять з однієї споруди. Дослідники вважають, що соломовмісні штукатурки використовували на початковому етапі декорування Десятинної церкви. Приблизно в той же час із застосу-

ванням аналогічних розчинів було заштукатурено й розписано стіни східного та західного палаців, розташованих поряд [Коренюк 2018, с. 73]. Але побутує думка, що лише в храмовому оздобленні зображували святих, а для палацових розписів використовували рослинно-геометричні орнаменти [Коренюк 2018, с. 70]. Серед матеріалів досліджуваної колекції зберігається фрагмент із зображенням пальців руки святого (?). Окрім цього, є уламок вітварного світильника, смальта, у тому числі золотоскляна, квадратик мармуру, що використовувався для виготовлення мозаїчної підлоги, знайденої в Десятинній церкві. Досліджувана ділянка містилася неподалік від фундаментів Десятинної церкви, повністю досліджених М. Каргером у



Іл. 8. Фрагменти фресок з Десятинної церкви

1939 році, і на цій ділянці, як зазначає С. Кілієвич, розташовувався старий льох, засипаний різночасовим сміттям, серед якого було багато фресок: «Поражает большое количество красивых фрагментов фресок. На одном из них изображены пальцы человеческой руки, на многих обломках разноцветные орнаментальные мотивы. Эти фрески возможно попали на место раскопа из Десятинного храма во время строительства новой церкви по проекту Стасова, или же из дворцового сооружения, находящегося к западу от нашего раскопа» [Килиевич 1981, с. 6]. Вірогідно, частину заповнення цього льоху і становлять матеріали з відвалів 1939 року. Таким чином, фрески, що зберігаються в колекції А-4761, можуть відноситися до першого етапу оздоблення Десятинної церкви наприкінці Х ст.

**Будівельні матеріали.** Уламок плямистого темно-зеленого мармуру зі світло-зеленими включеннями (іл. 10: 6) та квадратик зеленого мармуру (іл. 10: 5) мають сліди цем'яного розчину. Вони входили до унікальних для Русі мозаїчних орнаментальних композицій підлоги Десятинної церкви кінця Х ст., виконаної в техніці *opus sectile*. Ця техніка передбачала виконання мозаїчних орнаментальних і фігурних зображень зі щільно підігнаних різнобарвних кам'яних плиток. Майстри використовували мармур, сланець, порфір, брекчію, поєднуючи їх зі смальтою та полив'яними плитками [Архипова 2017, с. 146–152].

До будівельних матеріалів чи їх відходів відноситься і шматок пірофіліту, але він не має видимих слідів обробки (іл. 10: 4).

Зберігся також уламок світлого сіро-коричневого тиньку з графіті, виконаного по сухій поверхні (іл. 9: 10). Імовірно, це фрагмент напису «(ДМІТ)РИ РИСОВА О...» (Дмитро малював). За палеографічними особливостями дослідники відносять напис до середини – другої половини ХІІ ст.<sup>3</sup> Тісто відрізняється від тиньку та штукатурки з фресками, воно щільніше, важче, не містить соломи, з видимих домішок присутні пісок та строката глина. Поверхня, на якій прокреслено напис, ретельно заглажена.

Решта знахідок репрезентована різноманітними зразками плінфи та цегли:

- уламок унікальної тонкої плінфи з рожевого тіста з домішками строкатої глини, найімовірніше, відноситься до груп П-3, П-4 [Гуцуляк 2017, с. 164]. На поверхні глибокими лініями по сирій глині прокреслено трилисник (іл. 10: 3), аналогів якому досі не виявлено;

- фрагмент плінфи з прямими торцями, завтовшки 3,5 см, завширшки 16 см, у довжину збережений на 22 см. Тісто щільне, жовто-коричневого кольору, з домішками піску та подрібненого польового шпату. На поверхні є прокреслені по сирій глині по вздовжні борозни та залишки цем'яного розчину, також сліди сажі, що свідчать про перебування плінфи у вогні (іл. 10: 1). За товщиною та морфологічними характеристиками відноситься до груп П3, П4 [Гуцуляк 2017, с. 163–164] або ж типу П [Елшин 2017, с. 104–105], що виготовлялися в середині – кінці ХІ ст. Ширина даного зразка не відповідає тогочасним стандартам, але не виключено її виготовлення для побудови конкретних архітектурних деталей;

- фрагмент лекальної плінфи з підокруглим торцем (діаметр 18 см) завтовшки 4,7 см (іл. 10: 8). Тісто червоного кольору, з домішками піску та крупними фракціями кварцу, що вигоріли при випалі, утворивши чорні шлакоподібні конкреції. Поверхня виробу гладка, на нижній постелі – підсіпка крупним річковим піском. Аналогічні плінфи відносяться до типу ІІІ [Елшин 2017, с. 107–109] і датуються в межах ХІІ ст.;

- фрагмент київської плінфи типу ІІІ.4 [Елшин 2017, с. 112–113], що побутувала в ХІІ ст., відрізняється за складом тіста від попередніх варіантів. Воно має світло-коричневий колір, видимі фракції крупних домішок відсутні, але помітні природні слюдисті включення. Нижня постільна поверхня має піщану підсіпку, а на верхній чотиризубим гребінчастим інструментом прокреслено хвилю (іл. 10: 10). Товщина уламка – 4,2 см.

Ще чотири екземпляри будівельних матеріалів відносяться до періоду ХV–ХVІІ ст. Це три фрагменти цегли-пальчатки та уламок це-

<sup>3</sup> Висловлюю щирю вдячність к. і. н. Тимуру Бобровському за допомогу з прочитанням та інтерпретацією графіті.



Іл. 9. 1 – фрагмент фрески з пальцями святого;  
2–9 – фрагменти фресок з рослинно-геометричними орнаментами;  
10 – шматок тиньку з графіті

глини, що найімовірніше, використовувалася в кладці горна.

Вважається, що цегла-пальчатка завжди унікальна, адже кожен виріб несе індивідуальні сліди, залишені майстром. Один невеликий фрагмент цегли має товщину 3 см, тісто червоне, з домішками піску та карбонатними вкрапленнями, що можуть бути природною складовою глини. На нижній поверхні підсипка піском, а на верхній прокреслені широкі прямі повздовжні борозни (іл. 10: 11). Інша цеглина виготовлена з однорідного дрібнодисперсного червоного тіста з домішками піску. Нижній бік прямий, середина випукла, товщина варіюється від 4,5 см до 7 см. Борозни на зовнішній поверхні неглибокі (іл. 10: 7). Третій фрагмент цегли з каолінової глини сіро-зеленого кольору, з домішками піску та залістими фракціями в тісті. Виріб має рівні борти, його товщина 7 см, ширина 12,5 см (іл. 10: 9).

Останній екземпляр також виготовлено з каолінової глини, на нижній постелі піщана підсипка. Товщина уламка цеглини 5,5 см, ширина 13 см. Тісто спеклося під дією високої температури, а одна з поверхонь оплавилася до скловидного стану (іл. 11: 18). Під час досліджень Старокиївської гори археологи зафіксували цегельні печі XVII–XVIII ст. [Чміль 2014, с. 162], тому дана цеглина може стосуватися цих теплотехнічних споруд.

У колекції є також один фрагмент гончарної однорідної маси з каолінової глини, що ошлакувався до скловидного стану (іл. 11: 17). Імовірно, його можна відносити до давньоруського виробництва, як і виплески свинцю (іл. 11: 14, 15), виявлені в сусідніх квадратах, але змішаність шару на цій ділянці не дозволяє зробити точніших висновків.

**Керамічний посуд з культурного шару.** Найчисельніша категорія археологічного матеріалу, виявлена поза межами об'єктів, представлена ліпленням та гончарним посудом. Останній включає матеріали давньоруського часу та монгольсько-литовської доби, а також амфори імпортного походження.

Серед матеріалів колекції є сім фрагментів *амфор* та одне грузило, виготовлене

з амфорної ручки<sup>4</sup>. Остання мала підокруглу форму, жовто-коричневе тісто з домішками піску та жорстви. Діаметр ручки і, відповідно, грузила 4,5 см, діаметр отвору 1,5 см, висота виробу 2,5 см (іл. 12: 7). Ручка відноситься до типу III за Н. Гюнсенін. До цього ж типу належать ще три стінки, дві з яких мають дрібне специфічне рифлення (іл. 12: 2, 4, 5), притаманне саме цьому типові, та фрагмент вузької горловини з місцем приліпу ручки (іл. 12: 8). Дві стінки (іл. 12: 1, 3) та фрагмент високої овальної ручки (іл. 12: 6) відносяться до типу IV за Н. Гюнсенін. Його характерними ознаками є дрібнодисперсне щільне тісто без крупних видимих домішок із включеннями дрібних блискіток піриту. Зазвичай обидва типи є синхронними і датуються від другої половини – кінця XII ст. до середини XIII ст., хоча подекуди їх знаходять в шарах початку XIV ст., але після навали Батия постачання амфор у міста Русі майже припинилося [Günsenin 1990, p. 28–30].

Досить цікавими є поодинокі знахідки *ліпленої кераміки*. Один уламок вінець має сіро-коричневий колір, у тісті значна кількість піску та жорстви, поверхня заглажена, вінця декоровані заціпами (іл. 13: 1). Фрагмент відноситься до зарубинецької культури (II ст. до н. е. – I ст. н. е.)<sup>5</sup>. Аналогічна кераміка фіксувалася з могильника на Андріївській горі та з поселення на Киселівці [Каргер 1958, с. 82–90], тому подібна знахідка є цілком закономірною, демонструючи один з етапів заселення території, на якій згодом виник Київ.

Ще одні вінця мають підокруглу форму та відігнуті назовні (іл. 13: 2). Тісто сіро-коричневого кольору, ніздрювате, з домішками піску та товченого каміння. Поверхня заглажена.

Верхня частина горщика, діаметр вінець якого становить 14 см, також виготовлена з досить пористого тіста зі значним вмістом піску. Вінця відігнуті та навскісно зрізані (іл. 13: 3). Поверхня має сіро-коричневий колір та сліди заглажування на обертальному столику.

Останній фрагмент ліпленого посуду – вінця горщика діаметром 18 см (іл. 13: 4). Посудина темна, зі слідами перебування у вог-

<sup>4</sup> Щиро дякую завідувачці відділу «Київ давній і середньовічний» Музею історії міста Києва Марії Тимошенко за допомогу у визначенні амфорних матеріалів.

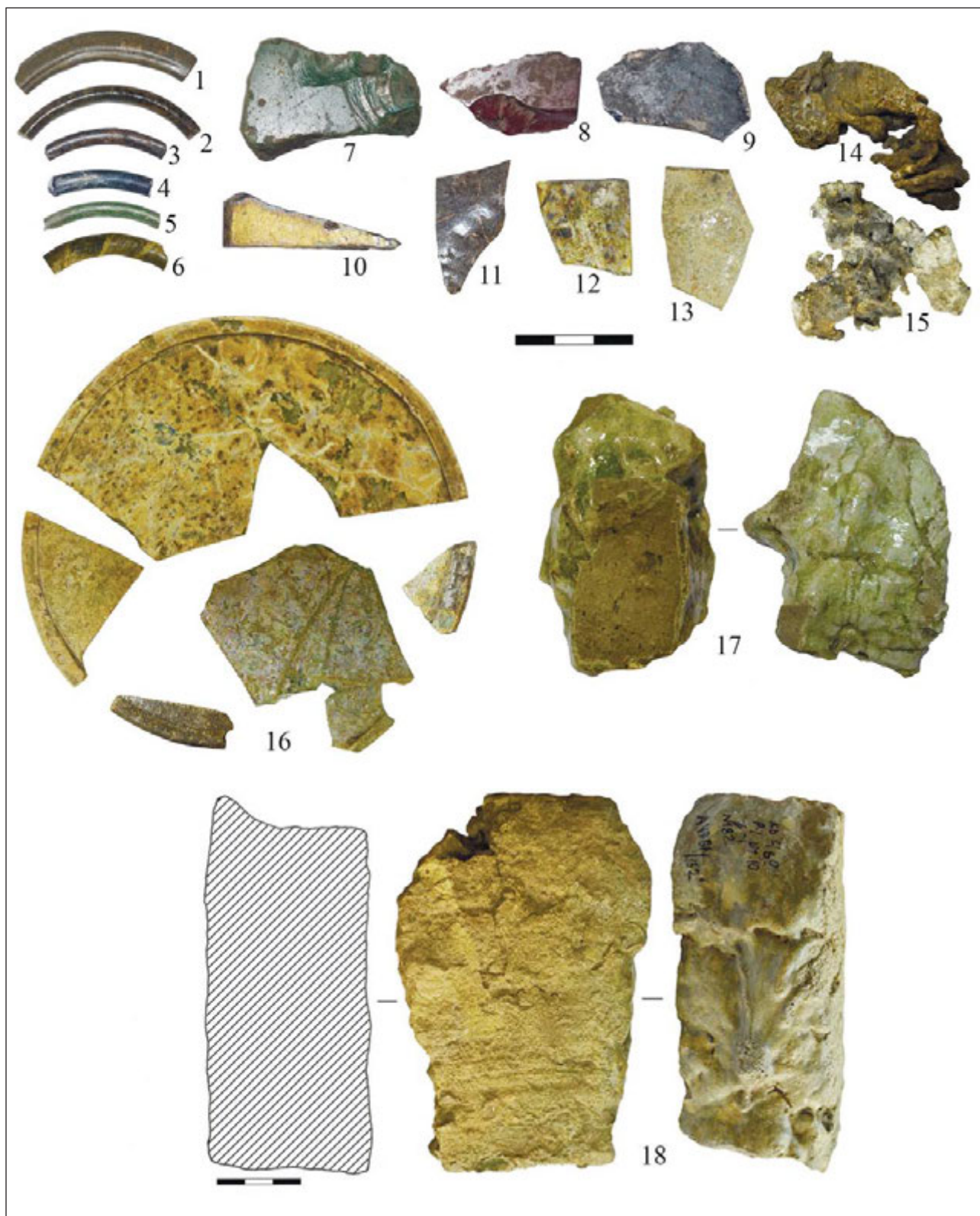
<sup>5</sup> Щиро дякую к. і. н. Євгену Синиці та Сергію Сорокіну (Коту) за допомогу у визначенні матеріалів.



Іл. 10. 1, 7, 8, 10 – фрагменти різноманітної плінфи; 2 – уламок жорен;  
 3 – плінфа із зображенням «трилисника»; 4 – уламок пірофіліту; 5, 6 – фрагменти каменів з мозаїчної  
 підлоги opus sectile; 9, 11 – фрагменти цегли-пальчатки

ні, виготовлена також із ніздрюватого тіста, що містить домішки піску та шамоту. Вінця близькі до профілювання попередньої посудини, але зріз заглажено.

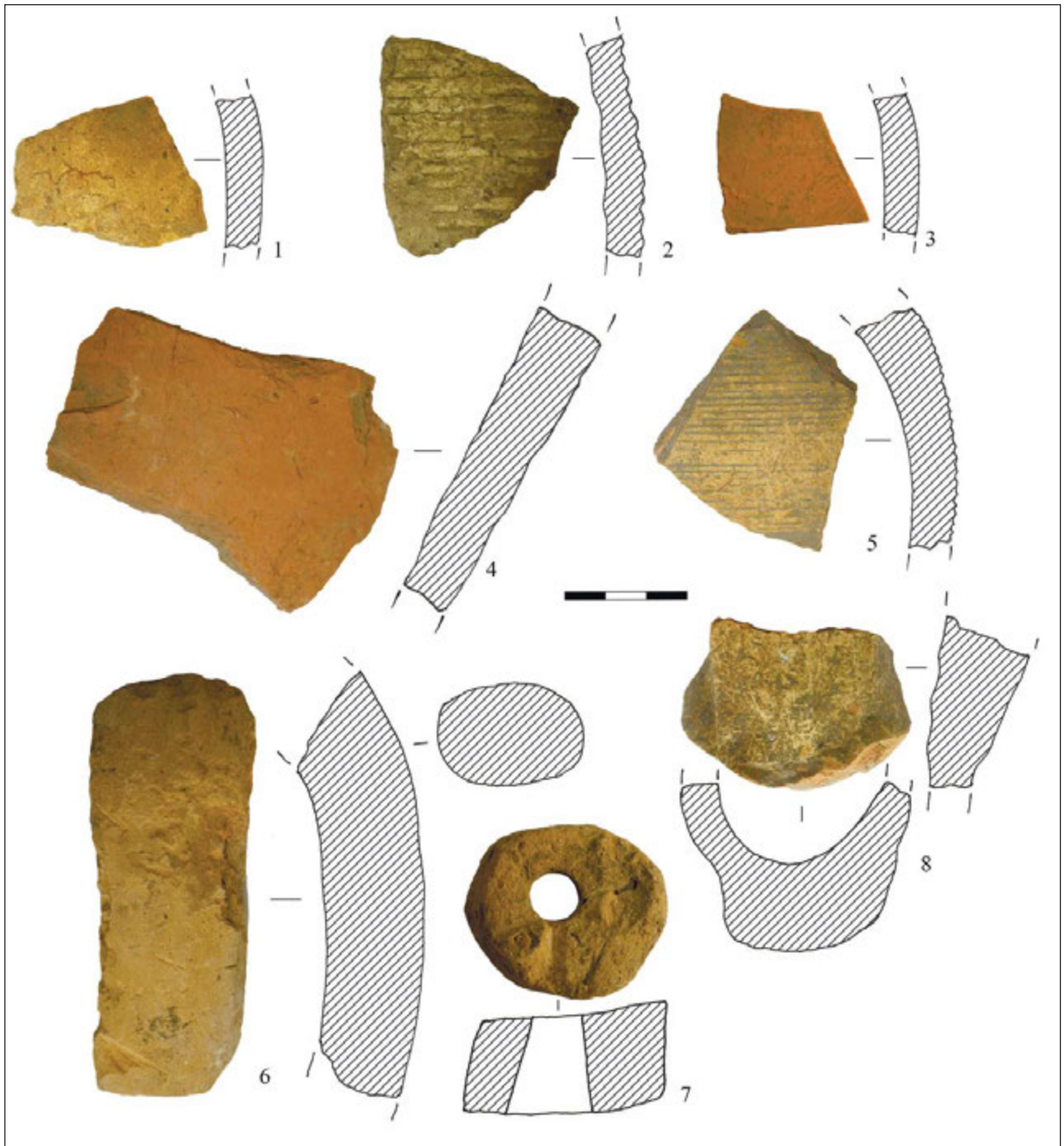
Усі три горщики відносяться до епохи становлення Давньоруської держави, тобто до VIII–IX ст. Профілювання демонструє початковий етап формування манжетопо-



Іл. 11. Зразки з розкопу 1980 р.: 1–6 – скляні браслети; 7–10 – смальта; 11–13, 16 – фрагменти віконного скла; 14, 15 – свинцеві виплески; 17 – уламок ошлакованої до скловидного стану стінки теплотехнічної споруди; 18 – фрагмент ошлакованої плінфи

дібних вінець, які поширюються з X ст. [Толочко 1981, с. 300; 1983, с. 31]. Зважаючи на те, що неподалік від місця розкопок С. Кілієвич проходив рів та вал найдавнішого

дитинця, так званого «града Кия», знахідки матеріалів цього періоду абсолютно закономірні та доповнюють висновки попередніх досліджень.



Іл. 12. 1–6, 8 – уламки амфор з культурного шару; 7 – грузило, виготовлене з амфорної ручки

Посуд XI ст. серед матеріалів досліджуваної колекції відсутній, але **кераміка XII – першої половини XIII ст.** представлена різноманітними кухонними горщиками, серед яких умовно можна виділити типи, що побутували протягом XII ст. Це стосується восьми верхніх частин з валикоподібним профілюванням (іл. 13: 5–12). Посудини мають мініатюрні загнуті досередини вінця. Зовнішня дзьобоподібна закраїна, притаманна матеріалам XIII ст., відсутня. Майже всі

вироби мають високі шийки, лише в одному випадку шийка низька, з різко відігнутими назовні вінцями. Декор посуду складається з однієї чи кількох врізних ліній, що іноді поєднуються з хвилюю чи нігтьовими вдавленнями. Діаметри верхніх частин варіюються від 14 см до 26 см. У всіх випадках тісто щільне, з домішками піску. Випал рівномірний, про що свідчить однотонність зламів. Горщики з аналогічним профілюванням (тип III за П. Толочком) трапляються масово

як на території Києва, так і за його межами [Хамайко 2022, с. 57–59].

Ще десять кухонних горщиків можна дати ширше – XII–XIII ст. (тип IV за П. Толчком). Їх вінця відрізняються масивністю, хоча ще не набувають рис кераміки післямонгольської доби (іл. 14: 1–10). Гончарна маса загнута досередини, але при цьому помітно сформовано зовнішню закраїну, яка в деяких випадках заглажена, а в деяких підрізана, утворюючи той самий «дзьоб». Складно зв'язати хронологічні рамки побутування цього посуду, адже він надзвичайно поширений по всіх давньоруських пам'ятках і, найвірогідніше, протягом тривалого часу співіснував паралельно з більш ранніми типами [Хамайко 2022, с. 56–58]. Тісто та випал цих горщиків не відрізняється від попередньої групи. Діаметри вінець варіюються в межах 16–24 см, дві посудини мініатюрні, діаметрами 8 см та 10 см. Помітне зменшення висоти шийок, порівняно з попередньою групою. Декор аналогічно складається з врізних ліній, що можуть поєднуватися наколами чи нігтьовими вдавленнями. У двох випадках горщики неорнаментовані. Також зберігся уламок стінки, прикрашений поєднанням прямих ліній та хвиль, нанесених гребінчастим п'ятизубим інструментом (іл. 14: 11).

На плічках одного з горщиків є пляма жовто-коричневої поливи (іл. 14: 1), що може вказувати на випал в одному горні полив'яної та звичайної кераміки.

У колекції є також три денця, одне з яких – від звичайного кухонного горщика – має діаметр 6 см (іл. 13: 14). Інше – від великої, але тонкостінної посудини (іл. 13: 13). Його діаметр становить 16 см, а поверхня дна ввігнута, що трапляється нечасто. Ще одна нижня частина має денце діаметром 7,5 см, на якому зображено тавро у вигляді колеса – досить популярний сюжет, що часто трапляється протягом XI – першої половини XIII ст. (іл. 13: 15).

Гончарний посуд монгольсько-литовської доби досить різноманітний. Для його аналізу використано типологічні схеми О. Оногди, побудовані на археологічних матеріалах із закритих комплексів Середньої Наддніпряниці та, зокрема, Києва [Оногда 2012].

Верхні частини горщиків типу 1а (іл. 15: 6) та 2б (іл. 15: 3, 8) відносяться до групи вали-

коподібних [Оногда 2012, с. 239]. За способом формування й оздоблення вони продовжують давньоруські традиції, хоча побутують у другій половині XIII – першій половині XIV ст.

Група вінець типу 3б (іл. 15: 2, 4, 9, 12) побутувала в XIV – на початку XV ст. Це один з наймасовіших типів вінець післямонгольського часу. Вони також валикоподібні, дуже масивні, з низькими слабо вираженими шийками.

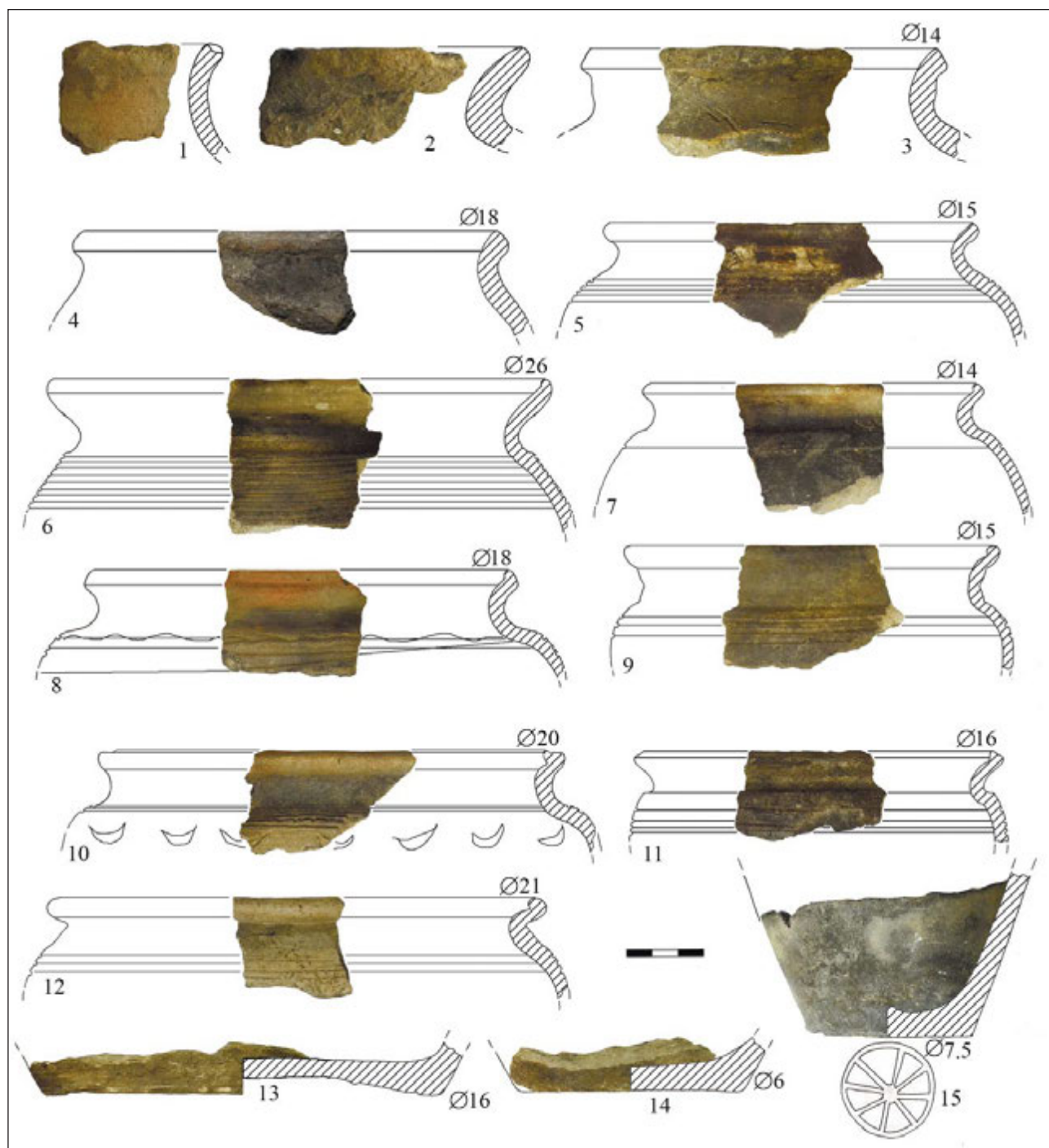
Ще дві посудини відносяться до ромбоподібних вінець типів 5б (іл. 15: 5) та 5в (іл. 15: 7). Ці горщики споріднені з валикоподібними, але за допомогою обточування форма їх вінець змінювалася, набуваючи гострих кутів та витягуючись і утворюючи в перетині форму, наближену до ромба. Побутував аналогічний посуд у другій половині XV – на початку XVI ст.

Одна верхня частина горщика відноситься до групи рельєфних вінець типу 6 (іл. 15: 1), що розповсюдилися в кінці XIV – у XV ст. Профілююча частина відігнута, а її край оформлений за допомогою ряду заціпів.

Збереглося також денце зі слідами зрізування ниткою з підставки гончарного кола (іл. 15: 11). Такі сліди на посуді могли залишатися тільки після виготовлення його на швидко гончарному колі, коли корпус посудини виводився із цілого шматка глини, а не виліплювався із джгутів. На думку дослідників, таке коло на наших територіях з'явилося не раніше XV ст. [Бобринский 1978, с. 191].

Головна відмінність між посудом давньоруського часу та монгольсько-литовського періоду полягає в зміні профілюючих частин від невеликих до крупних валиків, що в 2–3 рази перевищують товщину шийки. Високі циліндричні шийки перетворюються в низькі, вінця майже відразу переходять в опуклобок плічка. Декор цього періоду звичай зберігає давньоруські традиції, хоча фрагменти посуду з досліджуваної колекції не мають орнаменту. Тісто також майже не змінюється, хоча в деяких випадках збільшується кількість піску.

Поодинокі знахідки різнотипної кераміки, що побутувала протягом другої половини XIII – на початку XVI ст. вкотре підтверджують висновки дослідників про те, що життя на Старокиївській горі після монголо-татарської навали продовжувалося.

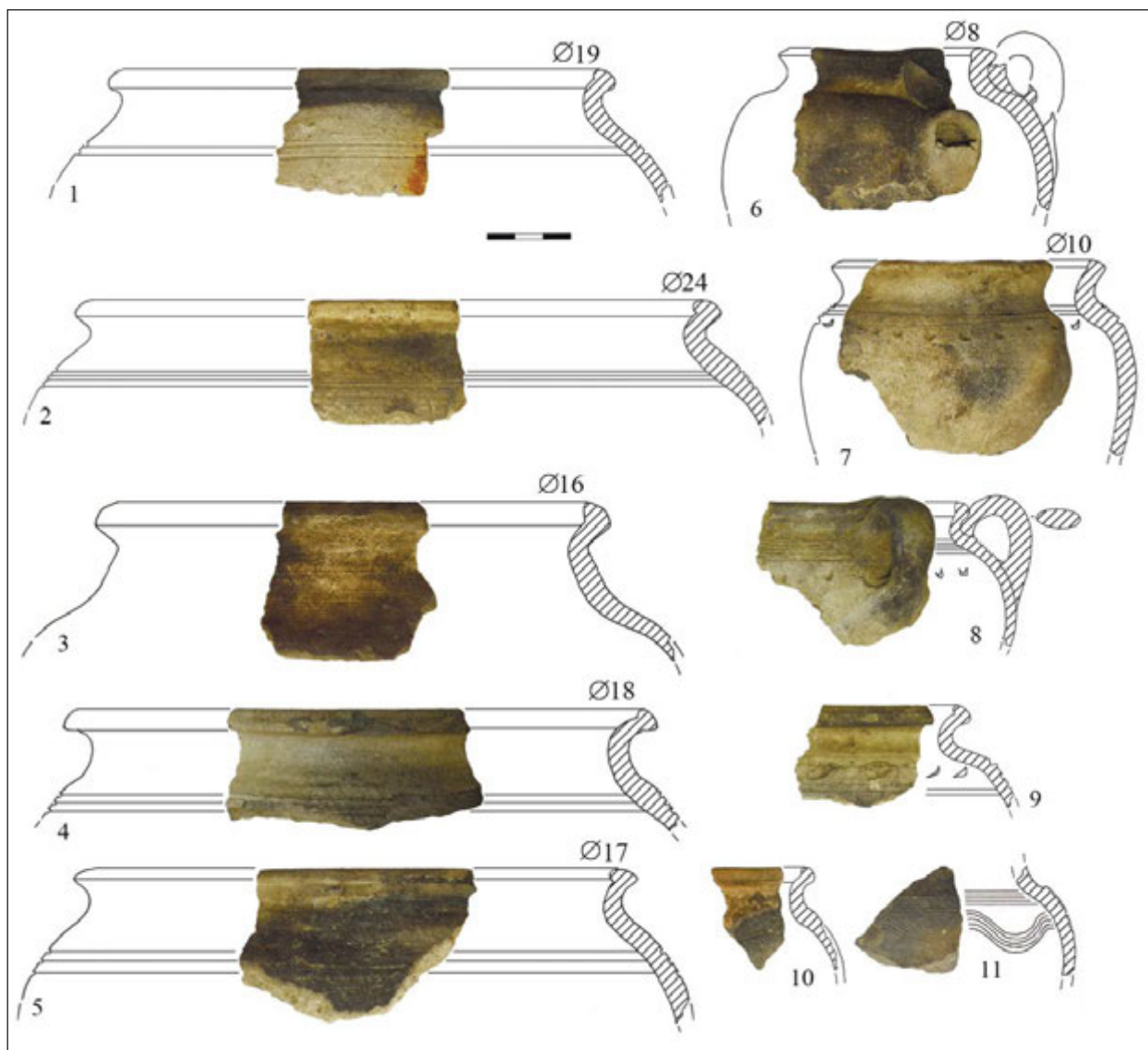


Іл. 13. 1 – фрагмент вінець горщика зарубинецької культури; 2–4 – верхні частини горщиків останньої чверті I тис.; 5–15 – гончарна кераміка XII ст. зі Старокиївської гори

**Вироби зі шкіри.** У квадраті А/2 з горілого шару, що залягав на глибині 2,15 м, походили дрібні шматочки шкіри (іл. 5: 11). Усі вони значною мірою фрагментовані, тонкі (1 мм), тому складно визначити, частиною якого виробу вони були і чи відносяться ці речі до давньоруського часу.

**Вироби зі скла.** Скляні речі давньоруського виробництва представлені браслетами та смальтою: 4 браслети гладкі, коричневого,

фіолетового та зеленого кольорів (іл. 11: 2–5), один гладкий коричневий, перевитий жовтою ниткою (іл. 11: 6), один плоскоопуклий, підтрикутний у перетині, зелений (іл. 11: 1). Усі вони патиновані, виготовлені з давньоруського трикомпонентного прозорого скла. Смальти виявлено 4 фрагменти, три з яких зроблено з глухого скла червоного, синього та коричневого кольорів (іл. 11: 7–9), а один – на основі прозорого оливкового скла із золотою фольгою (іл. 11: 10).



Іл. 14. Гончарний посуд XII – першої половини XIII ст.

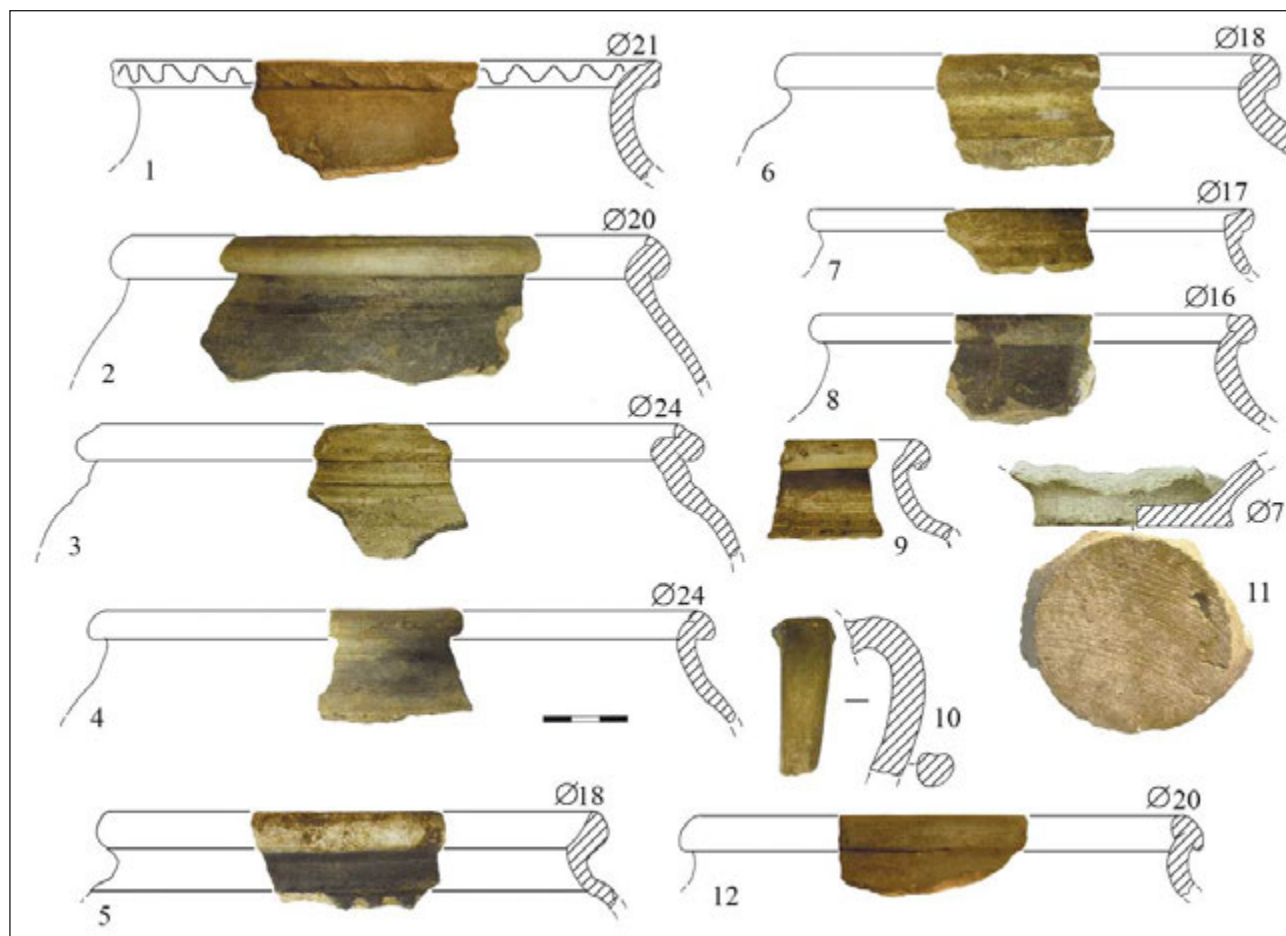
Окрім цього, було зафіксовано шматки скла та уламки віконних шибок: 3 уламки шибок світло-жовтого та 5 світло-зеленого кольорів із широкими бортиками. Діаметри виробів варіюються в межах 11–14 см. Скло тонке, завтовшки 2 мм, іризоване або ж вкрито патиною (іл. 11: 11–13, 16). Усі фрагменти походять з мішаного шару, найімовірніший період їх побутування – XVI–XIX ст.

Отже, матеріали з невеликого за площею і значною мірою пошкодженого різноманітними земляними роботами розкопу, виявились достатньо інформативними. Насамперед вдалося визначити етапи функціонування трьох житлових споруд, що містилися неподалік валу безпосередньо на території Старокиївської гори. Два житла мали заглиблені в материкову поверхню котловани, третє було наземною спо-

рудю. Близькість їх розташування свідчить про досить щільну забудову даної ділянки протягом XII ст. Наявність гончарної кераміки другої половини XIII – початку XVI ст. підтверджує факти про безперервну заселеність верхнього міста після навали Батія.

Серед рядових індивідуальних знахідок виявлено ексклюзивні речі – срібну гривну «київського типу» та позолочені бляшки панцирного обладунку, що демонструють надзвичайно високий соціальний стан його власника.

Фрагменти фресок X ст., які протягом сорока років не мали належної уваги, не лише відображають високий професійний рівень давньоруських майстрів, але й доповнять матеріали вже відомих опублікованих колекцій.



Іл. 15. Гончарна кераміка другої половини XIII – початку XVI ст.

### Джерела та література

Архипова, Є. 2017. Підлога *opus sectile* Десятинної церкви в Києві. *Opus Mixtum*, 5, Київ, с. 146–154.

Архипова, Є. 2019. Бронзові світильники Десятинної церкви в Києві. *Opus Mixtum*, 7, Київ, с. 16–29.

Бобринский, А. А. 1978. *Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения*. Москва: Наука.

Гуцуляк, Р., Шевченко, Н. 2017. Будівельні матеріали перших мурованих споруд на території Дитинця давнього Києва. *Opus Mixtum*, 5, Київ, с. 162–172.

Елшин, Д. Д. 2017. Киевская плинфа X–XIII веков: опыт типологии. *Культурний шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна* / ред. О. П. Толочко. Київ: Лаурус, с. 98–128.

Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*, 1. Москва; Ленинград: Издательство АН СССР.

Кілієвич, С.Р. 1976. Археологічна карта Київського дитинця. *Археологічні дослідження стародавнього Києва*. Київ: Наукова думка.

Килиевич, С. Р, Ткач, Н. Ф. 1981а. *Отчет о раскопках Старокиевского отряда на территории древнейшего городища (ул. Владимирская, 2) в 1980 году* // Науковий архів ІА НАНУ. Ф. е. 1980/17. 95/65.

Килиевич, С. Р, Ткач, Н. Ф. 1981б. *Отчет о раскопках Старокиевского отряда на территории древнейшего городища (ул. Владимирская, 2) в 1980 году. Чертеж № 1. План раскопа* // Науковий архів ІА НАНУ. Ф. е. 1980/17. 95/66.

Кирпичников, А. Н. 1971. *Древнерусское оружие. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв.* Археология СССР. Свод археологических источников, Е1-36. Ленинград: Наука.

Коренюк, Ю. 2018. Атрибуція залишків стінних розписів мурованих будівель Старокиївської гори у світлі матеріалів розкопок Десятинної церкви 2005–2011 років. *Opus Mixtum*, 6, Київ, с. 66–77.

*Київ від минулого до майбутнього. Історія*. 2022. Національний музей історії України. URL: <https://kyivpastfuture.com.ua/natsionalnyj-muzej-istorii-ukrainy-istoriia/> [дата звернення 06.09.2022 р.].

2022. Яким був «бронезилет» воїна часів Русі: розповідаємо про рештки панцирів із колекції музею 2022. Національний музей історії України. URL: <https://nmiu.org/novyny/2696-yakym-buv-bronezhylet-voina-chasiv-rusi-rozpovidaemo-pro-reshtky-pantsyriv-iz-kolektsii-muzeiu> [дата звернення 06.09.2022 р.].

Оногда, О. В. 2012. *Кераміка Середньої Наддніпряниці другої половини XIII – середини XV ст.* Дисертація к. і. н. Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Седова, М. В. 1981. *Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.)*. Москва: Наука.

Толочко, П. П. 1981. Ремесленное производство. Гончарное дело. *Новое в археологии Киева*. Киев, с. 284–301.

Толочко, П. П. *Древний Киев*. Киев: Наукова думка.

Хамайко, Н. В., Журухіна, О. Ю., Гунь, М. О. 2022. Новий погляд на вперше відкриту у Києві склоробну майстерню. *Археологія і давня історія України*, 2 (43). Київ, с. 50–64.

Хорошев, А. С. 1997. Замки, ключи и замочные принадлежности. *Археология. Древняя Русь. Быт и культура* / ред. Б. А. Рыбаков. Москва: Наука, с. 14–16.

Чміль, Л. 2014. Гончарні горни на Старокиївській горі: до постановки проблеми. *Opus Mixtum*, 2, Київ, с. 154–163.

Günsenin, N. 1990. Les amphores byzantines (X–XIIIe siècles). Typologie, production, circulation d'après les collections turques. Université Paris, I (PanthéonSorbonne). Paris.

## Скляні вставки (за археологічними джерелами давньоруського часу з Києва)

*У статті розглянуто окрему категорію виробів – скляні вставки у прикраси, а також для оздоблення церковного начиння, предметів декоративного вжитку та одягу, що були знайдені під час археологічних досліджень давньоруських поховань та середньовічного культурного шару Києва. Знахідки вставок складають невелику частину, порівняно з іншими скляними виробами. Увагу приділено морфологічній та технологічній характеристикам знахідок, простежено динаміку побутування виробів.*

**Ключові слова:** археологічне скло, вставки, прикраси, майстерні, Давня Русь.

*The paper devotes a particular category of finds – glass inserts for jewelry and decorating such items as church utensils and clothes, which were found during archaeological researches of burials and cultural layers of Kyiv. The inserts make up a small part compared to other glass products. The paper focuses to the morphological and technological characteristics of finds, traces the dynamics of the use of products.*

**Key words:** archaeological glass, inserts, jewelry, workshops, Old Rus'.

Вставка – це додатковий конструктивний елемент, що його вставляли в основу речі [Щапова, Лихтер, Сарачева та ін. 2007, с. 45]. З коштовного каміння чи зі скла з давніх часів їх використовували для оздоблення різноманітних предметів і речей (прикрас, посуду, елементів одягу, церковного начиння, меблів, зброї, статуй, архітектурних деталей). Скляні вставки за кольором або імітували коштовне каміння, або ж доповнювали кольорову гаму [Аксентон 1974, с. 9]. Вставки можуть бути об'ємними або пласкими.

Археологічними дослідженнями Києва зафіксовано знахідки скляних вставок, що чітко розподілені за призначенням (прикраси в персні, оздоблення частин одягу, окладів ікон, книг або скриньок), хронологією (X – початок XI ст. або XII–XIII ст.) та місцем виявлення (у складі інвентарю поховальних пам'яток або культурному шарі чи об'єктах ремісничого призначення).

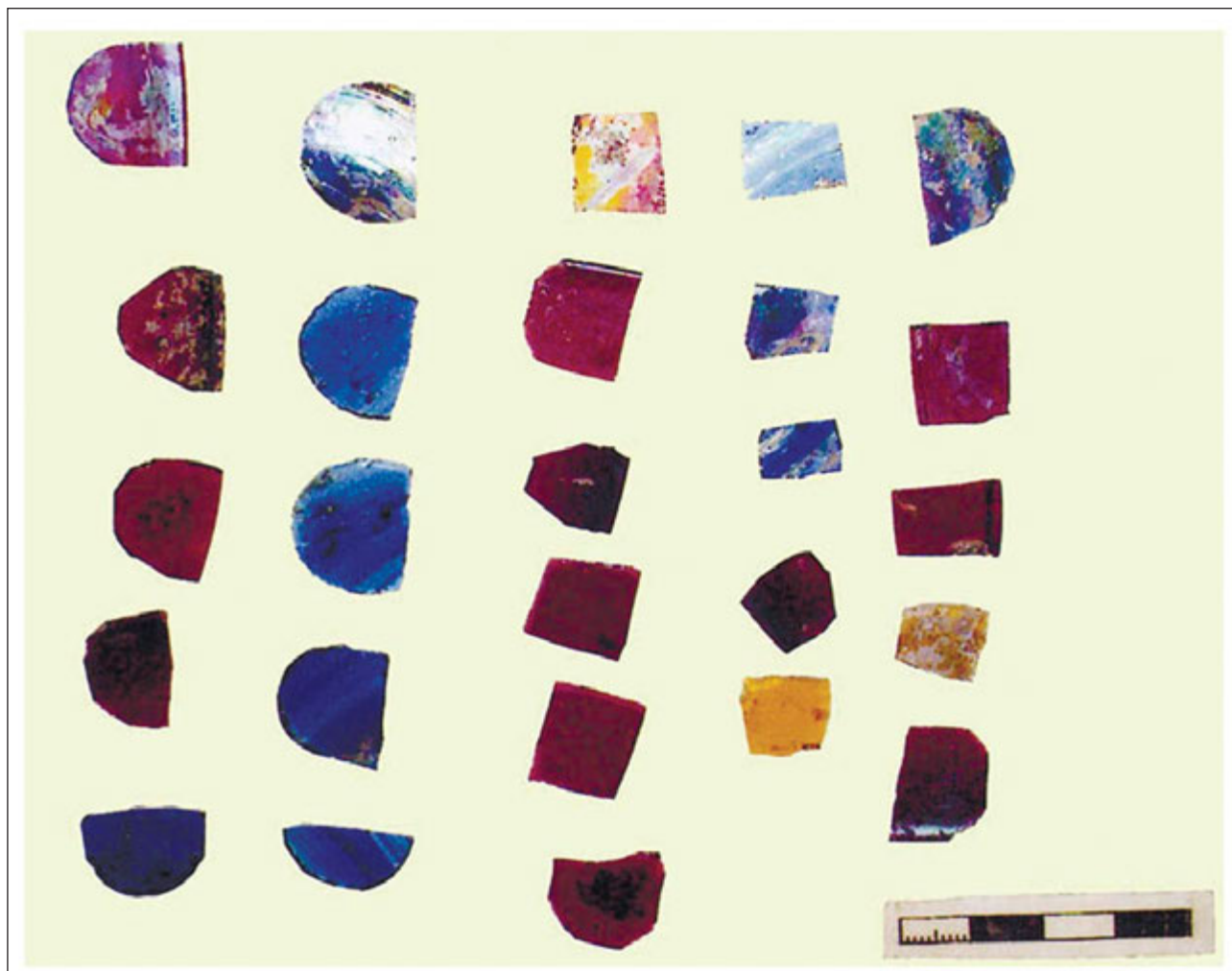
**Вставки для оздоблення частини вбрання чи невеликих витворів декоративно-вжиткового мистецтва (наприклад, скринь).** Це найраніша за хронологією та поки що єдина група знахідок цієї категорії скляних виробів у Києві.

Під час дослідження території Михайлівського Золотоверхого собору в 1999 році в камерному похованні знатної скандинавки (№ 49, друга половина X ст.) виявлено 27 тонких пластин (іл. 1) у вигляді прямокутників, трапецій та сегментів із синього, фіолетового, темно-жовтого скла (розміри від 2×2 до 3×3 см). Вони розташовувались одна на одній на дні решток дерев'яної скриньки. Виготовлені пластини з уламків візантійського скляного посуду шляхом ретушування – у деяких

фрагментів помітні закраїни та вінчики скляних посудин. Можливі два варіанти використання таких пластин: для оздоблення / інкрустації скриньки або прикрашання одягу, який міг бути складений усередині скрині [Івакін, Козюба 2003, с. 42–43]. Тоді такі пластини слід вважати накладками (тобто прикрасою, яку закріплювали на одягу).

Фрагмент скляної пластини (у вигляді кола з нерівними й сколотими краями) з дуже тонкого безбарвного скла (розмір 12×12×0,5 мм), на поверхні якого помітно іризацію, було виявлено під час дослідження кургану 56 (63) у Шестовиці розкопками 1958 року (колекція НФ ІА НАНУ 37, № 617). За нестандартною формою та розміром ця пластинка могла бути частиною оздоблення якогось предмета (іл. 2: 1). Інвентар кургану різноманітний і численний: на жіночому кістяку було знайдено багато речей та прикрас: дві бронзові позолочені фібули, срібна застібка, намисто з 30 скляних, кришталевих та сердолікових намистин, срібні підвіски у вигляді диргемів та хреста; поряд з кістяком був розташований керамічний посуд, бронзове кільце, уламки кістяного гребінця й футляра, залізного ножа, фрагменти позументної стрічки; в одному з кутів містилися фрагменти пряжки, уламки залізних обручів відра й окуття (шириною 12 мм) скриньки (21 фрагмент, № 616) (іл. 2: 2) та цвяшки (серед яких фрагмент невеликого, довжиною 23 мм, загнутого цвяха (№ 619) (іл. 2: 3), який було зафіксовано біля скляної пластини) [Бліфельд 1977, с. 160–163, табл. XXI–XXII].

У науковій літературі існує кілька припущень щодо функціонального призначення таких скляних пластин. Зокрема, портрети вельмож (IX ст.) або зображення на іконах святих



Іл. 1. Скляні пластини з поховання, виявленого під час розкопок Михайлівського Золотоверхого монастиря [світлина А. Чекановського]

(X ст.) можуть вказувати на шляхи використання скляних пластин як оздоблення одягу. Вважають, що за прикладом візантійської знаті, давньоруський парадний одяг могли прикрашати вставки, що імітували коштовне каміння [Ениосова, Пушкіна 2012, с. 59–60]. Подібні знахідки траплялися при дослідженні могильників Бірки, Гньоздова (81 екземпляр вставок було знайдено разом із золотими нитками, за допомогою яких, імовірно, їх нашивали на текстильну основу) та Пскова (у камерному жіночому похованні останньої чверті X ст. в ногах була зафіксована невелика скринька зі зкупченням 54 різнобарвних скляних пластин усередині неї). Ці вставки були вирізані з фрагментів посудного та віконного скла, круглої, овальної, сегментоподібної, трапецієподібної, прямокутної форми із синього, блакитного, фіолетового, зеленого, жовтого, коричневого та безбарвного скла [Михайлов 2010, с. 272–273; Ениосова, Пушкіна 2012, с. 58; Ершова 2016, с. 318].

**Вставки в прикраси (у персні)** – група знахідок, що охоплює ширший хронологічний період. Усі екземпляри пласко-опуклої форми, круглі, овальні та прямокутні у плані.

У камерному похованні № 12 (кінець X – перша половина XI ст.), що досліджене під час археологічних розкопок Михайлівського Золотоверхого собору в 1997 році, знайдена прямокутна в плані скляна вставка (іл. 3: 1), яка зверху по контуру була обмежена й складалася з двох пластин, а нижня мала залишки золотої фольги (розмір вставки 9×7×2 мм) [Івакін, Козубовський та ін. 1998, с. 70, рис. 5, 24]. Таке «забарвлення», коли на безбарвну основу накладали металеву фольгу, може вказувати на імітацію вставки з коштовного каміння (наприклад, округлі намистини з металеву фольгою могли нагадувати перли). Ще з елліністичного часу металеву фольгу використовували для певного ефекту, скажімо, для збільшення блиску або надання виро-



Іл. 2. Інвентар курганного поховання 56 (63) (розкопки Шестовиці):

1 – скляна пластина; 2 – уламки окуття скриньки; 3 – фрагмент цвяха [світлина О. Журухіної]

бу забарвлення [Леммлейн 1963, с. 376–377]. Аналогії двошаровим вставкам, але з гірського кристалю, відомі на пам'ятках Русі більш пізнього часу – з другої половини XIV ст., що їх дослідники вважають імпортом із Західної Європи [Аксентон 1974, с. 14].

Три екземпляри пласко-опуклих вставок (іл. 3: 2) круглої в плані форми з яскраво-синього та яскраво-темно-синього прозорого скла (одна зі вставок містить залишки геометричного (?) орнаменту, нанесеного жовтою непрозорою емалевою масою) походять із шару середини XII ст. (розкопки по вул. Спаській, 35 за 2007–2008 та 2011 роки) [Сагайдак, Хамайко, Комар 2015, с. 25–27]. Вставки зроблені шляхом лиття / накладу скляної маси на поверхню (боки вставок опуклі, основа пласка). Розміри вставок: висота 4–5 мм, діаметр 6–12 мм. Приклад прикрашання емаллю поверхні вставок виявлено розкопками курганного могильника XII–XIII ст., де на двох вставках у браслет, імовірно, був нанесений розпис емаллю у вигляді кількох ліній жовто-зеленого кольору [Столярова 2019, с. 71]. Декорування поверхні емал-

лю характерне переважно для візантійських скляних виробів.

Один екземпляр пласко-опуклої овальної у плані вставки (іл. 3: 3) з яскравого темно-блакитного напівпрозорого скла розміром 17×12×7 мм походить з давньоруського шару (розкопки по вул. Волоській у 1988 році). Вставка зроблена шляхом лиття скляної маси на пласкість. З археологічних досліджень по вул. Володимирській, 12 у 1998 році (із заповнення будівлі другої половини XVII ст., що містило давньоруські матеріали) походить пласко-опукла, овальна у плані вставка (іл. 3: 4) з безбарвного напівпрозорого скла (12×8×4 мм) (колекція НФ ІА НАНУ 1205, № 524) [Мовчан, Боровський, Климовський та ін. 1998, с. 22]. Краї чітко означені, на поверхні помітна іризація. Вставка зроблена шляхом лиття скляної маси у форму.

На території Національного заповідника «Софія Київська» розкопками Т. Мовчанівського 1936 року було виявлено дві скляні вставки в персні. Перша вставка овальна в плані (іл. 3: 5), пласко-опукла, розміром

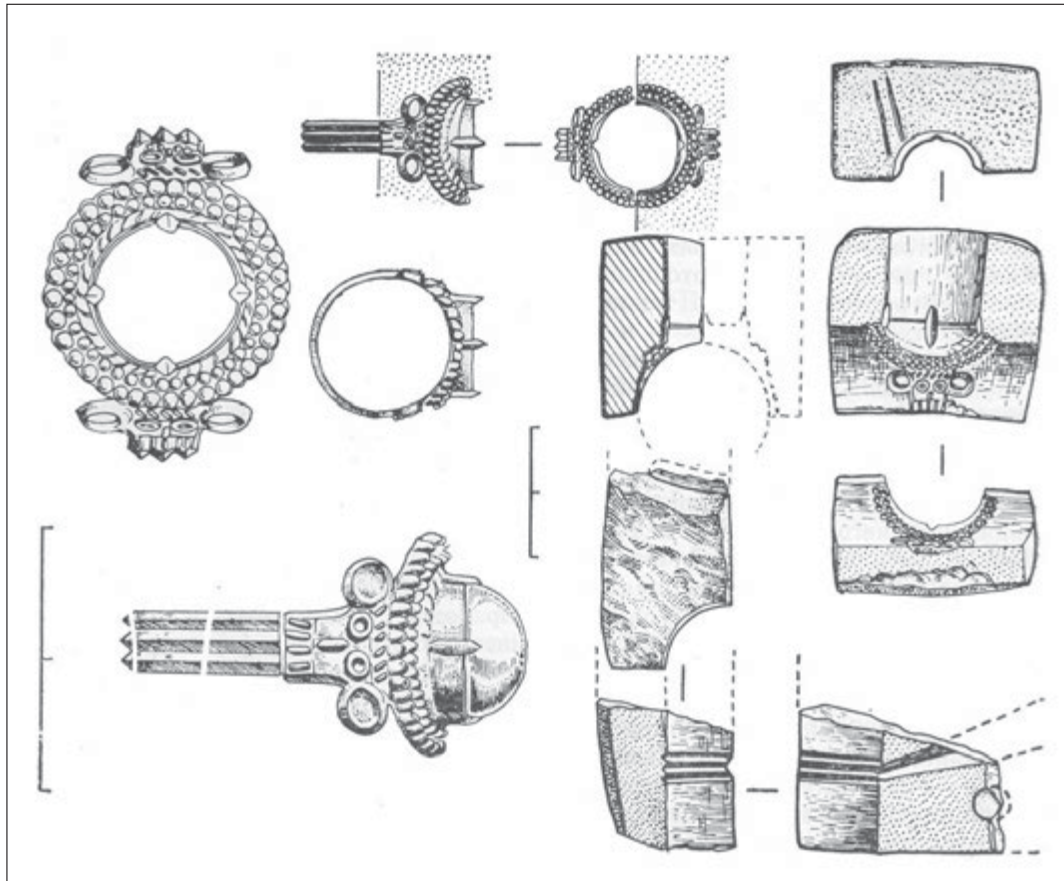


Іл. 3. Вставки зі скла в персні: 1 – вставка із залишками металевої фольги [за: Івакін, Козубовський та ін. 1998, рис. 5, 24]; 2 – вставки візантійського походження з розкопок по вул. Спаській, 35; 3 – вставка у перстень з розкопок по вул. Волоській; 4 – вставка з розкопок по вул. Володимирській, 12; 5 – вставка з розкопок на території Національного заповідника «Софія Київська»; 6 – скляні вставки з майстерні XII ст.; 7–9 – вставки з майстерень XII – початку XIII ст.; 10 – скляна вставка з розкопок на території садиби Десятинної церкви [2–10 – світлина О. Журухіної]

14×1×6 мм, розсклянована, встановити колір неможливо (фонди Національного заповідника «Софія Київська», СМАА 3295). Форму другої вставки не встановлено (фонди Національного заповідника «Софія Київська», СМАА 3357). Є певні труднощі щодо атрибуції та датування предметів, бо до інвентарної книги № 1 було занесено не тільки матеріали розкопок 1936 року, але й матеріали досліджень території заповідника 1935 року й інших давньоруських міст. Також під час занесення предметів зі старої інвентарної книги до інвентарної кни-

ги СМАА іноді не завжди вірно проставлено рік розкопок. Зі щоденників Т. Мовчанівського відомо, що під час дослідження ділянки № 3 (траншея на подвір'ї заповідника) було виявлено різночасовий матеріал, серед якого – фрагменти скляних браслетів та «уламки скла». Інформації щодо скляних вставок ці щоденники не містять [Мовчанівський 1936, с. 23; Іванисько 2003, с. 105–107].

Частину скляних вставок до перснів зафіксовано під час дослідження ремісничих комплексів на території Києва.



Іл. 4. Формочка для відливання бронзових перснів [за: Ивакин, Степаненко 1985, рис. 29]

Пласко-опуклі вставки виявлено при дослідженні майстерні по вул. Щекавицькій, 25–27: ремісничий комплекс кінця XII ст. був багатопрофільним і пов'язаним з ювелірною справою, а також зі склоробним виробництвом та обробкою бурштину. Зафіксовано багато фрагментів браслетів (переважна більшість – це бракована продукція), перснів, вставок до бронзових щиткових перснів (24 екземпляри), фрагменти посуду. Вставки (розміром від 6 до 10 мм) круглі в плані, виготовлені із зеленого (один екземпляр – з темно-коричневого) напівпрозорого скла шляхом лиття / накладу скляної маси на пласкість (іл. 3: 6). Знайдено пірофілітову формочку (іл. 4) для відливання бронзових виробів, яка являла собою частини роз'ємної форми зі вставним стрижнем для виготовлення щиткових перснів і круглою вставкою в центрі (щоб залишити в щитку місце для вставки, у формі робили спеціальне заглиблення, де розміщували глиняну кульку) та імітацією зерні по боках, також зроблені прорізи для лапок, щоб тримати вставку [Седова 1981, с. 142; Ивакин, Степаненко 1985, с. 80, 92–94, 100–103].

У 2007 році за адресою вул. Набережно-Хрещатицька, 21 у комплексі XII – початку XIII ст. було виявлено залишки склоробства у вигляді решток виробничої печі, значної кількості виробів (зокрема, намистин, браслетів, посуду), уламків оплавленого скла. Одним екземпляром представлена вставка в перстень (заввишки 2 мм, діаметром 5 мм; кругла в плані, пласко-опукла в перетині, із зеленого напівпрозорого скла) [Зоценко, Сергеева 2008, с. 10–14; Сагайдак та ін. 2008, с. 5]. За зовнішніми ознаками це могла бути й бракована намистина кільцеподібної форми (подібна за розмірами), коли отвір (діаметром 3 мм) намистини не був остаточно сформований унаслідок розташування намистини на самому кінці стрижня (іл. 3: 7).

У 2008 році за адресою вул. Набережно-Хрещатицька, 9 було зафіксовано велику кількість виробів зі скла, відходи виробництва, а також уламки скляної маси, що правила за сировину для виготовлення предметів зі скла, а серед іншого – два екземпляри круглих вставок у персні: пласкої (іл. 3: 8) (заввишки 3 мм, діаметром 11 мм; із зеленого непрозоро-



Іл. 5. Знахідки вставок чи їх залишків у металевих персянях: 1 – перстень із залишками вставки із заповнення давньоруської будівлі [за: Зоценко, Брайчевська 1993, рис. 18, 2]; 2, 3 – металеві персяні з розкопок Т. Мовчанівського на території садиби Десятинної церкви [за: Строкова 1996, с. 155, рис. 37–38]; 4 – вставка у перстень з давньоруського поселення Гатне-2 [світлина О. Журухіної]; 5 – застібка з кольорового металу, оздоблена скляними вставками [світлина О. Журухіної]

го скла, патинована) і пласко-опуклої (іл. 3: 9) розміром 10×9×5 мм, із печінково-червоного непрозорого скла, патинована). Комплекс датують кінцем XII – початком XIII ст. [Сагайдак та ін. 2008, с. 37, 41, 46; Журухіна 2010, с. 74–75]. Вставки зроблено литтям / накладом на поверхню (у першому випадку поверхню вставки зверху дещо притиснули).

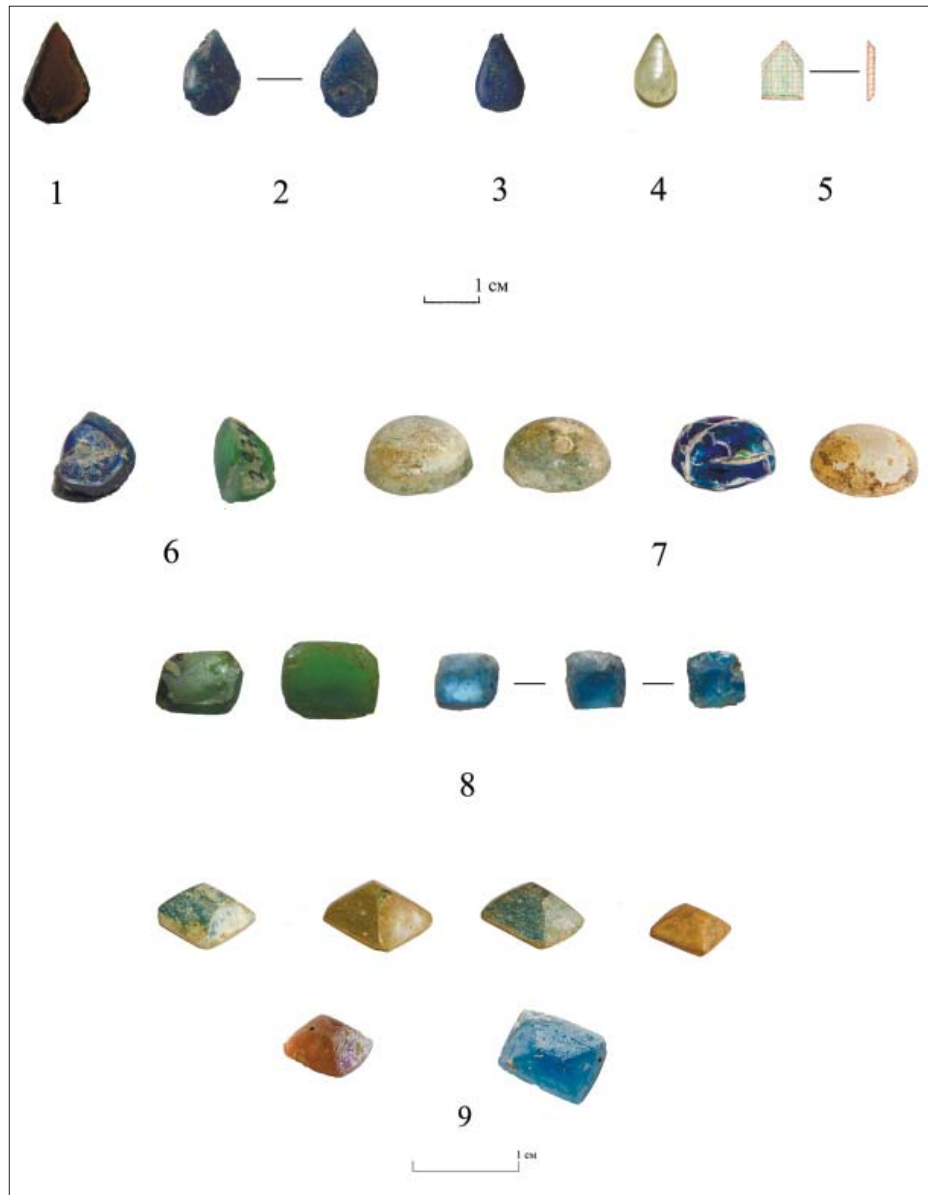
Скляну вставку в перстень (іл. 3: 10), пласко-опуклу в перетині, круглої форми (15×16 мм, висотою 6,8 мм) зі світло-блакитного прозорого скла (з одного боку помітні сліди від отвору, який не було дороблено), знайдено під час досліджень території навколо садиби Десятинної церкви. Можливо, це була бракована намистина, яку майстер перетворив на вставку шляхом притискання боків до пласкої поверхні. Знахідка потрапила до колекції матеріалів розкопок Д. Мілеєва у 1908–1914 роках (фонди Національного музею історії України, В-21/4004). У своїй статті В. Зоценко та О. Гончаров включили цю вставку до матеріалів з ювелірної та скло-робної майстерень, досліджених В. Хвойкою дещо раніше, у 1907–1908 роках [Зоценко, Гончаров 1996, с. 171]. Даткування самих майстерень у статті Г. Корзухіної було перегляну-

то в бік їхнього «омолодження» – XII–XIII ст. (проти XI ст.) [Корзухіна 1956, с. 318–336].

У 1993 році на вул. Оболонській, 12 було відкрито ремісничий комплекс першої половини XIII ст., в одній зі споруд якого зафіксовано майстерню з виробництва скляних речей. Серед різноманітних виробів – вставки у персяні із жовтого (2 екз.) і блакитного (1 екз.) прозорого скла, діаметром 25, 13 та 20 мм. Виготовлені вони шляхом лиття скляної маси на поверхню – боки вставок опуклі. Судячи з форми тиглів, скляні речі виготовляли шляхом кількох послідовних технологічних дій з готової скляної маси, яка підігрівалася до розм'якшення й ставала придатною для використання [Сагайдак, Сергеева, Михайлов 1997, с. 32, 36, рис. 2, 5].

Знахідки персянів зі збереженими вставками (чи слідами від вставок) трапляються не часто, але наведемо кілька прикладів.

У заповненні будівлі другої половини XI – першої половини XII ст. (розкопки на київському Подолі по вул. Нижній Вал, 41 у 1987 році) знайдено щитковий перстень (іл. 5: 1), виготовлений зі смужки бронзи [Зоценко, Брайчевська 1993, с. 49, 76, рис. 18, 2]. Обруч пласко-опуклої форми, діаметром 22 мм, середня частина якого розширюється



Іл. 6. Скляні вставки для оздоблення окладів книг чи ікон:

- 1, 2 – знахідки з розкопу по вул. Спаській, 35 [світлина О. Журухіної];  
 3 – вставка з розкопок Ярославського провулку, 4 у 2002 р. [світлина О. Журухіної];  
 4 – знахідка вставки під час дослідження майстерні XII ст. у Києво-Печерській лаврі [світлина О. Журухіної];  
 5 – гранована вставка з розкопок по вул. Почайнинській, 27/44 у 2003 р. [промальовка О. Журухіної];  
 6–9 – вставки в оклади з розкопок на території Михайлівського Золотоверхого монастиря  
 [6, 8 – світлина О. Журухіної; 7, 9 – світлина А. Чекановського]

в щиток розміром 3–8 мм. Щиток мав круглу в плані вставку діаметром 6 мм з непрозорого скла, що з часом зруйнувалася. Подібна форма каблучок відома з X–XI ст., а найбільшого поширення здобуває в XII ст. Масова їх поява спостерігається на півночі Русі з другої половини XII ст. [Зоценко, Брайчевська 1993, с. 76]. Вставка була вправлена у глухий каст.

Можна згадати про три екземпляри пернів з кольорових металів, зі вставками з території садиби Десятинної церкви:

- перстень золотий (діаметром 1,9–2,1 мм) із прямокутним високим щитком, на поверхні якого розміщені касти круглої форми (один порожній, другий заповнений пастою (?), третій містив рубін). Вставки закріплені «глухим» способом, коли гладка металева стрічка стискувала вставки (це частина скарбу з тайника, знайденого у 1939 році під час археологічних досліджень фундаментів Десятинної церкви Київською експедицією ІА АН УРСР під керівництвом М. Каргера);

- перстень бронзовий із фігурним щитком для вставки (вставка відсутня) (іл. 5: 2);  
- перстень з олов'янисто-свинцевого сплаву з багатопелюстковим щитком для вставки (вставка відсутня) (іл. 5: 3).

Останні два персні були виявлені розкопками Т. Мовчанівського у 1937 році і є виробами міських ремісників у XIII–XIV ст. [Пекарская 1996, с. 49, табл. 3 а; Строкова 1996, с. 81, 155, рис. 37–38; Седова 1981, с. 142].

Ще один екземпляр зафіксовано розкопками поблизу Києва. Фрагмент металевго персня зі щитком (колекція НФ ІА НАНУ 1669, № 1173), що містив скляну вставку (іл. 5: 4), виявлено під час дослідження давньоруського поселення Гатне-2 у культурному шарі XI–XIII ст. [Зоценко, Готун, Івакін 2019, с. 101–102; Зоценко, Івакін, Готун та ін. 2021, с. 123]. Вставка пласко-опукла, овальної у плані форми, розміром 8×7 мм (висота разом зі щитком 5 мм), із зеленого напівпрозорого скла, патинована, вставлена в глухий каст (розповсюджений спосіб, коли край металу кантом обжимав вставку). Скло за морфологічними ознаками давньоруського виробництва – калієво-свинцеве. Через розташування вставки в щитку персня неможливо визначити техніку її виготовлення.

Дослідженнями селища Ходосівське-Рославське у 2017 році в заповненні споруди кінця XII – XIII ст. виявлено скляну овальну в плані вставку прозорого світло-синього кольору, пласко-опуклу, розміром 15×11×5 мм [Готун, Сухонос, Казимір 2019, с. 87–88, б].

Під час розкопок у Чернігівській області 2019 року в Мезині (споруда кінця X – початку XI ст.) зафіксовано знахідку лимоноподібної намистини з безбарвного напівпрозорого скла, яка слугувала вставкою в металевий перстень: намистину розкололи майже вздовж каналу отвору на дві половинки [Черненко, Кравченко, Луценко 2020, с. 373, 375, рис. 2, 5]. Одна із цих половинок, можливо, імітувала пласко-опуклу вставку з гірського кришталю. У золотоординських містах зафіксовано, що розколоті навпіл одноколірні намистини слугували вставками в персні [Бусятская 1976, с. 50; Полубояринова 1988, с. 154, 198].

Унікальною є знахідка *застібки із вставками*. Під час досліджень селища Софіївська-Борщагівка в об'єкті межі XI–XII – першої по-

ловини XIII ст. було знайдено кільцеподібну бронзову застібку круглої форми, сплюснену (24×24×1 мм), оздоблену двома шестигранними виступами (розміром 5,0×2,5 мм), заповнену пласко-опуклими вставками з непрозорого скла (іл. 5: 5). Вставки патинізовані, розскляновані. По периметру також розміщено чотири отвори діаметром 1 мм, у кожен з яких закріплено пустотілі заклепки заввишки 3 мм, діаметром 2 мм, заповнені непрозорою скляною масою (на основу заклепок додатково напаяно фігурну квітку з вісьмома пелюстками) (колекція НФ ІА НАНУ 1574, № 42) [Казимир, Готун, Терещук та ін. 2013, с. 196, рис. 2, 3–5]. Круглі застібки являють собою замкнуті кола, пластинчасті в перетині, з голкою для того, щоб застібнути краї. Такі знахідки трапляються не так часто, порівняно із застібками підковоподібної форми. Окремі екземпляри трапляються в курганах кінця X – початку XI ст., однак поширення вони набули у XII – на початку XIII ст. Найбільшого поширення вони набули в північно-західних регіонах Русі, куди потрапляли з території Балтії (велику кількість кільцеподібних фібул знаходили у балтів, фіно-угрів та слов'янських племен, які з ними межували), і побутували до кінця XIV ст. Пластинчасті кільцеподібні застібки іноді орнаментували рослинним чи геометричним декором [Седова 1993, с. 73].

**Вставки до окладів ікон чи книг.** Такі вставки пласко-опуклі (круглі та краплеподібні в плані), а також багатогранні (прямокутна зі зрізаними кутами та пірамідальні). Специфіка знахідок полягає в тому, що більша їх частина була знайдена під час розкопок Михайлівського Золотоверхого монастиря з певними знахідками, які з більшою вірогідністю можна ідентифікувати як вставки до окладів.

Є й інша частина – поодинокі знахідки вставок краплеподібної форми. Це пласко-опуклі вставки (іл. 6: 1, 2) з темно-коричневого напівпрозорого (середина XII ст., розмір 20,0×12,5 мм) та яскраво-синього напівпрозорого (друга половина XII ст., розмір 16,5×10,0 мм) скла, зроблені, ймовірно, шляхом лиття скляної маси на поверхню з подальшою механічною обробкою країв (ретушування) з метою утворення краплеподібної форми (розкопки по вул. Спаській, 35 у 2007 та 2008 роках – матеріали в роботі). Ми не можемо

стверджувати, що ці вироби використовували для оздоблення окладів, бо за нечисленними аналогіями їх могли використовувати і як підвіски: такою, наприклад, є грушоподібна підвіска з темно-синього непрозорого скла, яку оперезали хрест-навхрест тонкі срібні смужки з вушком для підвішування (перша третина XII ст.) [Седова 1981, с. 45, рис. 15, 5].

З горизонту середини – початку другої половини XII ст. походить вставка (іл. 6: 3) із синього непрозорого скла, розміром 15×9 мм [Сагайдак, Тимошук 2002, с. 16].

Пласко-опуклу вставку (іл. 6: 4) з безбарвного прозорого скла (розміром 14×9 мм) знайдено під час розкопок склоробної майстерні XII ст. на території Києво-Печерської лаври [Хамайко, Журухіна, Чміль та ін. 2021, с. 121–155].

Вставка (іл. 6: 5) прямокутна (зі зрізаними кутами) гранована (розміром 11×8×1 мм) з яскраво-зеленого прозорого скла походить з давньоруської споруди XII ст. [Сергеева, Тараненко, Журухіна 2005, с. 59–60; Тараненко 2016, с. 135–136].

Під час кількох років дослідження Михайлівського Золотоверхого собору в культурному шарі XII–XIII ст. знайдено вставки таких типів:

- круглі в плані (пласко-опуклі в перетині) із синьо-фіолетового та яскраво-зеленого напівпрозорого скла, діаметром 10 мм (2 екземпляри) (іл. 6: 6);

- овальні в плані (пласко-опуклі в перетині) синього, зеленого та жовтого кольору (4 екземпляри) (іл. 6: 7);

- пірамідальні з огранкою з яскраво-зеленого напівпрозорого скла – 2 екземпляри та зі світло-синього прозорого скла (1 екземпляр) (іл. 6: 8). Розміри вставок коливаються в межах 9,0–13,0×8,0–10,5×3,5–4,0 мм. Світло-синя вставка – найменша за розміром (5×5×2 мм). У науковому звіті ці предмети розглядаються як вставки в оклад ікони або книги [Івакін, Козубовський та ін. 1999, с. 124, рис. 130, 7–12]. Також до цього типу включено вставки блакитного, рожевого та зеленого кольору – 6 екземплярів (іл. 6: 9).

Згадані 6 екземплярів разом з овальними в плані вставками було виявлено під час розкопок стовпа апсиди XII ст. (вівтарна частина) у мішаному шарі, що містив давньоруський

матеріал. Серед знахідок були мідні та бронзові цвяшки, шляпка декоративного цвяшка напівсферичної форми, оправы для каміння (зроблені зі срібла з позолотою), шматки необробленого бурштину та бурштинові вставки, що також може вказувати на використання скляних вставок разом із цими речами для оздоблення окладу книги чи ікони [Івакін, Козубовський та ін. 1998, с. 78].

Технологія виготовлення об'ємних вставок така: за морфологічними ознаками більшість із них виготовлено литтям у форму: край вставок загострений, основа – пласка. На таку техніку також може вказувати й невелике заглиблення основи та утворення концентричного канелюру (іл. 6: 6). В інших вставках боки більш опуклі, що досягалось вільним накладом / литтям скляної маси на пласку поверхню, коли під дією сил поверхневого натягу скляна маса стягувалась і виріб отримував опуклі форми з боків [Бусятская 1976, с. 49; Столярова 2016, с. 106]. Краї деяких пласко-опуклих краплеподібних у плані вставок оброблені різанням (такий спосіб механічної обробки використовувався у виробі в охолодженому стані). Пласкі пластини створено шляхом відколів від скляного виробу з подальшим ретушуванням країв. Краї пірамідальних вставок оброблені нахолодно за допомогою різання, на що вказують відколи по краях вставки (ретушування), основа пласка.

У всіх представлених екземплярах вставки в персні вправлені в глухий каст, а для закріплення використовували в'язучу речовину [Бусятская 1976, с. 50]. Оправы, у які вправляли скляні вставки, та їхнє оформлення не відрізнялися від способів кріплення коштовного каміння в персні [Аксентон 1974, с. 9].

За морфологічними ознаками скло, з якого зроблено знайдені в Києві вставки, можна з певною долею ймовірності віднести до наступних типів хімічного складу:

- екземпляри з безбарвного, світло-синього, яскраво-синього, синьо-фіолетового та рожевого скла мають натрієвий склад, про що свідчать характерний колір (для синього кольору використання окису кобальту) та іризація поверхні. Це може вказувати на можливе східне чи середземноморське походження сировини або предметів, що їх могли виготовляти на території Малої та Середньої Азії, Візантії або Венеції;

- екземпляри зі скла з яскраво-зеленого кольору гарної збереженості, скло хімічно стійке й схоже на свинцеве, з якого виготовляли вироби у Візантії, Західній Європі або Давній Русі [Щапова 1983, с. 187; Галибин 2001, с. 73]. Саме для скла такого хімічного складу можливе отримання яскравого смарагдово-зеленого кольору виробів за допомогою додавання оксиду міді [Галибин 2001, с. 83; Журухіна, Храмченкова 2012, с. 231];

- екземпляри блакитного кольору мають у своєму складі калієво-кальцієве скло, типове для давньоруських виробів [Журухіна, Храмченкова 2012, с. 231].

У Східній Європі за часів середньовіччя круглі та овальні в плані пласко-опуклі вставки були доволі поширені й траплялися в шарах з XI ст. [Полубояринова 1988, с. 197–198]. Наприклад, скляні вставки на території Володимиро-Суздальської землі (9 екз., дані А. Лядової на 2001 рік) переважно округлої форми, більшість із яких виготовлена у майстернях Візантії, про що свідчить спосіб виготовлення – лиття у форму [Лядова 2001, с. 8, 16]. Пірамідальні вставки з безбарвного чи кольорового прозорого скла знайдено в Білоозері, хорезмійських пам'яток XII–XIII ст. та на болгарських селищах пониззя Ками XI–XIV ст. [Полубояринова 1988, с. 198; Столярова 2005, с. 54, 60; Столярова 2016, с. 106].

З розвитком власного склоробства на території Давньої Русі, і Києва зокрема, зростає виробництво скляних вставок у перснях, а також самих перснів разом з іншими типами прикрас. Коштовне каміння в оздобленні прикрас доволі успішно замінює більш дешевий та доступний матеріал – скло. Вставки з каміння у вигляді ка-

бошонів (тобто пласко-опуклі в поперековому перетині, круглі та овальні в плані) були доволі розповсюджені в часи Середньовіччя. У металевих пернях їх почали замінювати скляними вставками, які імітували каміння. Персні зі скляними вставками зафіксовано в шарах XI–XIV ст. на території Давньої Русі, Золотої Орди, Середньої Азії та Кавказу, а найбільшого розповсюдження, як продукція міських ремісників, вони отримали у містах [Полубояринова 1988, с. 197–198; Седова 1981, с. 138–139]. На думку Ю. Аксентона, використанню скляних вставок на території Давньої Русі сприяли розповсюдженість скла, а також недостатня кількість коштовного каміння (коли попит міг переважати пропозицію) та спорадичність його надходження через посередників [Аксентон 1974, с. 9].

Серед продукції розглянутих ремісничих комплексів київського Подолу XII – першої половини XIII ст., представлені пласко-опуклі круглі та овальні в плані вставки до перснів. Виявлено найбільш «вподобаний» серед місця колір скляних вставок. Здебільшого вони зеленого, різного ступеню насиченості, кольору скла. Кількома екземплярами представлені поодинокі знахідки з безбарвного, жовтого, блакитного та синього скла в давньоруських об'єктах та культурному шарі.

Інша ситуація зі вставками для оздоблення окладів ікон, книг чи скринь (або у вигляді нашивок на одяг): вони різноманітніші за кольором та формами, а також у переважній більшості потрапили на територію Києва у вигляді дарів чи належали до кола учасників дипломатичних / релігійних / торгових місій, воєнних походів або були придбані в торговців.

### Джерела та література

Аксентон, Ю. Д. 1974. «Дорогие камни» в культуре Древней Руси (по памятникам прикладного искусства и литературы XI–XV вв.): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук: 07.00.06. Москва.

Бліфельд, Д. І. 1977. *Давньоруські пам'ятки Шестовиці*. Київ.

Бусятская, Н. Н. 1976. Стекланные изделия городов Поволжья (XIII–XIV вв.). *Средневековые памятники Поволжья*. Москва: Наука, с. 38–76.

Готун, І., Сухонос, А., Казимір, О., Синиця, Є., Гунь, М. 2019. Вивчення північної периферії селища Ходосовське-Рославське. *Археологічні дослідження в Україні 2017 року*, с. 86–89.

Ениосова, Н. В., Пушкина, Т. А. 2012. Находки византийского происхождения из раннегородского центра Гнёздова в свете контактов между Русью и Константинополем в X в. *Сугдейский сборник*, вып. V, с. 34–85.

Ершова, Т. Е. 2016. Камерное погребение 7. *Древнерусский некрополь Пскова X – начала XI века*. Т. 2: Камерные погребения Пскова: по материалам археологических раскопок 2003–2009 гг. у Старовознесенского монастыря. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 309–346.

Журухіна, О. 2010. Скляні вироби з розкопок 2008 року на Київському Подолі. *Ант: Вісник археології, мистецтва, культурної антропології 2009–2010*, 22–24, с. 74–77.

Зоценко, В. М., Браичевська, О. А. 1993. Ремісничий осередок XI–XII ст. на Київському Подолі. *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 років*, с. 43–103.

Зоценко, В., Гончаров, О. 1996. Скляні вироби. *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення*. Київ: АртЕк, с. 95–100.

Зоценко, В. М., Сергєєва, М. С. 2008. Звіт Центру археології Києва про археологічні дослідження на ділянці будівництва у кварталі, створеному вул. Набережно-Хрещатицька, Волоська, Іллінська і Борисоглібська (за адресою Набережно-Хрещатицька, 21 у 2008 р.). НА ІА НАНУ. Ф. е. (польові матеріали в роботі).

Зоценко, І., Готун, І., Івакін, В. 2020. Науково-рятивні дослідження у с. Гатне. *Археологічні дослідження в Україні 2019*, с. 101–102.

Зоценко, І. В., Івакін, В. Г., Готун, І. А., Баранов, В. І., Лавров, В. М., Сушко, А. О., Гнера, В. А. 2021. Звіт про археологічні науково-рятивні дослідження по земельній ділянці будівництва кварталу багатоповерхової житлової забудови за адресою: вул. Свободи, 1 в с. Гатне Києво-Святошинського району Київської області у 2019–2021 рр. Т. І. Додаток 10: Журухіна, О. Скляні вироби з поселення давньоруського часу Гатне-2, с. 123. Науковий архів ІА НАНУ. Ф. е. (польові матеріали в роботі).

Івакін, Г. Ю., Козубовський, Г. А. 1993. Дослідження південної частини Подолу в 1984–1985 рр. *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 років*, с. 104–133.

Івакін, Г. Ю., Козубовський, Г. А., Козюба, В. К., Поляков, С. Є., Чекановський, А. А., Чміль, Л. В. 1998. Науковий звіт про архітектурно-археологічні дослідження комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря в місті Києві у 1996–1997 рр. Т. І. НА ІА НАНУ. Ф. е. 1998/92.

Івакін, Г. Ю., Козубовський, Г. А., Козюба, В. К., Поляков, С. Є., Чекановський, А. А., Чміль, Л. В. 1999. Науковий звіт про дослідження комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та прилеглих територій в місті Києві у 1998 р. Т. 1. Ч. 1–2. НА ІА НАНУ. 1998/92.

Івакін, Г., Козюба, В. 2003. Нові поховання X–XI ст. Верхнього Києва (з розкопок архітектурно-археологічної експедиції 1997–1999 рр.). *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів – Шестовиця 17–20 липня 2003 р.)*, с. 38–50.

Іванисько, С. 2003. Археологічні дослідження Софійського собору в 1936 р. під керівництвом Мовчанівського Т. М. *Проблеми та досвід вивчення, захисту, збереження і використання архітектурної спадщини. Матеріали Перших науково-практичних Софійських читань. Київ, 27–28 листопада 2002 р.*, с. 105–108.

Івакін, Г. Ю., Степаненко, Л. Я. 1985. Раскопки северо-западной части Подола в 1980–1982 гг. *Археологические исследования Киева 1978–1983 гг.*, с. 77–105.

Казимир, О. М., Готун, І. А., Терещук, К. О., Грицик, Ю. О., Синиця, Є. В., Гунь, М. О. 2013. Роботи Борщагівського загіню Північної експедиції. *Археологічні дослідження в Україні 2012*, с. 196–199.

Корзухина, Г. Ф. 1956. Новые данные о раскопках В. В. Хвойко на усадьбе Петровского в Киеве. *Советская археология*, XXV, с. 318–336.

Леммлейн, Г. Г. 1963. Минералогические сведения, сообщаемые в трактате Бируни. *АбурРайхан Муххамед ибн алБируни. Собрание сведений для познания драгоценностей (минералогия)*. Москва, с. 292–402.

Лядова, А. В. 2001. *Стекло Владимиро-Суздальской Руси*: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук: 07.00.06. Москва.

Михайлов, К. А. 2010. Византийские влияния на парадный костюм североевропейской и

древнерусской аристократии эпохи викингов. *Диалог культур и народов средневековой Европы: к 60-летию со дня рождения Евгения Николаевича Носова*. Санкт-Петербург, с. 262–279.

Мовчан, І. І., Боровський, Я. Є., Климовський, С. І., Архипова, Є. І. 1998. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України у м. Києві в 1998 р. по вул. Володимирській. НА ІА НАНУ. Ф. е. 1998/5.

Мовчанівський, Ф. М. 1936. Київська археологічна експедиція 1936 р. Розкопки в Софійському історико-культурному заповіднику. Щоденник. НА ІА НАНУ. № ПМК/К № 53.

Пекарська, Л. 1996. Дорогоцінності тайника Десятинної церкви. *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення*. Київ: АртЕк, с. 48–53.

Полубояринова, М. Д. 1988. Стекланные изделия Болгарского городища. *Город Болгар. Очерки ремесленной деятельности*. Москва: Наука, с. 151–219.

Полубояринова, М. Д. 1991. *Украшения из цветных камней Болгара и Золотой Орды*. Москва.

Сагайдак, М. А. 1991. *Давньокиївський Поділ*. Київ.

Сагайдак, М. А., Сергеева, М. С., Пейтіць, Д. М., Гречко, Д. В. 2008. Звіт Центру археології Києва ІА НАНУ про археологічні дослідження у Києві по вул. Набережно-Хрещатицька, 9 у 2008 р. Т. 1. НА ІА НАНУ. Ф. е. (польові матеріали в роботі).

Сагайдак, М. А., Сергеева, М. С., Михайлов, П. С. 1997. Новые находки древнерусского ремесла в Киеве. *Харьковский историко-археологический ежегодник. Древности – 1996*, с. 31–37.

Сагайдак, М. А., Тимошук, В. Н. 2002. Отчет Подольской экспедиции ИА НАНУ об археологических исследованиях по адресу: Ярославский переулочек, 4 в 2002 году. НА ІА НАНУ. Ф. е. (польові матеріали в роботі).

Сагайдак, М., Хамайко, Н., Комар, О. 2015. Спаський розкоп давньокиївського Подолу. *Пам'ятки України*, № 5–6, с. 20–31.

Седова, М. В. 1997. Украшения из меди и сплавов. *Древняя Русь. Быт и культура*. Москва, с. 63–78.

Седова, М. В. 1981. *Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.)*. Москва.

Сергеева, М. С., Тараненко С. П., Журухіна, О. Ю. 2005. Дослідження на Київському Подолі по вул. Почайнинська, 27/44 у 2003 році. *Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр.*, вип. 7, с. 58–60.

Столярова, Е. К. 2019. Предметы из стекла курганного могильника Новоселки 2 (Московская область). *Археология Подмосковья: Материалы научного семинара*, вып. 15, с. 66–77.

Столярова, Е. К. 2016. *Стекло средневековой Москвы: XII–XIV века*. Москва.

Строкова, Л. 1996. Ювелірні вироби з колекції «Десятинна церква» у НМІУ та МІКУ. *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення*. Київ: АртЕк, с. 79–81.

Тараненко, С. 2016. Лазні у планувальній структурі давньоруського Подолу Києва. *Місто: історія, культура, суспільство*, с. 129–139.

Хамайко, Н., Журухіна, О., Чміль, Л., Гунь, М., Нестеровський, В. 2021. Археологічний контекст давньоруських склоробних комплексів з території Києво-Печерської лаври. *Opus Mixtum*, 9, с. 121–155.

Черненко, О., Кравченко, Р., Луценко, Р. 2020. Дослідження городища в Мезинському національному природничому парку. *Археологічні дослідження в Україні 2019*, с. 373–375.

Щапова, Ю. Л., Лихтер, Ю. А., Сарачева, Т. Г., Столярова, Е. К. 2007. *Морфология украшений (Морфология древностей. Вып. 4)*. Москва: КДУ.

#### Список скорочень

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології НАН України

НФ ІА НАНУ – Наукові фонди Інституту археології НАН України

СМАА – Софійський музей Академії архітектури

Ф. е. – фонд експедиції

## Про одну знахідку зі Старого міста

*У статті розглядається проблема походження деяких музейних предметів з розкопок на території Старого міста неподалік від Десятинної церкви. Уточнюється інформація про золоті прикраси, що були одними з перших таких надходжень до Музею старожитностей Київського університету.*

**Ключові слова:** Музей старожитностей Київського університету, розкопки 1838 року в садибі Корольова, золоті персні, колекція Національного музею історії України.

*The issue of the origin of some museum objects from the excavations in the Old City not far from the Tithe Church is studied in the paper. Information about gold jewelry, which was one of the first such accessions to the Museum of Antiquities of Kyiv University, is being clarified.*

**Key words:** Museum of Antiquities of Kyiv University, excavations of 1838 in the Korolyov homestead, gold rings, collection of the National Museum of the History of Ukraine.

Зібрання виробів з коштовних металів Національного музею історії України формувалося протягом тривалого часу і мало найрізноманітніші джерела. Важливою частиною колекції стали ювелірні вироби різних епох, що свого часу зберігалися в Музеї старожитностей Київського університету. Після революційних подій ХХ ст., освітніх реформ, численних реорганізацій і реформ музейної справи протягом 1920–1930-х років колишні археологічні університетські колекції стали частиною фонду Державного історичного музею (нині Національний музей історії України, НМІУ). Серед перших експонатів університетського музею були коштовні вироби, знайдені в першій половині ХІХ ст. на території Старого Києва (у районі Десятинної церкви) під час розкопок в садибі Корольова, що проводились за ініціативи Тимчасового комітету з пошуків старожитностей. Саме ці знахідки привернули увагу Людмили Пекарської, яка висловила припущення, що вони становлять єдиний скарб і можуть знаходитись в колекції Музею історичних коштовностей. Дослідниця, зокрема, віднесла до складу цього «скарбу» персні за інв. № ДМ-6479 та № ДМ-6480, порівнявши зображення планшетів з матеріалами колекції Музею Київського університету з архівного фонду Імператорської археологічної комісії в Санкт-Петербурзі, на яких містилися золоті прикраси, знайдені 1838 року, із зазначенням їх інвентарних номерів, та номери й описи цих речей у каталозі музею Київського університету [Пекарська 2019, с. 98–108].

Однак така беззаперечна атрибуція здається дещо передчасною як з огляду на розбіжності, що мали місце в описі складу речей і їх вигляду в різних публікаціях ХІХ ст., на

які звернула увагу й Л. Пекарська [Пекарська 2019, с. 100], так і з огляду на особливості записів у музейних інвентарях різних часів.

В інвентарній книзі Музею не вказано походження перснів № ДМ-6479 та № ДМ-6480, однак зазначено старі номери – У 217 та У 219 відповідно. Ці номери не є інвентарними, а відповідають номерам каталогу виставки ХІ Археологічного з'їзду, на якій були представлені й предмети з університетського Музею. Літера «У» в номері власне вказує на університет. Номер каталогу цієї виставки вказані й у інших музейних предметах, зокрема: У 215 (№ ДМ-6492) – намистина золота з прорізним орнаментом, У 216 (№ ДМ-6493) – кільце золоте, прикрашене орнаментом у вигляді букви S, У 218 (ДМ-6476) – перстень з видовженим чотирикутним щитком, що прикрашений червоним каменем овальної форми. Предмети під цими каталожними номерами зазначені в розділі слов'янських старожитностей як знахідки, зроблені біля Десятинної церкви: № 215 – золота ажурна намистина, № 216 – золотий перстень із завитком у вигляді літери S на овальному щитку, № 217 – «золотий перстень с аквамарином, покритий сплось тонкою різьбою с чернью и тисненым орнаментом в восточном вкусе (дутый)», № 218-219 «два тонкие золотые перстня с альмандином в четырехугольном гнезде; один гладкий, другой орнаментированный» [Каталог 1899, с. 94–95]. Щоправда, опис у каталозі з'їзду не завжди відповідає тому, як предмет описаний в інвентарних книгах і що він собою являє насправді. Зокрема, вставка в персні № ДМ-6479 не аквамарин, як зазначено в каталозі, а зелене скло; вставка в персні № ДМ-6480 не альмандин, а непрозорий темний, майже



Іл. 1. Перстень № ДМ-6493. Золото.  
Світлина Д. Клочко

брунатного кольору камінь, що був визначений пробір'єром як сердолик.

Аналіз записів у каталозі Музею старожитностей Університету не дає можливості з певністю співвіднести з ними згадані предмети, однак привертають увагу два записи: про два золоті персні № 112 і № 113, один з «крававиком», що разом з кількома іншими предметами передані Музею з Мінц-кабінету за розпорядженням Ради 8 квітня 1838 року, та запис про знахідки за № 145-159, зроблені під час розкопок у садибі колезького радника Корольова в липні 1838 року. Серед останніх – «золоті персні різного виду» (№ 148-151).

Більш детальна інформація про перші надходження до університетського Музею, зокрема, про предмети, знайдені в садибі Г. Корольова, на місці, як вважалося, колишнього Федорівського монастиря, міститься в опублікованому в Журналі Міністерства народної освіти Звіті про діяльність Тимчасового комітету пошуку старожитностей в Києві за 1838 рік [Отчет 1839, с. 67–84], де перераховуються придбання університетського Музею старожитностей у 1838 році [Отчет 1839, с. 80–84]. Зокрема, зі знахідок у Києві до Музею передано золотий

круглий медальйон із зображенням Спасителя, золотий невеликий хрестик, золота круга «вещица прорезной работы» з отворами на кінцях для пронизування шнурка, п'ять золотих пернів. Персні описані детальніше, ніж коли-небудь пізніше: «три из них с цветными камнями, четвертый с фигурою  $\infty$ , пятый с вырезанным в нем вензельным изображением, заключающим в себе: в середине большую букву П, над верхом ея нечто подобное букве I, с левого бока букве С; а с правого букве Р» [Отчет 1839, с. 81]. Вказано вагу всіх золотих предметів – 11 золотників. До Музею також надійшли три срібних гривні, вагу яких теж вказано: дві по  $36 \frac{1}{2}$ , ще одна  $38 \frac{1}{2}$  золотника та три мідних хрести і кілька некоштовних знахідок.

Н. П. Кондаков першим припустив належність знахідок до складу скарбу [Кондаков 1897, с. 108]. Він справедливо вважав, що вивчення скарбів дає важливий матеріал для дослідження історії та культури Давньої Русі. Однак, як і інші дослідники, досить однозначно сприймав обставини закладки скарбів як переховування коштовностей їх власниками, випускаючи з поля зору інші можливості, такі як можливість крадіжки коштовностей, мародерства або пізнішого переховування скарбів тими, хто їх знайшов.

Варто зазначити, що всі зазначені коштовні предмети дійсно могли входити до складу скарбу, але надійних підстав для такого твердження немає. Вони могли також входити до складу кількох окремих скарбів або серед інших коштовностей міститися в різниці, представляючи собою не скарб, а, можливо, жертви різного часу від різних осіб. Не менш імовірно, що деякі з цих предметів, такі як невелика золота намистина, могли бути загублені, а деякі могли бути у зруйнованих похованнях. Навіть те, що речі були знайдені на території монастиря, не означає, що вони пов'язані з ним, а не заховані всі чи деякі, наприклад, серед руїн через певний час після припинення його діяльності.

Зважаючи на район знахідок і те, що золоті персні – це досить рідкісні предмети серед давньоруських старожитностей, а кожен з відомих на цей час має індивідуальні риси, не будучи тиражованим виробом, можна досить впевнено ототожнити перстень зі знаком  $\infty$  на щитку з перснем № ДМ-6493.



Іл. 2. Намистина № ДМ-6492. Золото. Світлина Д. Ключко

Підтвердженням цього є зображення такого персня серед опублікованих в «Обозрении Киева в отношении к древностям» у 1847 році І. Фундуклеєм прикрас, знайдених «при разрытии развалин монастыря, считаемога Феодоровским» [Фундуклей 1847, с. 92]. Малюнок точно передає зображення на щитку, яке має вигляд не перевернутої горизонтально літери «S», а її дзеркального відображення [Фундуклей 1847, с. 92, рис. 62]. Так само змальовано зображення на персні О. Ставровським [Ананьєва 2019, с. 91, іл. 2], який став у 1838 році завідувачем Музею старожитностей і керував розкопками. Таке ж зображення знака подано в публікації М. Закревського [Закревський 1858, с. 179].

Перстень № ДМ-6493 (іл. 1) литий, золотий (вага 2,25 г), шинка напівкругла в перетині, плавно розширюється, утворюючи горизонтально видовжений овальний щиток. Форма щитка підкреслена гравірованою дрозжованою лінією, що утворює овал, у який вписано гравірований знак у вигляді дзеркально відображеної горизонтально розташованої літери «S». Лінії зображення досить сильно заглиблені, що дозволяє припустити використання кільця як печатки. Що означає знак на щитку – літеру «S» чи, можливо, зображення змії або навіть двоголової магічної Амфісбени, що робило перстень не просто печаткою, а амулетом, можна поки що лише припускати.

Безпосередні аналогії важко вказати, однак деяку подібність можна вбачати в литих бронзових перснях зі щитками подібної форми та гравірованими зображеннями на них, знайдених у Києві (перстень з колекції Музею історії Києва, інв. № А-4913/39 [Будзинська 2008, с. 42, 45, рис. 16]) або на Балканах (перстень з поховання № 369 у Водочі [Maneva, p. 345, 349, fig. 9]).

Ще одна знахідка із садиби неподалік від Десятинної церкви, яку можна ототожнити з предметом з музейної колекції, це золота кругла «вещица прорезной работы». Її опис і зображення в «Обозрении...» в основному збігаються з виглядом намистини № ДМ-6492, однак є деякі відмінності з малюнком, розміщеним І. Фундуклеєм. Намистина з колекції музею (вага 1,45 г) біконічна, видовжена, на кінцях отвори, обрамлені «манжетою» та рядком скані (іл. 2). У найширшій частині намистини – поясок із двох рядків скані, який ділить поверхню на дві частини. У кожній частині розташовано по п'ять сканих «пелюсток» загостреними кінчиками до отворів. У «пелюстках» дещо недбало пророблено довгасті отвори, між пелюстками вздовж центрального пояса – круглясті отвори.

Намистина, зображена у виданні І. Фундуклея (це ж зображення повторено в «Атласі...» М. Погодіна [Погодин 1871, с. 22, л. 38]), здається більш видовженою

і ажурною, пелюсткоподібні елементи зображені однією лінією кожний, тоді як на нашій намистині вони утворені двома концентрично розташованими дротинками. Не зображені на малюнку круглясті отвори на поверхні між «пелюстками», уздовж сканого пояса. Наявність відмінностей можна пояснити неухважністю рисувальника або тим, що він зобразив предмет по пам'яті.

Аналогічні намистини, які зараз зберігаються в колекції Російського музею [Клады Древней Руси 2015, с. 28, рис. 31, с. 29, рис. 35], були в складі скарбу 1887 року (скарб № 102 за Г. Корзухіною) [Корзухина 1954, с. 119–120], знайденому на території Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Рисунок ще одного персня в «Обозрени...» І. Фундуклея цілком відповідає вигляду золотого персня № ДМ-6480 (вага 4,43 г, вставка – сердолік за апробацією) (іл. 3). Цей же перстень зображено на фотографії з архівного фонду ІАК у Санкт-Петербурзі [Пекарська 2019, с. 101–103, іл. 1: 4]. Це перстень із круглою в перетині шинкою, до якої припаяно щиток у вигляді тисненого касту пірамідальної форми, з денцем. Стінки касту оздоблено напаяними тисненими прорізними напівкруглими накладочками з хрестоподібним зображенням. Зображення нечітке, тому важко стверджувати однозначно, що це – хрест чи стилізований крин. Отвір для вставки має прямокутну, з дещо увігнутими боками, форму. Вставка – кабошон темного

кольору з ледь помітним червонястим відтінком – утримується глухою закріпкою.

Ще один золотий музейний перстень № ДМ-6476 (вага 8,1 г, камінь гранат за апробацією) (іл. 4) має 218 номер у каталозі виставки Археологічного з'їзду, відповідає опису в цьому каталозі і цілком може бути віднесений до пернів з кольоровими каменями, що були знайдені під час розкопок О. Ставровського. Якщо зважити на ракурс зйомки і порівняти деформацію шинки, можна дійти висновку, що на фотографії, опублікованій Л. Пекарською [Пекарська 2019, іл. 1: 5], той самий перстень. Він виготовлений за такою ж технологією, що й описаний вище перстень № ДМ-6480, хоча відрізняється якістю виконання. Шинка, тонка й кругла в перетині, до щитка трохи сплюснена й розширена, до її кінців припаяно тиснений чотирикутний щиток з денцем. Гніздо для вставки повторює форму овального каменя, який утримується глухою закріпкою. Гранат кабошонної огранки має характерний насичений колір, але дещо зіпсований двома великими продольними тріщинами або подряпинами та кількома дрібнішими тріщинами й подряпинками.

Персні зі щитками подібної форми характерні для західноєвропейської традиції. Вони були поширені протягом XII–XIV ст. Насамперед це були т. зв. єпископські персні. Певний час церковні персні були переважно печатками з довільно вибраними прелатами зображеннями або написами, але з 1194 року форма єпископ-



Іл. 3. Перстень № ДМ-6480. Золото, сердолік. Світлина Д. Ключко



Іл. 4. Перстень № ДМ-6476. Золото, гранат

ського персня була остаточно визначена папою Інокентієм III, який зажадав, аби кільце було золоте з коштовним каменем без будь-яких зображень [Waterton 1863, р. 227]. Подібні персні знайдені в похованнях прелатів [Dąbrowska 2012, р. 38, fig. 4], але світські особи теж, очевидно, слідували церковній моді. Кілька таких пернів відомо в похованнях королев: Агнеси Антіохійської, першої дружини угорського короля Бели III, [Mielke 2017, р. 474], Констанції Арагонської, дружини Фрідріха II [Mielke 2017, р. 475]. У складі Готландського скарбу *Амюнде містився перстень* [Bengtsson Melin 2014, fig. 4], щиток якого за формою майже ідентичний щитку персня № ДМ-6480.

Подібні за стилістикою персні були в складі Кольмарського скарбу, знайденого в 1863 році на місці колишнього єврейського кварталу міста. За монетами скарб датований XIII - першою половиною XIV ст. [Trésor de Colmar].

Також подібні персні були знайдені в деяких половецьких похованнях: жіночому кінця XII – першої половини XIII ст., розкопаному біля с. Новоіванівка Амвросіївського р-ну Донецької обл. [Швецов 2013, с. 308, рис. 7, 1], похованні хана в Чингульському кургані XIII ст. (іл. 5) [Отрощенко, Рассмакін, 1986, с. 24–25, рис. 9]. Можливо, поява таких прикрас у половців пов'язана з їх залученістю до подій в Угорщині та державах хрестоносців на Сході.

Суттєво відрізняється від інших перстень (іл. 6) № ДМ-6479 (вага 5,60 г, вставка - зеле-

не скло за апробацією). В описах зазначено, що він «дутий», тобто порожнистий усередині, що відповідає дійсності. До фігурно вирізаної смуги металу, на яку нанесено гравійований орнамент із черню (стилізована геометризована лоза) підпаяно гладеньку пластину, завдяки якій утворено денце щитка після надання виробу форми кільця. На поверхню шинки біля касти напаяно рельєфні тиснені накладки з виділеними «лапками». Ці «крапани» є певною мірою декоративними, адже вставка утримується глухою закріпкою. Елементи декору – гравійований орнамент із черню, рельєфні накладки, лапки-«крапани» характерні для т. зв. сельджуцьких пернів XII-XIV ст. Подібні персні, що представлені в колекції Метрополітен музею [Ring 12<sup>th</sup> century], з'являються на аукціонах [Seljuk 12K Gold Ring]. Однак сама форма персня з шинкою, що переходить у високий щиток, ближча до пізньовізантійських та європейських готичних зразків.

Цей перстень наче б то цілком відповідає зображенню персня на фотографії з архіву, опублікованій Л. Пекарською [Пекарська 2019, іл. 1: 6], як і перстень № ДМ-6480. Однак привертає увагу та обставина, що більш детально в усіх публікаціях були описані персні зі знаками на щитках, а персні з каменями згадувались побіжно, без опису особливостей, які могли б допомогти їх ідентифікувати, до того ж кількість пернів, знайдених у липні 1838 року варіювалася в різних публікаціях від трьох до п'яти. Складається враження, що

в різних авторів не було певності щодо того, які саме персні зі вставками слід зараховувати до складу знахідок у садибі Корольова. Тому неможливо перевірити, чи дійсно на фотографії перстень, знайдений під час розкопок О. Ставровського.

Якщо уважніше придивитися до тієї початкової колекції, що поклала основу Музею старожитностей Київського університету, така непевність стає більш зрозумілою.

Музей при Університеті було створено майже одночасно з відкриттям останнього: у 1834 році засновано «Музей художественных произведений», який складався із живописного, скульптурного та гравірувального відділів. Саме до цього Музею було передано колекції Віленського університету, Волинського лицейу та уманського Базилянського монастиря. Музей старожитностей як окремий відділ було засновано в 1836 році. Тоді з інших відділів до нього почали передаватися відповідні предмети [Павлов 1884, с. 77]. В. Б. Антонович зазначав, що у Волинському лицейі музею старожитностей не було, пожертвовані старожитності потрапляли випадково в ту чи іншу колекцію і зберігались як випадкові експонати [Антонович 1884, с. 68].

Про надходження до Музею предметів з різних колекцій згадується в Звіті Тимчасової комісії. Саме в 1838 році, крім знахідок О. Ставровського, до Музею було передано з Мінералогічного кабінету (у каталозі Музею

старожитностей згадується Мінц-кабінет) деякі старожитності, серед яких і два золоті персні, «из коих один с кровавиком, другой с зеленым стеклом» (у каталозі Музею старожитностей, як зазначалося вище, є запис про два персні, але чомусь в описі згадується «кровавик» і немає згадки про зелене скло). Ці персні разом з мідним невеликим «ідолом», мідним кільцем, вісьмома «золотими штучками» знайдені, відповідно до цього запису, у маєтку поміщика Ієроніма Собанського й пожертвовані ним колишньому Волинському лицейу [Отчет 1839, с. 83].

У публікації Міністерства просвіти не сказано, у якому саме маєтку й коли знайдено ці предмети, але можна дійти висновку, що знахідка була зроблена до листопада 1833 року, коли лицей було переведено в Київ [Коляденко 2002, с. 87], не виключено навіть, що ще до листопадового повстання 1830 року. Місце знахідки начебто уточнює рукописний каталог Університетського музею, у якому вказано, що № 110-121 (мідне кільце «с какими то на нём знаками», «какая-то медная человеческая фигурка», два золотих персні, «из коих один с кровавиком» і «восемь золотых штучек, в числе коих есть пара каких-то высоких пуговиц наподобие древних маленьких урн») знайдено в с. Осота в маєтку поміщика «Собинского».

Як писав Л. І. Похилевич, частина маєтку Медведівка в Чигиринському повіті, до



Іл. 5. Перстень № АЗС-3619. Золото, турмалін. Світлина Д. Ключко



Іл. 6. Перстень № ДМ-6479. Золото, скло. Світлина Д. Ключко

якої, зокрема, належали й села Осота Нова й Осота Стара, були в 1806 році продані князем Максиміліаном Яблуновським Ієроніму Собанському, а в останнього у свою чергу в 1836 році землі купив колишній київський губернатор Іван Фундуклей [Похилевич 1864, с. 685]. Отже, знахідка могла бути зроблена не раніше 1806 року і, у крайньому випадку, не пізніше 1836 року.

Саме І. Фундуклей, очевидно, першим в «Обозрениі могил, валов и городищ Киевской губернии», яке вийшло 1848 року, згадує випадкову знахідку в Осоті, де біля людського кістяка виявлено немало цінностей із золота та каменів, зокрема, бронзовий «истуканчик», що зберігався в Університетському музеї [Фундуклей 1848, с. 6].

Польський історик і письменник Міхал Грабовський, чий маєток містився неподалік від маєтку Собанського, більш детально розповів про випадкову знахідку, зроблену в Осоті під час насипання греблі. Речі були знайдені біля кістяка. Серед знахідок було два кільця (одне з «krwawnikiem»), друге – із зеленим скельцем), золота сережка, мідна фігурка з таким же кільцем та ще багато коштовностей, більшість з яких була розкрадена, перепродана й таємно вивезена до Бердичева. Місцевому «дідичу» Ієроніму Собанському дісталися лише мідна фігурка та кілька дрібниць [Grabowski 1850, s. 108–109].

Однак усі, хто писав про цю знахідку, з якоїсь причини не мали точної інформації про час її виявлення й іноді відносили її вже до 1840-х років [Похилевич 1864, с. 691]. Так само не можна з певністю говорити про склад знахідки, знаючи про те, що І. Собанським

ліцею передано, очевидно, розрізнені предмети, які зовсім не обов'язково походили з одного поховання. Отже, не зрозуміло також, чим керувався В. Антонович, коли писав, що в числі предметів, переданих із Волинського ліцею, значний науковий інтерес представляла група золотих і бронзових предметів, знайдених при відкритті грецької гробниці в с. Осота [Антонович 1884, с. 68]. У каталозі виставки до XI Археологічного з'їзду речі зі Старої Осоти опубліковані в розділі скіфських старожитностей і вказано, що вони «найдені при раскопке греческой гробницы близ с. Старая Осота» [Каталог 1899, с. 65]. Серед знахідок зазначено два золотих персні: «первый дутый с крупным аквамаринном, второй массивный с сердоликом в широком овальном щитке, украшенном тонкой сканью». Постають питання: яким чином укладався каталог виставки, чи було використано якусь музейну документацію, чи дійсно мала місце подібність двох дутих золотих пернів з «аквамаринами» зі Старої Осоти та садиби Корольова, які, очевидно, практично водночас мали б надійти до колекції університетського Музею старожитностей? З'ясувати ці питання, як і багато інших, що стосуються музейних колекцій, мала б допомогти музейна документація, однак схоже на те, що речі, які надходили до Музею, до музейних інвентарів були записані не одразу і, можливо, деякі були «депаспортизовані» ще до того, як були заінвентаризовані.

Очевидно, перший університетський музейний каталог, доля якого на сьогодні невідома, було складено К. Лохвицьким. В. Б. Антонович зазначив, що в цей каталог було занесено до 150 номерів, з яких пізніше, після

видалення речей «абсолютно безполезных», залишилось 107. Це були пожертвування членів Комітету з пошуку старожитностей, пожертви приватних осіб та речі, передані із самого Комітету [Антонович 1884, с. 65].

Рукописний каталог «Книга для записи вещей Музея древности и искусств императорского университета св. Владимира. По разряду древностей», заведений вже після 1842 року, коли, згідно з новим статутом Університету, було засновано три окремих музеї: Музей мистецтв та старожитностей, Зібрання архітектурних моделей та Зібрання для рисувальної школи [Павлов 1884, с. 77]. Отже, запис про перші надходження до Музею, серед яких передані з Волинського ліцею знахідки зі Старої Осоти та знахідки із садиби Корольова, було внесено саме до цього каталогу через кілька років після самих розкопок і передачі предметів університетському музею. Можливо, цей запис ґрунтувався на попередній документації, однак «каталогів, точних списків первинного складу колекції Музею старожитностей, зокрема періоду завідування О. Ставровського, досі не знайдено (можливо, вони не дійшли до нашого часу)» [Сторчай 2019, с. 60].

На те, що речі, знайдені під час розкопок на садибі Корольова, внесені до каталогу університетського Музею не одразу після надходження, звернула увагу й Тетяна Ананьева. Вона зазначила, що «знахідки, зроблені в 1838 році, мабуть, були внесені в “Книгу для записи вещей Музея древностей” пізніше (Ставровського названо “профессором”, а в 1838 році він ще був ад’юнктом)» [Ананьева 2019, с. 94]. Дослідниця також припустила, що «речі надійшли в Музей в два етапи», однак всі перераховані в каталозі під номерами 145-165 предмети зазначені серед переданих до університетського Музею у Звіті Тимчасової комісії [Отчет 1839, с. 81]. На дві умовні групи розбиті вони в записі, найвірогідніше, тому, що частина речей знайдена в липні, а частина – у вересні.

Ймовірно, під час записів до нового інвентаря, коли до того ж колекція Музею збільшилася, могли бути переплутані окремі предмети, що опосередковано підтверджується розбіжностями в переліку кількості знахідок, у деяких описах, що у тому числі були

позбавлені конкретики. Таким чином, відсутність в описах перснів зі Старої Осоти персня зі вставкою із зеленого скла і взагалі згадки про будь-яку вставку в одному з перснів, можливо, спричинене тим, що перстень з такою вставкою був приєднаний до іншої групи знахідок, можливо, до знахідок із садиби Корольова. Так само могло статися і з перснем, у який вставлено «кровавик». Так називають певний різновид гематита, інколи геліотропа, темного забарвлення з червонястими плямами, що нагадують кров. Ці камені в середньовічній християнській традиції символізують кров Христову. Така символічна вставка могла бути в персні доповнена зображенням християнської символіки на оправі. Слід відмітити, що під час апробації вставки в перстень № ДМ-6480 виникли сумніви, щодо його якості – темний камінь, глибоко занурений у каст, складно ретельно оглянути. Але одразу помітно, що він різуче відрізняється від вставки гранату (альмандину) у персні № ДМ-6476. Якщо опиратися на опис перснів № 218–219 у каталозі виставки Археологічного з’їзду («два тонкие золотые перстня с альмандином в четырехугольном гнезде; один гладкий, другой орнаментированный» [Каталог 1899, с. 95]), то виникає враження, що описано різні персні, адже дуже складно сприйняти вставку



Іл. 7. Перстень № ДМ-6092. Золото, гранат.  
Світлина Д. Ключко

в персні № ДМ-6480 як гранатову, особливо поряд зі справжнім гранатом.

Вірогідно, плутанина могла статися і з перснем, на щитку якого було зображення, що його зараз прийнято трактувати як знак Рюриковичів. Зважаючи на те, що на виставках археологічних з'їздів перстень не був представлений, він міг бути датований пізнішим часом і віднесений до не археологічних старожитностей.

Згодом реорганізації університетського Музею спричинили ще більшу плутанину і, можливо, навіть втрату експонатів. На жаль, слід констатувати, що досі невідома доля одного з найцікавіших предметів, знайдених під час розкопок О. Ставровського, – золотої пластини з емалевим зображенням Спасителя. Цей медальйон, на думку Л. Пекарської, був конструктивно подібний до колта - «складався з двох круглих, злегка опуклих платівок, спаяних у поперечнику тонкою смугою золота» [Пекарська 2019, с. 101]. Однак у жодному описі немає натяку на таку конструкцію, яка передбачала б і інше кріплення вушка, і певний декор на зворотному боці, як у колтах або як у медальйонах, наприклад, рязанських барм. Таку конструкцію і декор навряд чи оминув би увагою Н. П. Кондаков, який опублікував цю емаль [Кондаков 1892, с. 196, рис. 58]. З опису Н. П. Кондакова зрозуміло, що фігура Ісуса Христа зображена на емалевому тлі. Наявність тла передбачає певну технологію виготовлення такої емалі, яка дещо відрізняється від технології виготовлення зображень на золотому тлі, характерного для руських емалей і пізніших візантійських. Для того, щоб зображення було на емалевому тлі, загинають краї самої пластинки, таким чином формуючи лоточок, у якому будуть розташовані перегородки, із самої пластини. Зі зворотного боку такої пластинки лоточок рельєфно виступає. Для того, щоб зображення було на емалевому тлі, загинають краї самої пластинки, таким чином формуючи лоточок і самої пластини, у якому будуть розташовані перегородки. Зі зворотного боку така пластинка з емалевим зображенням гладенька або з наміченими контурами малюнка. Нема жодної згадки про те, що зворотний бік пластини із зображенням Ісуса Христа має якісь особливості. Тому можна дійти висновку, що

пластина або була використана для медальйона у своєму первинному стані, або була закріплена на іншій золотій пластині, на зразок того, як закріплені емалеві вставки на медальйонах т. зв. барм із Сахнівського скарбу 1900 року, які зберігаються в колекції Скарбниці НМІУ. Хоча місцезнаходження емалевого медальйона зараз невідоме, у колекції НМІУ він не міститься, уточнення його вигляду могло б допомогти в разі необхідності ідентифікувати музейний предмет.

Неможливо наразі нічого сказати про місцезнаходження золотого хрестика, знайденого в 1838 році, крім того, що в колекції Скарбниці НМІУ його немає.

Оскільки в Скарбниці зберігаються ювелірні вироби з коштовних металів, хрести-енколпіони не представлені в цій колекції, тому про них не йтиметься, як і про срібні київські гривни. У колекції Скарбниці гривни представлені, але серед місць їх походження не зазначено садиби Корольова. Щоправда, не можна виключити, що схожі зливки з приблизно однаковою вагою могли бути переплутані, однак ідентифікація предметів, які не мають якихось особливих прикмет, не має великого сенсу.

Таким чином, можна з упевненістю стверджувати, що в Скарбниці НМІУ зберігаються одні з перших коштовних експонатів колишнього Музею старожитностей Київського університету, знайдені в 1838 році під час одних з перших професійних археологічних досліджень у Старому місті в районі Десятинної церкви. Це золотий перстень № ДМ-6493 з гравійованим зображенням у вигляді дзеркального відображення літери «S» та золота намистина № ДМ-6492. До цього кола експонатів з великою ймовірністю можна віднести золотий перстень № ДМ-6476 зі вставкою з гранату.

Ще два золотих персні - № ДМ-6480 зі вставкою сердоліку та № ДМ-6479 зі вставкою із зеленого скла – з певною ймовірністю можна віднести як до знахідок зі Старого міста, так і до тих предметів, що були подаровані Волинському ліцею поміщиком І. Собанським і, відповідно до деяких записів, походять з випадкової знахідки поховання біля с. Стара Осота Чигиринського повіту. На користь останньої версії щодо походження принаймні персня № ДМ-6479 свідчить згадка про вставку із зе-

леного скла в персні, подарованому лицю. Синьо-зелена гама характерна для середньовічного скла, а оскільки більше золотих перснів зі скляними вставками такого кольору в колекції Скарбниці немає, не виявлено також інформації про подібний у музейній документації різних часів, можна припустити що йдеться про один і той самий перстень. Найбільш імовірно його датування – XII – початок XIV ст. Таке датування дещо розходиться з датуванням кінцем I ст. н. е бронзового чоловічка із золотим оком (зберігається в НМІУ, інв. № ДРА-1598), якого теж знайдено біля Старої Осоти. Але недостатність інформації про обставини знахідки дає можливість розглядати різні варіанти як надходження різних предметів до власника маєтку, так і різні варіанти типу й датування поховання або поховань на березі річки Осотянки.

У колекції Скарбниці НМІУ зберігається ще один золотий перстень з гранатом № ДМ-6092, який стилістично й технологічно близький до вже описаних перснів (іл. 7). На особливу увагу заслуговує форма його щитка зі звороту – він має вигляд хреста з розширеними до кінців раменами. Вставка у вигляді кабошона, овальна, видовжена. На камені є тріщини, сколи та заглиблені лінії, появу яких складно зрозуміти – чи це сліди різьблення,

чи пошкодження, яке намагались мінімізувати. Походження цього персня в інвентарних книгах не вказано, але він має старий інвентарний номер № 38964. Під таким номером до археологічного каталогу Історичного музею в 1934 році записано «перстень золотий, прикрашений червоним продовгуватим каменем». У каталозі є примітка про те, що «від № 38963 до № 38993 включно записані речі, що їх було знайдено в фондах бувшого археологічного відділу ВІМ під час перевірки його з метою передачі на схованку до держбанку <...> Ці речі не мали на собі інвентарних №№ і до остаточної звірки <...> записані тимчасово до цього інвентаря». Подібний запис є ще одним свідченням того, яка непростя ситуація склалася з обліком музейних предметів після розподілів і змішування колекцій, ліквідації старих та створення нових установ.

Отже, перстень було записано до інвентаря «тимчасово», однак від того часу його походження не було уточнене. Зважаючи на подібність цієї прикраси до персня № ДМ-6476, який, щоправда, виконаний трохи простіше, можна припустити, що такий перстень теж міг бути серед знахідок О. Ставровського, зроблених неподалік від Десятинної церкви в 1838 році.

### Джерела та література

Ананьєва, Т. 2019. Розкопки Федорівського монастиря в Києві у 1838 році: між археологічною подією та діловодством. *Opus mixtum*, 7. Київ, с. 84–97.

Антонович, В. Б. 1884. *Музей древностей. Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета св. Владимира (1834–1884)*. Киев, с. 60–76.

Будзинська, Н. М. 2008. Давньоруські металеві персні в колекції Музею історії міста Києва. *Археологія*, 2. Київ, с. 40–47.

*Каталог выставки XI-го Археологического съезда в Киеве (В здании Университета св. Владимира)*. 1899. Киев.

*Клады Древней Руси в собрании Русского музея*. 2015. Санкт-Петербург.

Коляденко, С. 2002. *Кременецький ліцей у системі освіти Волині (XIX – 30-ті рр. XX ст.)*. Житомир.

Кондаков, Н. П. 1892. *Византийские эмали. Собрание А. В. Звенигородского*. Санкт-Петербург.

Кондаков, Н. П. 1896. *Русские клады. Исследование древностей великокняжеского периода*, 1. Санкт-Петербург.

Корзухина, Г. Ф. 1954. *Русские клады IX–XIII вв.* Москва; Ленинград.

Отчет о действиях Временного комитета изыскания древностей в Киеве, в 1838 году. Известия об отечественных ученых и учебных заведениях. Отдел III. 1839. *Журнал Министерства народного просвещения*, 21, с. 67–84.

Отрощенко, В. В., Рассемакін, Ю. Я. 1986. Половецький комплекс Чингульського кургану. *Археологія*, 53. Київ, с. 14–36.

Павлов, Н. В. 1884. *Музей изящных искусств. Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета св. Владимира (1834–1884)*. Киев, с. 77–78.

Пекарська, Л. 2019. Цінна знахідка 1838 року з Федорівського монастиря в Києві. *Орис mixtum*, 7. Київ, с. 98–108.

Погодин, М. П. 1871. *Древняя русская история до монгольского ига, III, Отделение 1: Атлас исторический, географический, археологический с объяснением*. Москва.

Похилевич, Л. И. 1864. *Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся*. Киев.

Седова, М. В. 1981. *Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.)*. Москва.

Сторчай, О. 2019. З історії вітчизняного музеєзнавства: Музей старожитностей Київського університету Св. Володимира періоду завідування Олексія Ставровського (1838–1854). *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії*, 19. Київ, с. 59–76.

Фундуклей, И. 1847. *Обозрение Киева в отношении к древностям*. Киев.

Фундуклей, И. 1848. *Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии*. Киев.

Швецов, М. Л. 2013. Погребение знатной половчанки. *Археологический альманах*, 30, с. 307–318.

Bengtsson Melin, P. 2014. For love, healing and protection. Notes on Medieval finger rings with sapphires and other gemstones in Swedish collections. *Fornvännen*, 109, p. 260–266.

Dąbrowska, E. 2012. Le dépôt de reliques dans les sépultures – usage liturgique ou superstition? *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence*. Kraków; Leipzig; Rzeszów; Warszawa, p. 33–44.

Grabowski, M. 1850. *Ukraina dawna i teraźniejsza. Tom pierwszy. O zabytkach najgłębszej starożytności*. Kijów.

Maneva E. 2010. Primjeri pečatnog prstenja iz Vodočke nekropole kod Strumice. *Archaeologia Adriatica*, IV, p. 339–356.

Mielke, Ch. 2017. *Every hyacinth in garden wears: the material culture of medieval queens of Hungary (1000–1395)*. Budapest.

Ring 12<sup>th</sup> century. URL: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/453011>).

Seljuk 12K Gold Ring. *Turquoise Cabochon*. URL: <https://www.bidsquare.com/online-auctions/artemis-gallery/seljuk-12k-gold-ring-w-turquoise-cabochon-1824154>.

Trésor de Colmar. URL: <https://www.musee-moyenage.fr/collection/oeuvre/tresor-de-colmar.html>.

Waterton, E. 1863. On Episcopal Rings. *Archaeological Journal*, 20: 1, p. 224–238.



### Кадильниці та лампади X–XIII століть з археологічних досліджень і музеїв України

У статті розглядаються бронзові кадила, лампади, кацеї та ладаниці, що були знайдені під час археологічних розкопок або зберігаються в музеях України. Аналіз писемних джерел і археологічного матеріалу свідчить, що ці предмети церковного начиння X–XIII ст. надходили до Русі з різних регіонів Середземномор'я, а згодом їх почали виготовляти місцеві майстри. Поширення у XII–XIII ст. набули лампади у вигляді відкритих напівсферичних чаш із петлями для ланцюгів. Лампади наповнювали маслом, а також вугіллям та ладаном і використовували також як кадильниці не тільки в церквах, але і вдома.

**Ключові слова:** кадила, лампади, кацеї, курильниці, ладаниці, X–XIII ст., Русь, Україна, археологія, музейні колекції

The bronze censer, lamps, censers with handle and incense holders, found during archeological excavations in Ukraine or stored in Ukrainian museums are studied in the paper. Analysis of written sources and archaeological material shows that these items of church utensils 10th–13th centuries came to Ukraine from different regions of the Mediterranean area and later they began to be made by local craftsmen. The acquired lamps in the form of open hemispherical bowls with loops for chains have spread in the 12th–13th centuries. The lamps were filled with oil as well as with coal and incense and used also as incense burners not only in churches but also at home.

**Key words:** censers, lamps, censers with handle, incense burners, incense holders, 10th–13th century, Rus, Ukraine, archaeology, museum collections.

З прийняттям християнства з Візантії наприкінці X ст. на Русі набули поширення ковани або відлиті з мідних сплавів богослужбові предмети та храмове начиння, які мали функціональне й символічне значення: світильники, свічники, кацеї, кадила, ладаниці, водосвятні чаші, водолії, ковші, дзвони та інше. Мідь, а також її сплав з оловом – бронза, з яких переважно робили ці предмети, – одні з найдавніших і доступних для видобування й обробки металів. Про традицію використання мідних сплавів для культових предметів відомо вже з біблійного опису будівництва храму Соломоном.

Переважно з бронзи або міді була й така категорія культових предметів, як курильниці, кадила або кадильниці, ладаниці, кацеї та лампади (грецькою – *πυρέϊον*, *θυμιατήριον*, *λιβανωτόν*), що їх використовували при здійсненні богослужінь і обрядів (іл. 3) у церквах, монастирях і в домашньому молінні для запалення й кадіння пахощів, що символізують сходження благодаті Святого Духа на віруючих. Традиція воскурювання пахощів існувала з давніх-давен. У християнських обрядах переносні кадильниці використовували як у храмі [Скабалланович 2008], так і за його межами. Наприклад, святого Іоанна Златоуста після першого його вигнання жителі візантійської

столиці зустрічали зі свічками та фіміамом на березі Босфору [Иеромонах Иоанн 1895, с. 74]. Відповідно до ритуалу, пахощі від спалювання ладану та інших ароматичних речовин сприяли спілкуванню з Богом [Kalavrezou 2003, р. 202, по. 113]. Згідно із символічним тлумаченням цього обряду, запашне куріння здійснювали на честь Бога (Псалми, 65; 140), а пахощі – це знак його присутності [Ошарина 2000, с. 57]. Традиція ця описана в історії Захарія: коли він кадив у храмі, йому явився ангел і повідомив про народження його дружиною Єлизаветою сина, якого назвуть Іоанном (Лука, 1: 8). На жаль, багато металевого церковного начиння було переплавлено, тому судити про цю важливу категорію на Русі кінця X – XIII ст. доводиться лише за фрагментами та декількома вцілілими зразками.

Відомо, що у Візантії використовували стаціонарні курильниці у вигляді металевих чаш на ніжках, з кришкою або без неї, а також у формі архітектурних споруд із прорізами в покрівлі. Такі посудини зображені на візантійських фресках та іконах і зберігаються в музейних колекціях. Візантійські курильниці X–XIII ст. у формі глибокої чаші й тарелі (іл. 1: 2–3), а також єгипетська ажурна курильниця з двоярусною кришкою напівсферичної форми VIII–IX ст. (іл. 1: 1) знайдені



Іл. 1. 1–3. Курильниці з розкопок Херсонеса: 1 – VIII–IX ст.; 2 – X–XI ст.; 3 – XI–XIII ст. (Наследие 2011, кат. 157–159); 4–6 – ладаниці лімозьких майстрів з виїмчастими емаллями: 4, 4а – кінець XII – перша третина XIII ст. Княжа Гора. ЧІМ, № А 5-212/5 (Черненко 2007, рис. 29); 5 – XIII ст. Фонд мистецтв Гандура в Женеві, FGA-AD-OBJ-0085; 6 – XIII ст. ДЕ, ГИКТЭ-235590

в Херсонесі-Корсуні [Наследие 2011, с. 214–215, 503–504, кат. 157–159], але на території Київської Русі стаціонарні курильниці не збереглися. У чашу таких курильниць зазвичай вставляли мідну або залізну жаровню з розпеченим вугіллям та вміщували частинки запашної смоли – фіміаму чи ладану. Давньоруське «тем'ян», або «тім'ян», походить від грецького «фіміам» і має таке саме значення, що й «ладан» – від грецького «ladanon» та арабського «ladan» – смола чагарника, а також «ліван» – білий ладан, що росте на горі Ліванській, про який писав руський паломник ігумен Даниїл [Игошев 2013, с. 446–447, прим. 9–12; Игошев 2015, с. 110].

Зберігали ці пахощі в спеціальних посудинах – ладаницях. Ладаниця з мідного сплаву у вигляді посудини човноподібної форми із двочастинною кришкою (іл. 1: 4) походить з розкопок городища на Княжій Горі. Одна половина її кришки зафіксована заклепками на корпусі, інша рухомо кріпиться по центру на шарнірі. Посудина має дві ручки з головками водоплавних птахів або змії на кінцях, ніжка відламана. Довжина посудини – 18 см, ширина – 9 см, висота – 4 см. Кришку, що, вочевидь, як і вся посудина, була позолоченою, прикрашено рослинним орнаментом червоними, зеленими та синіми (тло) виїмчастими емаллями (переплавлені та викришилися), а також двома симетрично розташованими кастами для вставок каменю або скла (втрачені). Пуансонним орнаментом та гравіюванням із хрестоподібно розташованих смуг із сітчастим штрихуванням прикрашено нижню частину корпусу, по краю – в'юном [Каталог українських 1898, с. 24, № 1328; Черненко 2002, с. 98, рис. 1, 27; Черненко 2007, с. 45, рис. 29].

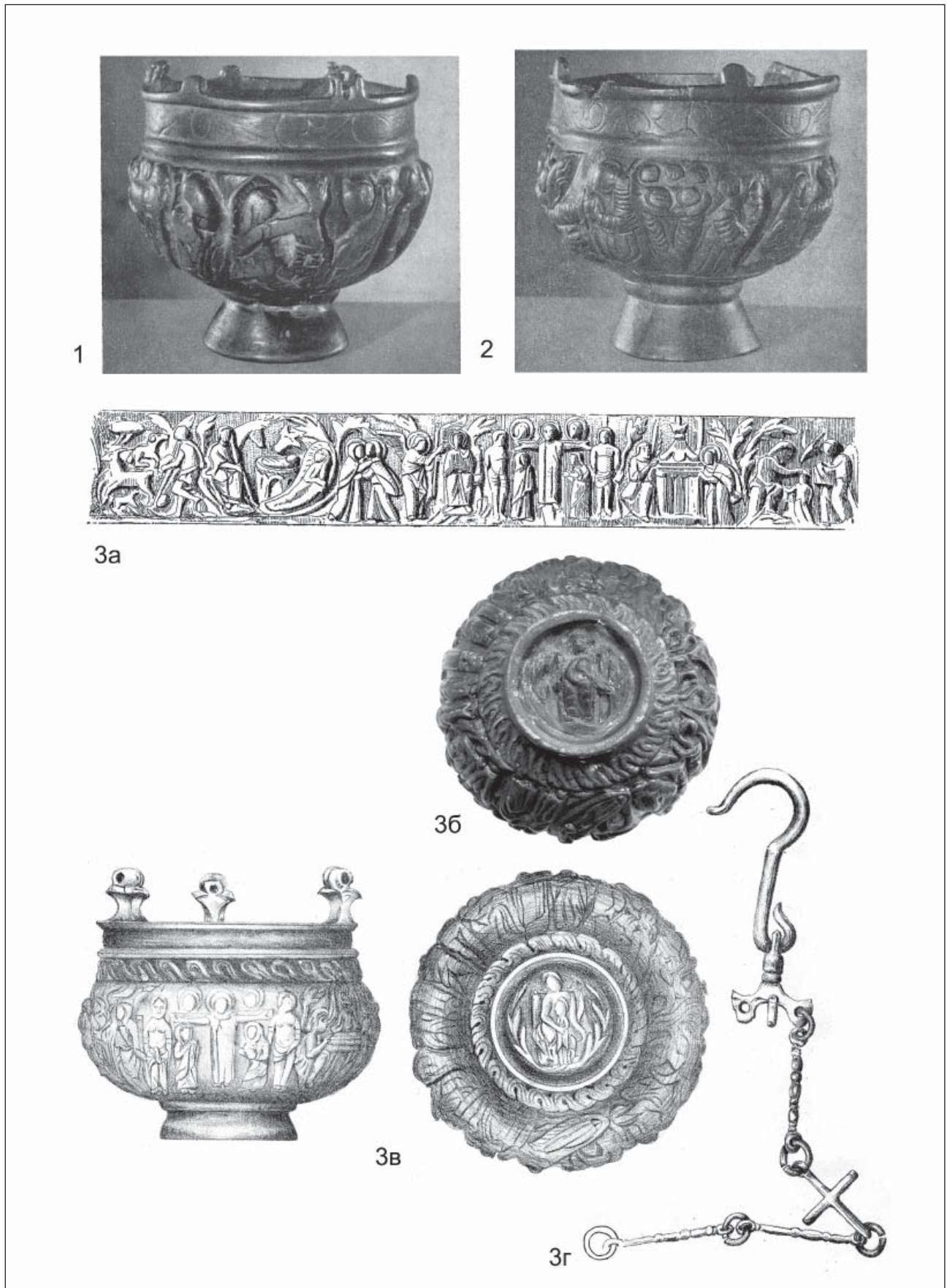
Ладаниці цього типу орнаментовані виїмчастими емаллями, іноді з кобашонами напівкоштовного каміння або кольорового скла, характерні для виробів лімозьких майстрів близько 1200 року – XIII ст., як, наприклад, ладаниці з Лувру (інв. ОА 11974), Музею Бернара д'Агескі в Нью-Йорку, Колекції Anthelme та Edma Trimolet у Клермон-Феррані, Державного Ермітажу (іл. 1: 6) та інших [Taburet-Delahaue 2002, р. 89]. За формою, розміром і мотивом орнаменту п'ятипелюстковими пальметами зелено-червоно-коричневими емаллями на синьому тлі ладаниця з Княжій Горі май-

же аналогічна ладаниці XIII ст. (іл. 1: 5) з Фонду мистецтв Гандура в Женеві [Fravalo 2019]. Як і всі вироби лімозьких майстрів, вона дещо інша в деталях орнаменту, гравіюваній орнаменту корпусу, формі ручок і підставки. Проте такі особливості, як кобашони напівкоштовного каміння або кольорового скла (іл. 1: 5б) замість ажурних литих гудзиків із фантастичними істотами, що з'являються на ладаницях XIII ст., і місце знахідки на давньоруському городищі, що згоріло після навали Батия, дозволяють датувати ладаницю з Княжій Горі кінцем XII – першою третьою XIII ст.

У богослужінні також широко використовували бронзові литі кадила чи лампади [Vikan 1984, р. 70–71]. У них вставляли посудину з олією (єлеєм) і гнотом або вміщували розпечене вугілля, на яке висипали ладан чи інші запашні суміші (іл. 2). Відсутність кришки, конструкція «вушок» і значна вага таких посудин, на думку деяких учених, вказують на те, що їх не використовували в обрядах, а підвішували перед іконою або вітарем [Матеріали 1904, с. 145]. Проте писемні джерела [Vikan 1984, р. 71–72, fig. 6] і численні зображення кадил такої форми в живописних творах, скульптурі (іл. 3: 1–2) та на мініатюрах спростовують цю думку. Як засвідчили розкопки візантійського Сардиса в Туреччині, кадила використовували не тільки в церквах, але й вдома [див. Kalavrezou 2003, р. 202, no. 113]. Такі посудини відносяться до культових предметів масового виробництва. Сьогодні в різних музеях світу їх відомо більше сотні, а їх вивченню присвячено велику літературу.

Візантійські підвісні кадила VI–X ст. мають форму круглих, шестикутних чи квадратних контейнерів на ніжках у вигляді лап або у формі канфарів чи глибоких сферичних чаш на кільцевому піддоні, з трьома петлями для ланцюгів. Вони бувають гладенькими або з рельєфними зображеннями євангельських сюжетів [Wulf 1909, Taf. XLVII; Cradle 2006, р. 102; Архипова 2008, с. 207–216; Наследие 2011, с. 216, 504, кат. 160].

З території України походить три візантійські бронзові литі кадила з рельєфними зображеннями євангельських сцен на корпусі. Кадила цього типу вважають предметами сирійського або палестинського походження, про що свідчить їх східно-християнська іконографія та



Іл. 2. Кадिला: 1 – IX–X ст. Феодосія. ДЕ, ЭРА ω-315; 2 – IX–X ст. Любеч. ДЕ, ЭРА ω-123;  
3 – Судак. ОАМ, № ОГИМ 6501 (46941 та 58961): 3 а, з – (за: Мурзакевич 1872, табл. VI, 1);  
3 б, в – світлини Є. Архипової

репертуар сцен так званого «прочанського циклу». Такі сцени були пов'язані з місцями, що їх відвідували прочани, і їх зазвичай зображували на євлогіях – пам'ятних предметах-святинях, які приносили зі святих місць на пам'ять про здійснене паломництво. Оскільки в VI–VII ст. усі ці сюжети ввійшли до Великих свят, саме їх стали зображувати на предметах масового виробництва. На Сирію та Палестину вказує місце знахідки деяких предметів і досить широкий ареал – майже вся Європа, Азія, Північна Африка. Проте не можна виключати й копіювання привезених зі Святої Землі екземплярів [Залеская 1971, с. 85; Засецкая 2000, с. 69, В-35b]. Традиційна дата таких кадил – VI–VII ст.

Насправді ж ці посудини не настільки однорідні, щоб їхнє виробництво можна було обмежити двома століттями і розглядати тільки як імпорт зі Святої Землі. Дивно, що від настільки давнього й короткого періоду залишилося так багато кадил [Hamilton 1974, р. 65]. Зараз дедалі більше дослідників схиляються до перегляду ранньої дати і відносять час їх побутування до більш пізнього часу – IX–X ст. [Залеская 1971, с. 84–90; Ćurčić, Clair 1986, no. 56; Искусство 1998, № 50–52, 235, 258] або дають ширшу дату. Наприклад, кадило з Музею Гарвардського університету датують VII–X ст. [Kalavrezou 2003, р. 202, no. 113].

Три таких кадила походять із Судака, Феодосії та Любеча. Кадила з Феодосії (ω-315; куплене М. І. Репниковим) і Любеча (ω-123; було знайдено в 1896 році на території давньоруського Любеча у Чернігівській губернії та куплене О. О. Бобринським для Ермітажу) – зберігаються в Державному Ермітажі та мають схожу форму і декор [Залеская 1971, с. 84–87, рис. 1, 2; 1998, с. 44, кат. № 50]. На кадилах (іл. 2: 1, 2) зображено по п'ять євангельських сцен, на дні – відлито та доопрацьовано гравіюванням восьмипелюсткові розетки, а замість обмежуючих рельєфних орнаментальних смуг – гравіювані пагони з листям чи половинками пальмет на шийці посудин. Іконографія головних євангельських сцен на цих кадилах склалася ще в ранньохристиянський період та, майже не змінюючись, прикрашає посудини як VI–VII ст., так і після іконоборчого періоду. В. М. Залеська зазначає, що оскільки включення цих сюжетів до Великих Свят відбулося не раніше X ст., орнамент на цих кадилах не є типовим для предметів

VI–VII ст., але трапляється на коптських кістяних платівках арабського часу й арабських надгробках з точними датами (832, 833, 840 роки) та не відомий раніше IX ст. у візантійських рукописах, а на кадилі з Любеча є ще й арабський напис «Благословення від Аллаха», за формулою і палеографією IX–X ст. такі кадила складають окрему групу, появу якої вона відносить до IX ст. [Залеская 1971, с. 86–87].

Кадило із Судака (іл. 2: 3), що зберігається в Одеському археологічному музеї (інв. № ОГИМ 6501 (46941 та 58961), було знайдено в 1869 році на посаді середньовічної Сугдеї, на некрополі грецької церкви Святої Параскеви XIII–XIV ст., найбільш ранні поховання якого датуються не раніше кінця XII ст. [Архипова 2008, с. 207–216; Майко 2014, с. 180]. Разом з кадилом була знайдена «мідна лампада з трьома вушками, але без будь-яких прикрас і без ланцюжків». Кадило – заввишки 14,4 см, з трьома мідними ланцюгами (іл. 2: 3 а), зірчастим підвісом і крюком. Ланцюжки з чотирьох прямокутних ланок з'єднуються кільцями та хрестами [Мурзакевич 1872, с. 319–321, табл. VI, 1]. Корпус кадила прикрашають рельєфні зображення сімох сцен Нового Заповіту (іл. 2: 3 а) у зворотному порядку справа наліво і з помилками у розташуванні двох останніх – «Воскресіння» перед «Розп'яттям». На дні в оточенні пальмових пагонів (?) зображено фігуру, що сидить на троні, – Ісуса Христа (?) чи Богоматері з Дитиною на колінах (?) – однозначно визначити, кого саме, важко через нечіткість рельєфу (іл. 2: 3 б, в).

Форма і розміри судакського кадила мають численні аналогії серед пам'яток VI–VII ст. [Ross 1970, р. 40], а за стилем зображень, іконографією євангельських сцен, орнаментальному мотиву обмежуючих смуг воно аналогічне до кадил з колекцій Ліліан Малков у Музеї університету Торонто [Campbell 1985, no. 118], Ермітажу [Крыжановская 2000, В-35а] та Художнього музею в Річмонді [Ross 1970, р. 40, no. 2; Elbern 1972–1974, Abb. 2]. Щодо порушення хронології євангельських подій, то такі випадки відомі й на інших кадилах, наприклад, розміщення сцени «Благовіщення пастухам», яка має передувати «Водохрещенню», на кадилі з Берліна [Weitzman 1979, р. 626, no. 563]. Такі помилки могли повторюватися й при копіюванні давніх зразків, що їх, цілком імовірно,



Іл. 3. 1 – першомученик Стефан, мозаїка. Початок XII ст. Михайлівський Золотоверхий собор, Київ. НЗСК;  
2 – Успіння Пресвятої Богородиці, слонова кістка. X ст. Музей Клоні, Париж;  
3 – відспівування та поховання князя Володимирка Володаревича, мініатюра.  
Кінець XV ст. Радзівіллівський літопис (арк. 196 зв., верх)

майстри не завжди розуміли. Розташування ж зображень у зворотному порядку, яке робить кадило із Судака унікальною пам'яткою, свідчить про те, що майстер, мабуть, був шульгою [Архипова 2008, с. 209]. Мені відомо ще тільки одне кадило, на якому євангельські сцени зображено у зворотному порядку, – це кадило з Державного Ермітажу, № АР-610. Його придбали 1892 року на Кавказі в м. Олександрополі (нині Гюмрі) [Mirzoian 1992, р. 617–618, fig. 11].

Вважають, що давні моделі кадил були зразками для відтворення в більш пізній час, тому верхня межа їхнього існування залишається невизначеною. Так, на думку І. І. Толстого і Н. П. Кондакова, знайдені в Криму кадила з архаїчними зображеннями могли бути виготовлені місцевими майстрами в IX–X ст. за грецькими шаблонами [Толстой, Кондаков 1891, с. 34–35]. За Г. де Жерфаніоном, еклектичне з'єднання західних і східних елементів в іконографії та стилі зображень на одеському кадилі є близьким романському мистецтву і свідчить про його західне походження [Jerphanion 1939, р. 310–311].

З ранньохристиянського часу були відомі також кадильниці у вигляді відкритих напівсферичних чаш із петлями для ланцюгів [Cradle 2006, р. 102, 219]. Форма цих посудин дає підстави припускати, що їх використовували як лампади, наповнюючи маслом, і як кадильниці – наповнюючи вугіллям і ладаном [Николаева, Недошивина 1997, с. 167, табл. 97, рис. 5; Архипова 2019, с. 17, іл. 1: 1, 2, 8]. Підтримувати запалену лампаду перед іконою або домашнім іконостасом входило до жіночих обов'язків [Kalavrezou 2003, р. 202].

На Русі у XII–XIII ст. побутували переважно литі бронзові кадильниці-лампади – невеликі, широкі напівсферичні або конічні чаші на кільцевому піддоні та з трьома плоскими петлями для ланцюгів, зірчастими підвісами-розподільниками ланцюгів і кільцем або крюком для підвішування.

Невисокі (до 6 см) напівсферичні кадильниці-лампади з трьома вертикальними плоскими петлями, як правило, оздоблені лише гравійованими лінійними поясками (іл. 4: 1–3), іноді підкресленими пуансонним орнаментом (іл. 4: 2). Дві фрагментовані лампади у вигляді неглибоких чаш знайдено на території Де-

сятинної церкви. Корпус однієї (іл. 4: 8) з них (без денця), діаметром 10 см, профільоване чотирма валиками; друга (іл. 4: 9), від якої зберігся оплавлений і зігнутий фрагмент, профільована по вінцях двома врізними лініями. Про форму цих посудин можна судити за лампадою на кільцевому піддоні (іл. 4: 1), що зберігається в Національному музеї історії України (в-1457) без місця знахідки [Архипова 2019, с. 25, № 1, 2, іл. 1: 1, 2, 8], а також подібним бронзовим лампадам, знайденим у багатьох містах, на городищах та поселеннях Русі в шарах переважно XII – першої половини XIII ст. Такі лампади-кадильниці на трьох ланцюгах із зірчастим підвісом-розподільником ланцюгів, іноді з гаком для підвішування, знайдено в літописному Воїні (іл. 5: 4, 5, 11, 12), на дитинці Чернігова (іл. 4: 3) та поселенні Шумлай неподалік Чернігова (іл. 4: 10), городищі Княжа Гора (іл. 5: 1–3), у Галичі, Дорогобужі (іл. 6: 1), Києві (іл. 6: 2), Гродно, Мстиславлі, Волковиську та ін. [Довженок та ін. 1966, с. 39–40, 50–51, табл. XV, 3–4, XVI, 15–16; Мезенцева 1968, с. 82, табл. IV, 1–3; Никольская 1987, с. 61, 142, рис. 75, 1, 1а; Боровский, Сагайдак 1985: 40, рис. 4, 4; Алексеев 1993, рис. 4, 4; Прищеп, Нікольченко 1996, с. 96, рис. 73; Веремейчик 2010, с. 350, ил. 5: 1, 8].

Трапляються також посудини конічної форми, заввишки до 10 см, з фігурним корпусом із восьми широких і вузьких виступів, що чергуються, виділених трикутними гранями (іл. 4: 4–7, 11, 12), іноді оздобленими крапковим пуансонним орнаментом – Софійський собор у Києві [Каргер 1952, Опис. № 36], Київ, вул. Велика Житомирська, 2 [Боровский и др., 1988/17. № 2131]. На широких виступах деяких із них розміщено рельєфні зображення святих. Дві лампади-кадильниці із зображеннями чотирьох євангелістів, що стоять парами в повороті один до одного та відлиті, вочевидь, за однією моделлю, походять із «житла художника» на території Михайлівського Золотоверхого монастиря (іл. 4: 6, 6а) та поховання з міста Тальне Черкаської області (іл. 4: 7, 7а) [Тальное 1901, с. 553; Каргер 1945, с. 11, рис. 7].

У михайлівській кадильниці чотири накладні петлі для ланцюжків кріпляться на заклепках у вигляді левиних масок. На кадильниці з Тального вони не збереглися або не були зроблені; залишилися тільки отвори



Лл. 4. Лампади XII–XIII ст.: 1, 2 – м.з.н. НМІУ, № 1457; 3 – Чернігів, розкопки 1987 р. НМІУ, в-5388/74; 4 – Київ (Ханенко 1907, табл. XL, 597); 5 – Київ, вул. Велика Житомирська, 2. МІК, Вх 9232/19; 6, 6 а – Київ, Михайлівський Золотоверхий монастир, «житло художника». НМІУ, в-15/3591; 7, 7 а – Тальне, Черкаської обл. НМІУ, в-1963; 8, 9 – Київ, Десятинна церква, розкопки В. В. Хвойки. НМІУ, в-1458/1; в-21/1694; 10 – поселення Шумлай неподалік Чернігова (Веремейчик 2010, ил. 5: 8); 11 – Київ, Софійський собор, розкопки 1952 р. НЗСК, СМАА № 16/20; 12, 12 а – с. Любеч Чернігівської обл., розкопки 1959 р., скарб (Рыбаков 1959/206, № 94)

від них та знов пробиті для підвішування за кільця. Подібні накладні петлі мала лампада, фрагменти якої було знайдено у складі скарбу в Любечі [Рыбаков 1959/206, № 94]. На думку М. К. Каргера, «безпорадність» у зображенні великоголових постатей євангелістів з «величезними» руками та повне нерозуміння моделювання одягу на кадильницях із «житла художника» на території Михайлівського Золотоверхого монастиря та м. Тальне вказує на їх виготовлення в Києві [Каргер 1945, с. 25; 1958, с. 379, рис. 81]. Лампади-кадильниці аналогічної форми, хоча й без зображень, було знайдено також у Херсонесі в шарах XIII ст. [Наследие 2011, с. 216–217, 505, кат. 161, 162]. Тому без дослідження хімічного складу сплавів лампад-кадильниць з євангелістами виключати їхнє східносередземноморське походження остаточно не можна.

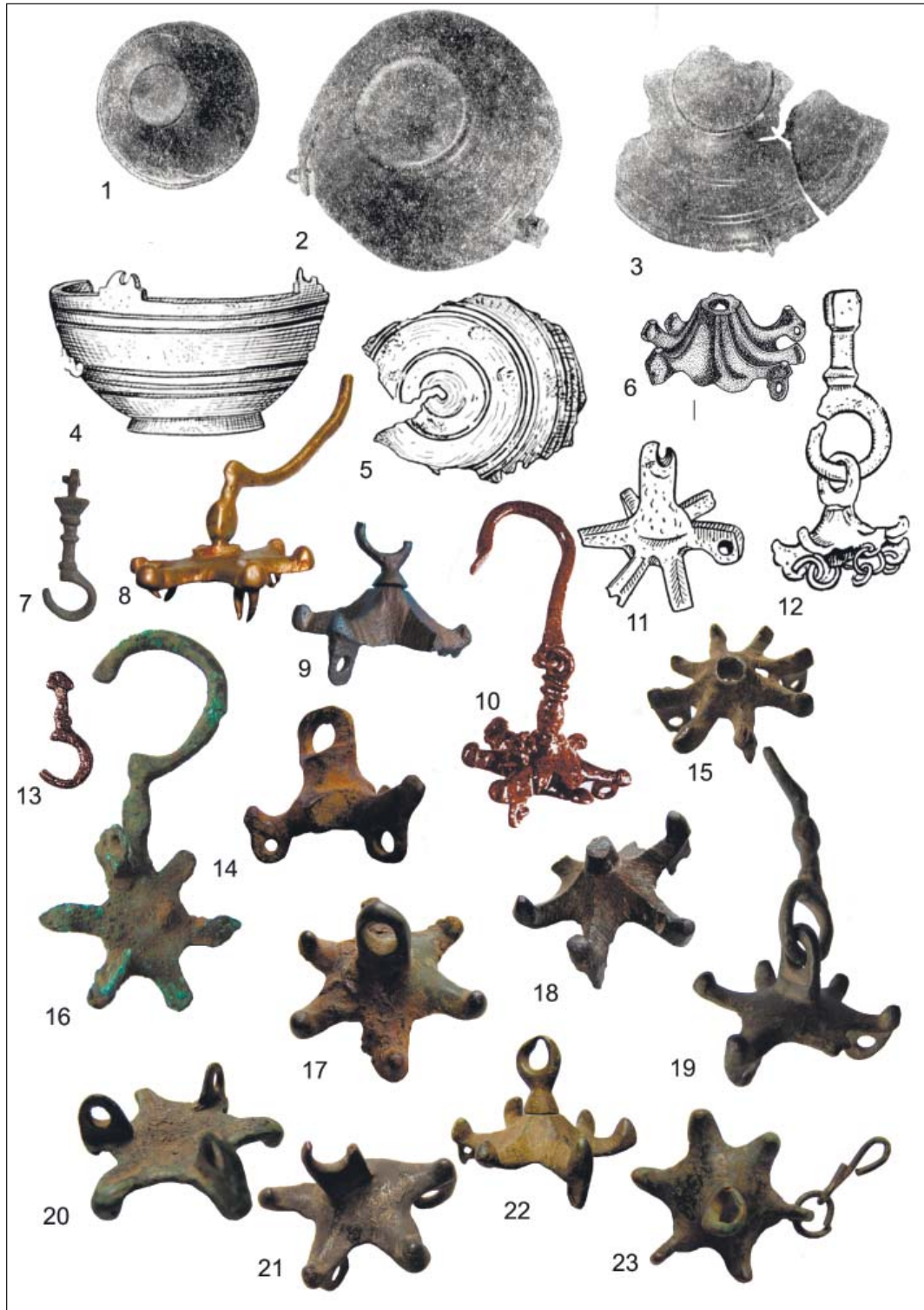
Знайдені на давньоруських пам'ятках бронзові литі ручні кадильниці (кацеї) XII – початку XIII ст. – це переважно маленькі конічні чаші (діаметром від 8 см до 11 см) на піддоні, з кришкою, що з'єднана з корпусом чаші шарнірами, та з пласким овальним фігурним виступом, до якого кріпиться кругла або пласка довга ручка. Кришка має сферичну форму та прорізні отвори для виходу диму, нагорі – невелику ручку у вигляді овального виступу, іноді увінчаного птахом – символом Святого Духа – або хрестиком (іл. 7: 1). Кацеї відливали з мідного сплаву з високим вмістом свинцю, який витримував високу температуру гарячого вугілля. Наприклад, у кацеї (іл. 8: 1), знайденої в будівлі другої половини XII – першої половини XIII ст. на поселенні Овраменків Круг у Чернігівській області, вміст свинцю становив до 30% [Веремейчик 1987, с. 316; 2010, с. 350, рис. 5: 6].

Корпус чаші деяких кацей та еліпсоподібну частину рукояті прикрашають гравійовані концентричні круги (іл. 7: 3, 7) [Наследие 2011, с. 213, 502, 503, кат. 154, 156], іноді доповнені пуансонним точковим орнаментом, як на кацях із Фролівської гори в Києві (іл. 8: 5) з колекції Б. та В. Ханенків [Ханенко 1902, с. 32, № 247, табл. XII] та кацеї XIII ст. з міста Арта в Греції (іл. 8: 7) у Візантійському музеї в Афінах [Everyday 2002, р. 550, no. 752].

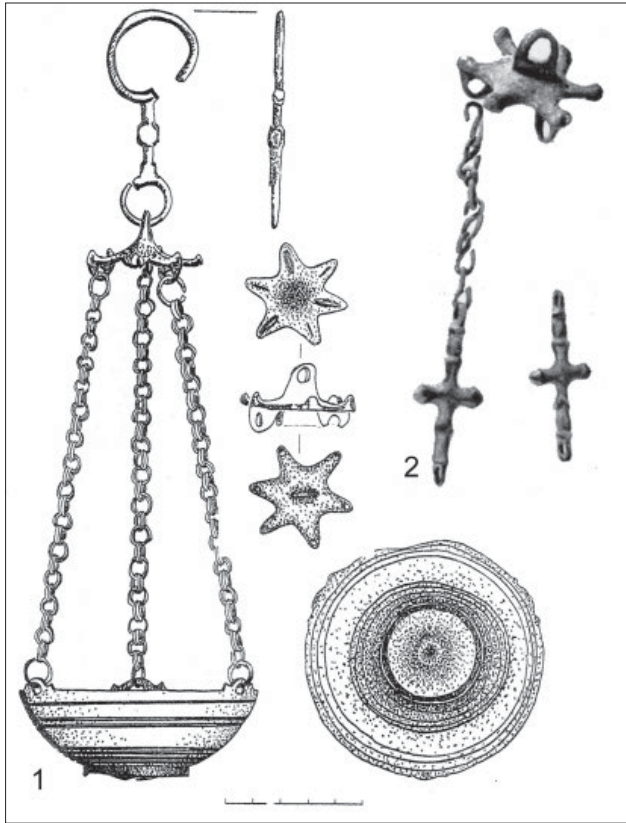
На фігурних пласких частинах ручки кацей та кришці розміщували також відлиті рельєфні священні зображення (іл. 7: 4–6, 8–10; 8: 2–4, 6, 8).

З території України походить кілька таких фрагментованих литих візантійських бронзових кацей XII – початку XIII ст. гарної якості, з професійним малюнком та компонованням зображень. Це геральдична композиція з птахами біля Дерева Життя (іл. 7: 10; 8: 3) на кацеї з поселення Селище у заплаві річки Десни біля Чернігова [Кузнецов, Ситий 1992, с. 35], леви біля Дерева Життя (іл. 7: 6) на кацеї з Києва в колекції М. П. Черньова [Меч и златник 2012, кат. 456, с. 185], Даниїл у рові з левами (іл. 7: 9) на кацеї з Галича [Фіголь 1997, с. 158]. На кацеї (діаметр чаші 10,5 см) другої половини XII – початку XIII ст., знайденої на Шепетівському городищі в Хмельницькій області, на ажурній кришці з рядами круглих отворів у чотирьох медальйонах зображені Деїсус та Іоанн Златоуст (?), а на фігурній частині рукояті – Христос Пантократор (іл. 7: 8). Іконографія та стиль цих зображень, на думку дослідників, тяжіють до мистецтва пізньокомнінівського періоду [Банк, Залеская 1995, с. 80–87, ил. 44, 52–56]. Відомі ще дві аналогічні чаші кацей із зображенням Христа на рукояті, що відлиті за цією ж моделлю: знайдена в Херсонесі та кацея, що зберігається в Національному історичному музеї в Мінську. Фрагмент подібної рукояті із зображенням Христа (іл. 8: 6) знайдено на Подолі Чернігова на березі Десни [Коваленко, Пуцко 1995, с. 83]. Кацея з Херсонеса (іл. 7: 5) – без кришки та меншого розміру, діаметр чаші – 8,7 см [Наследие 2011, с. 212, 501, кат. 152], а прорізний декор кришки кацеї з Мінська (іл. 7: 4), на відміну від кришки кацеї з Шепетівського городища (знайденої окремо від чаші), – є аналогічним прорізним орнаментам візантійських світильників [Архипова 2019, с. 82–83, ил. 1: 5; 2; 3: 4] і кришок кацей із Херсонеса (іл. 7: 1) [Наследие 2011, с. 213, 502, кат. 155] та Національного музею історії України (іл. 7: 2)<sup>1</sup>. Кацеї із зображенням Пантократора відрізняються також якістю лиття та оформленням краю – гладенького у кацей із Шепетівського городища та Мінська, з косим гравійованим штрихуванням – у херсонеської. На аналогічній за формою пласкій частині ру-

<sup>1</sup> М.з.н., НМІУ, в-1460.



Іл. 5. Лампади і зірчасті підвіси XI–XIII ст.: 1–3 – Княжа Гора, розкопки кінця XIX ст. (Мезенцева 1968, табл. IV, 1–3); 4, 5, 11, 12 – XI–XII ст. Воїнь, Дитинець, кліті 3, 42, розкопки 1958, 1956 рр.; 4, 5 – лампади (Довженок та ін. 1966, табл. XV, 3–4); 11, 12 – підвіси (Довженок та ін. 1966, табл. XVI, 15–16); 6 – підвіс. Поселення Ров 2 неподалік Чернігова, житло № 7 першої половини XIII ст. ЧІМ, № арх. 468 (Веремейчик 2010, рис. 5:1); 7–9 – Десятинна церква: 7 – крюк. НМІУ, в-21/1695; 8 – підвіс з крюком. НМІУ, в-3840; 9 – підвіс. НМІУ, в-21/4018; 10 – підвіс з крюком. ЭРА-15/18; 13 – крюк. ДЕ, ЭРА-5а/405; 14, 15, 20 – підвіси. Київ. НМІУ: 14 – в-3476; 15 – в-4110/107; 20 – в-4110/105; 16 – підвіс з крюком, м.з.н. НМІУ, в-2371; 17 – підвіс з фрагментом крюка. Княжа Гора. НМІУ, в-25/2620; 18 – м.з.н. НМІУ, в-495; 19 – підвіс. Дівич-Гора, НМІУ, в-3488/316; 21 – підвіс. Зібрання Ханенків, НМІУ, вд 1360, Д/1801; 22–23 – підвіси. М.з.н. НМІУ: 22 – вд 1358; 23 – підвіс з ланкою ланцюга, вд 1359



Іл. 6. 1 – лампада. Дорогобуж (Прищепа, Нікольченко 1996, рис. 73);  
2 – підвіс із фрагментами ланок ланцюгів із хрестами. Київ, вул. Рейтарська, 36–38, розкопки 1978 р. (Боровский, Сагайдак 1985, рис. 4, 4)

кояті кацеї XII ст. (іл. 8: 4) із Трипілья Київської області зображено святого мученика (Георгія?) [Ханенко 1900, с. 19, табл. XXVIII, 312; помилково названа образком].

Вочевидь, візантійські кацеї такої форми із зображеннями святих, що були популярні з другої половини XII – початку XIII ст., і правили за моделі для давньоруських майстрів, а вибір зображень залежав від уподобань замовника. Зважаючи на певну грубість виконання, припускають, що кацея із Шепетівського городища [Древнерусский 1983, с. 53–54, № 242, Тысяча 1988, № 266, 267, с. 386; Коваленко, Пуцко 1995, с. 85; Tomsinskiі 2010, р. 137] та кацея із зображенням Деїсуса й херувима, знайдена в Києві на вулиці Хорива (іл. 8: 2)<sup>2</sup> [Ханенко 1907, с. 42, 596], привезені з Візантії або виконані за візантійськими матрицями давньоруськими майстрами. Уточнити походження подібних ви-

робів можна після металографічних досліджень та визначення хімічного складу сплавів.

Потреба у великій кількості предметів церковного начиння, що виникла на Русі після прийняття християнства, лише частково могла бути забезпечена візантійським імпортом. Думка Н. П. Кондакова про те, що водолії, дзвони, посуд та інше церковне начиння надходило на Русь з Херсонеса [Кондаков 1896, с. 42–43], не знайшла підтвердження. Херсонес виконував роль культурного мосту між Константинополем та Руссю, а херсонеські трофеї Володимира також були переважно столичного походження [Корзухина 1959, с. 129–137; Банк, Залеская 1995, с. 80]. Аналіз мідних сплавів збереженого церковного начиння свідчить, що кольорові метали для нього надходили на Русь через торгівлю з країнами Сходу та Заходу. Відомо, що мідь та олово привозили на Русь із другої половини X ст. із західноєвропейських копалень (Німеччина, Бельгія, Швеція); з XII ст. мідь, олово та свинець надходили з центральноєвропейських країн; на східному напрямку головним постачальником мідної сировини була Волзька Булгарія. Про різні джерела надходження кольорових металів у різні регіони країни свідчить і склад мідних сплавів предметів, що виготовлялися на Русі [Цветные и драгоценные 2008, с. 146–148, 161–162].

Відсутність сировини та традиції виготовлення церковного начиння сприяли проникненню на Русь іноземних творів і, як і в інших видах мистецтва та архітектури, їх розвиток відбувався в контексті загальноєвропейських художніх процесів та стильових змін. Використовуючи досягнення Сходу та Заходу і наслідуючи візантійську богослужбову практику, місцеві майстри, які чудово володіли техніками металообробки (литтям у глиняних, воскових та кам'яних формах, куванням, гравіюванням, інкрустацією тощо), створювали оригінальні високохудожні твори. Серед небагатьох, що збереглися, є такі, наприклад, як панікадила з Києва та поселення Дівич-Гора в Черкаській області та так звані вщижські арки.

Світлові ефекти від ажурних світильників та лампад у поєднанні з архітектурою,

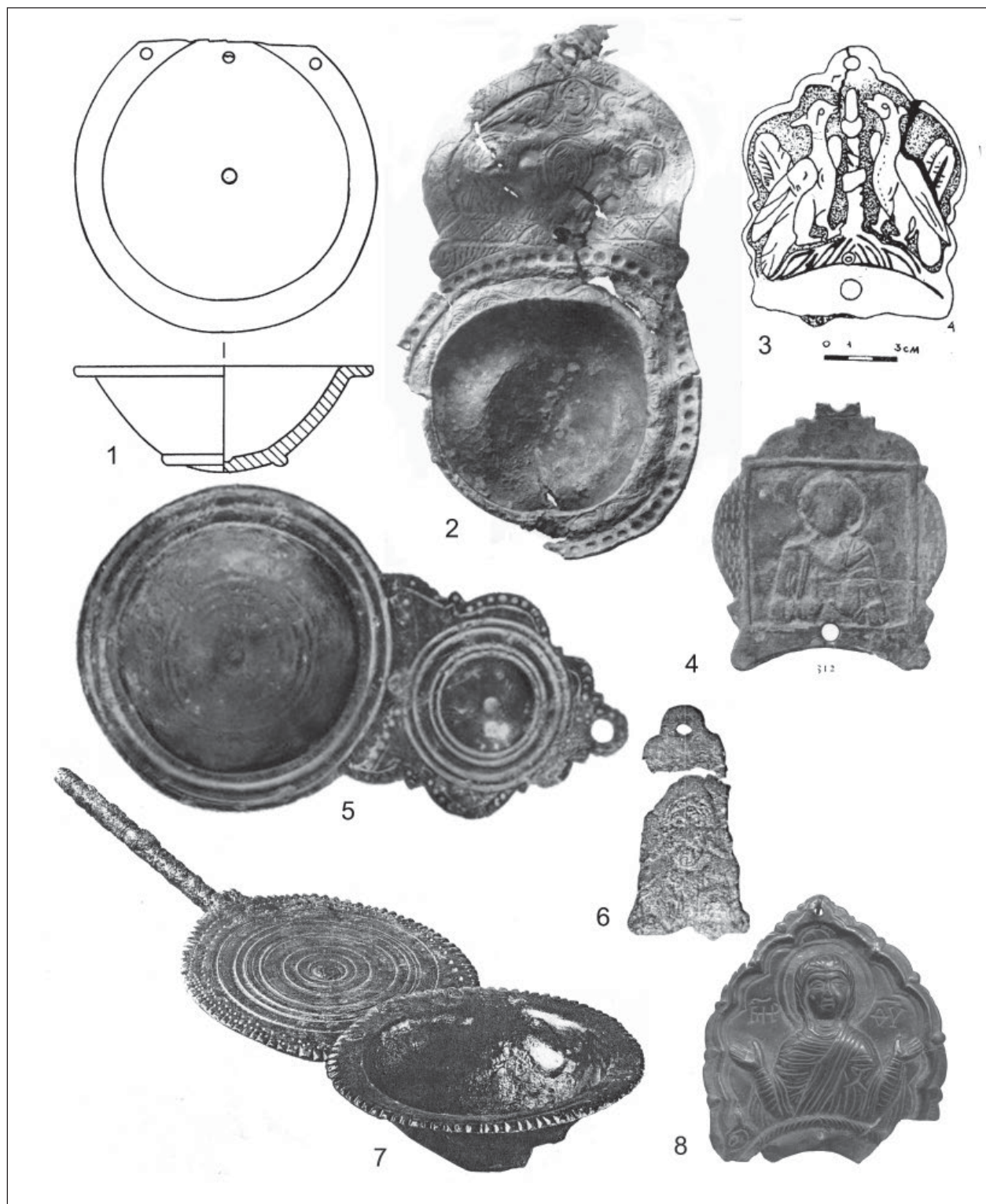
<sup>2</sup> У статті А. В. Банк та В. М. Залеської кацея з вулиці Хорива помилково названа срібною [Банк, Залеская 1995, с. 82, 85].

мозаїками, фресками та іконами, наповнюючи інтер'єр храмів мерехтінням світла й пахощами, теплотою і блиском начиння з позолоченої міді, іноді прикрашеною кольоровими емаллями, дзвоном і яскравими

вишивками покрівів та одягу священників, створювали особливий сакральний простір «земного неба, в котром живе і оброщається небесний Бог» [Герман Константинопольский патр. 1995, с. 43].



Іл. 7. Кацеї: 1, 3, 7 – XIII ст. Херсонес (Наследие 2011, № 154–156); 2 – НМГУ; 5 – XI–XII ст. Херсонес (Наследие 2011, № 152); 4 – XII ст. НІМ РБ (фото І. А. Стерлігової); 6 – ручка-полка. XIII ст. Київ. Колекція Н. П. Черньова. ДІМ (Меч и златник 2012, кат. 456); 8 – XII ст. Шепетівське городище у Хмельницькій обл. ДЕ, ГП-60/1-2 (Тисяча 1988, кат. 386); 9 – ручка-полка кацеї. XIII ст. Галич. Музей історії Галича в Крилосі (Фіголь 1997, с. 158); 10 – ручка-полка кацеї. XII – перша половина XIII ст. Поселення Селище у поймі р. Десни (світлина О. М. Веремейчик)



Пл. 8. Кацеї XII – першої половини XIII ст.: 1 – поселення Овраменків Круг у Чернігівській обл. ЧІМ, № Арх. 574; 2 – Київ, вул. Хорива. (Ханенко 1907, с. 42, 596); 3 – поселення Селище в поймі р. Десни. ЧІМ, № Арх. 893 (Кузнєцов, Ситий 1992, рис. 2); 4 – Трипілля Київської обл. (Ханенко 1900, табл. XXVIII, 312); 5 – Київ, Фролівська гора. Колекція Б. та В. Ханенків (Ханенко 1902, табл. XII, № 247); 6 – Чернігів, Поділ, берег Десни (Коваленко, Пуцко 1995, с. 83); 7 – XIII ст. Арта. Візантійський музей, inv. no. АК 315 (Everyday 2002, р. 550, no. 752); 8 – XII – XIV ст. Метрополітен музей, № 1999. 519.11 (фото Є. І. Архипової)

## Джерела та література

- Боровский, Я. Е., Калюк, А. П., Сыромятников, А. К., Архипова, Е. И. 1989. *Археологические исследования в «Верхнем Киеве» в 1988 г.* НА ІА НАН України, № 1988/17. Київ.
- Каргер, М. К. 1952. *Отчет об археологических исследованиях в Киевском Софийском соборе в 1952 г.* Фонд. Отдел Национального заповедника «София Киевская», НАДР–918.
- Рыбаков, Б. А. 1959. *Отчет о работах Черниговской экспедиции в городах Любече и Чернигове в 1959 году.* НА ІА НАН України. № 1959/206.
- Алексеев, Л. В. 1993. Проблема становления культово-оборонительного зодчества Руси в свете раскопок в Мстиславле. *Российская археология*, 4. Москва, с. 217–238.
- Архипова, Е. И. 2008. Бронзовое кадило из Судака в Одесском археологическом музее. *Византийский временник*, 67 (92). Москва, с. 207–216.
- Архипова, Є. 2019. Бронзові світильники Десятинної церкви в Києві. *Opus Mixtum*, 7. Київ, с. 16–29, іл. 1–5.
- Банк, А. В., Залеская, В. Н. 1995. Кацея XII века из Изяславля. *У истоков русской культуры XII–XVII века.* Сб. статей. Санкт-Петербург, с. 80–87, ил. 44–56.
- Боровский, Я. Е., Сагайдак, М. А. 1985. Археологические исследования Верхнего Киева в 1978–1982 гг. *Археологические исследования Киева 1978–1983 гг.* Сб. науч. трудов. Киев, с. 38–60.
- Веремейчик, Е. М. 1987. Работы Селищного отряда. *Археологические открытия 1985 года.* Москва, с. 315–316.
- Веремейчик, Е. М. 2010. Предметы христианского культа XI–XIII вв. на сельских поселениях Черниговского Полесья. *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки: мат. Межд. научн. конф., посвященной 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны Корзухиной (Санкт-Петербург, 10–16 апреля 2006 г.).* Санкт-Петербург, с. 344–354.
- Герман Константинопольский, патр. 1995. *Сказание о Церкви и рассмотрение таинства.* Москва.
- Довженок, В. Й., Гончаров, В. К., Юра, Р. О. 1966. *Древнеруське місто Воїнь.* Київ.
- Древнерусский город Изяславль: каталог выставки.* 1983. Автор М. А. Миролубов. Ленинград.
- Залеская, В. Н. 1971. К вопросу о датировке некоторых групп сирийских культовых предметов. (По материалам бронзового литья Эрмитажа). *Палестинский сборник*, 23 (86): Византия и Восток. Ленинград, с. 84–91.
- Залеская, В. Н. 2011. Артефакты византийского Херсона в историко-культурном контексте. *Наследие византийского Херсона / Т. Яшаева, Е. Денисова, Н. Гинькут, В. Залеская, Д. Журавлев; Национальный заповедник «Херсонес Таврический» и др. Севастополь*, с. 89–102.
- Засецкая, И. П. 2000. Два кадила с изображением евангельских сцен. *Синай. Византия. Русь. Православное искусство с 6 до начала 20 века: Каталог выставки.* Санкт-Петербург, с. 68–69.
- Игошев В. В. 2013. Типология, назначение и символика древнерусских кадил и ладаниц. *Иеротопия Огня и Света в культуре византийского мира / ред.-сост. А. М. Лидов.* Москва, с. 444–473.
- Игошев В. В. 2015. Древнерусские кацеи и ладаницы. К вопросу о назначении, типологии и атрибуции богослужебных предметов. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*, 1 (59). Март. Москва, с. 108–127.
- Иеромонах Иоанн. 1895. *Обрядник Византийского двора (De seremoniis aulae Byzantinae), как церковно-археологический источник.* Москва.
- Искусство мелькитов и инославных христиан. Каталог выставки.* 1998. Санкт-Петербург.
- Каргер, М. К. 1945. Землянка-мастерская киевского художника XIII в. *КСИИМК*, XI. Москва; Ленинград, с. 5–15.

- Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев: в 2 т. 1: Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*. Москва; Ленинград.
- Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского, 1/2*. 1898. Киев.
- Коваленко, В. П., Пуцко, В. Г. 1995. Фрагмент бронзової кацеї з Чернігова. *Археологічні старожитності Подесення*. Чернігів, с. 83–86.
- Кондаков, Н. П. 1896. *Русские клады: Исследование древностей великокняжеского периода, 1*. Санкт-Петербург.
- Корзухина, Г. Ф. 1959. О памятниках «корсунского дела» на Руси. *Византийский временник*, XIV. Москва, с. 129–137.
- Крыжановская, М. Я. 2000. Два кадила с изображением евангельских сцен. *Синай. Византия. Русь. Православное искусство с 6 до начала 20 века. Каталог выставки*. Санкт-Петербург, с. 68.
- Кузнецов, Г. О., Ситий, Ю. М. 1992. Феодальна садиба XII–XIII ст. на околиці Чернігова. *Чернігівська старовина*. Збірник наукових праць, присвячений 1300-річчю Чернігова. Чернігів, с. 34–41.
- Майко, В. В. 2014. *Восточный Крым во второй половине X–XII вв.* Київ.
- Материалы по археологии Кавказа, собранные экспедициями Московского археологического общества, X: Поездка в Пшавию, Хевсуретию и Сванетию графини Уваровой*. 1904. Москва.
- Мезенцева, Г. Г. 1968. *Древньоруське місто Родень. Княжа Гора*. Київ.
- Меч и златник: К 1150-летию зарождения Древнерусского государства. Каталог выставки*. 2012. Москва.
- Мурзакевич, Н. 1872. Донесение Обществу. *Записки Одесского Общества истории и древностей, 8*. Одесса, с. 318–322.
- Наследие византийского Херсона / Т. Яшаева, Е. Денисова, Н. Гинькут, В. Залеская, Д. Журавлев; Национальный заповедник «Херсонес Таврический» и др.* 2011. Севастополь.
- Николаева, Т. В., Недошивина, Н. Г. 1997. Предметы христианского культа. *Древняя Русь. Быт и культура*. Москва, с. 166–178, табл. 97–106.
- Никольская, Т. Н. 1987. *Городище Слободка XII–XIII вв. К истории древнерусского градостроительства в Земле вятичей*. Москва.
- Ошарина, О. В. 2000. Символика кадила в иконографии евлогий. *Реликвии в искусстве и культуре восточнохристианского мира. Тезисы докладов и материалы международного симпозиума*. Москва, с. 57–58.
- Полное собрание русских летописей, II: Ипатьевская летопись. 2-е изд. 1908. Санкт-Петербург.
- Прищепа, Б. А., Нікольченко, Ю. М. 1996. *Літописний Дорогобуж в період Київської Русі (До історії населення Західної Волині в X–XIII століттях)*. Рівне.
- Скабалланович, М. Н. 2008. *Толковый Типикон: Объяснительное изложение Типикона с историческим введением*. Москва.
- Степенная книга царского родословия по древнейшим спискам: Тексты и комментарии: в 3 т., 1: Житие св. Ольги. Степени I–X / подгот. под рук. Н. Н. Покровского*. 2007. Москва.
- Тальное. 1901. *Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. 1890–1907, XXXIIa: Тай – Термиты*. Петербург, с. 553.
- Толстой, И., Кондаков, Н. 1891. Христианские древности Крыма, Кавказа и Киева. *Русские древности в памятниках искусства, IV*. Санкт-Петербург.
- Тысяча лет русской художественной культуры. Каталог выставки*. 1988. Москва.
- Фіголь, М. 1997. *Мистецтво стародавнього Галича*. Київ.
- Флоренский, П. А. 1996. *Храмовое действо как синтез искусств. Избранные труды по искусству*. Москва.
- Ханенко, Б. И. и В. Н. 1900. *Древности русские. Кресты и образки, II*. Киев.
- Ханенко, Б. И. 1902. *Древности Приднепровья. Эпоха славянская (VI–XIII в.)*, V. Киев.
- Ханенко, Б. И. и В. Н. 1907. *Древности Приднепровья и побережья Черного моря, VI*. Киев.

- Цветные и драгоценные металлы и их сплавы на территории Восточной Европы в эпоху средневековья* / А. А. Коновалов, Н. В. Ениосова, Р. А. Митоян, Т. Г. Сарачева. 2008. Москва.
- Черненко, О. 2002. Церковне начиння з Княжої гори в фондах ЧОІМ імені В. В. Тарновського. *Музейні читання. Матеріали наукової конференції, грудень 2001 р.* Київ, с. 97–104.
- Черненко, О. 2007. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського (1896–1948 рр.). *Скарбниця української культури. Збірник наукових праць*, 9. Спецвипуск 1. Чернігів.
- Campbell S. D. 1985. *The Malcove Collection. A Catalogue of the Objects in Lillian Malcov Collection of the University of Toronto.* Toronto.
- Cradle of Christianity* / [ed. Y. Israeli, D. Mevorach]. 2006. Jerusalem.
- Ćurčić, S. and Clair, A. St. eds. 1986. *Byzantine Art at Princeton. Byzantine Art and Archaeology at Princeton University. Catalogue of an Exhibition at Firestone Library.* Princeton.
- Elbern, V. H. 1972–1974. Zur Morphologie der Bronzenen Weihrauchgefäße aus Palästina. *Archivo Español de Arqueología*, 45–47. Madrid, p. 447–462.
- Everyday Life in Byzantium. Byzantine Hours, Works and Days in Byzantium* / [ed. by D. Papanikola-Bakirtzi]. 2002. Athens.
- Fabienne, F. 2019. *An incense boat in Limoges enamel.* Fondation Gandur pour l'Art. Geneva. URL: <https://www.fg-art.org/en/artwork-of-the-month-archives/une-navette-a-encens-en-email-de-limoges>.
- Hamilton, M. 1974. Thuribles: Ancient or Modern? *Iraq*, XXXVI–1, 2. London, p. 53–65.
- Kalavrezou, L. 2005. *Byzantine Women and Their World.* New Haven and London.
- Mirzoyan, A. 1992. Datation et Localisation des Encensoirs en Bronze Conservés Dans les Collections Arméniennes. *Revue des Études Arméniennes. Nouvelle Série*, XXIII, p. 603–626.
- Jerphanion, G. 1939. Un nouvel encensoir syrien et la série des objets similaires. *Mélanges Syriens offerts à R. Dussaud*, 1. Paris, p. 297–312.
- Ross, M. 1970. Byzantine Bronzes. *Arts in Virginia*, 1. 10, no. 2, p. 32–43.
- Taburet-Delahaye, É. 2002. “Acquisitions”. *Revue du Louvre*, 2, April 2002. Paris, p. 89.
- Tomsinskii, S. V. 2010. Coupe et couvercle d'encensoir à main. *Sainte Russie. L'art russe des origines à Pierre le Grand* [Jannic Durand, Dorota Giovannoni, Ionna Rapti]. Somogy, p. 137.
- Vikan, G. 1984. Art, Medicine, and Magic in Early Byzantium. *Dumbarton Oaks Papers*, 38. Washington, DC, p. 65–86.
- Weitzman, K., eds. 1979. *Age of Spirituality. Late Antique and Early Christian Art Third to Seventh Century. Catalogue of the exhibition at The Metropolitan Museum of Art.* New York.
- Wulf, O. 1909. *Altchristliche und mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke*, 1, Bd. 3, 1. Berlin.

### Список скорочень

- ДЕ – Державний Ермітаж (м. Санкт-Петербург, РФ)  
ДІМ – Державний історичний музей (м. Москва, РФ)  
НЗСК – Національний заповідник «Софія Київська»  
НІМ РБ – Національний історичний музей Республіки Білорусь  
НМІУ – Національний музей історії України  
ОАМ – Одеський археологічний музей  
ЧІМ – Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського  
М.з.н. – місце знахідки невідомо

Тетяна Левченко, В'ячеслав Крижановський, Олег Іванов

## Фарфор і фаянс з археологічних досліджень по вул. Олегівській у Києві

Статтю присвячено фарфоро-фаянсовим виробам XIX – початку XX ст., знайденим 2015 року під час археологічних розкопок у м. Києві на земельній ділянці по вул. Олегівській, що біля підніжжя гори Щекавиці. Детально описано різноманітний фарфоровий і фаянсовий посуд, його техніко-типологічні особливості, орнаментация та призначення, проаналізовано заводські клейма й написи (якщо такі є), визначено стиль і датування

**Ключові слова:** фарфор, фаянс, гжель, декор, розпис, друк, орнамент, клеймо, археологічні розкопки, Київ, XIX – початок XX ст.

*This article is devoted to the porcelain and earthenware products of Russian production 19<sup>th</sup>–20<sup>th</sup> centuries, found during archaeological excavations in Kyiv in 2015 on the land on the Olegovskaya street, located at the foot of Schekavitsa mount. Described in details various porcelain and earthenware, its technical and typological features, ornamentation and purpose., the factory stamps are analyzed in detail and descriptions (if any), sample characteristics, style and dating.*

**Key words:** porcelain, earthenware, gzhel, decor, painting, ornament, brand, archaeological excavations, Kyiv, 19<sup>th</sup>–20<sup>th</sup> centuries

Археологічні дослідження 2015 року по вул. Олегівській проводились біля підніжжя південно-східного схилу гори Щекавиці, на якій з другої половини XVIII ст. розташовувалася кам'яна церква Всіх Святих (іл. 1: 1). Під час археологічних розкопок Старокиївською експедицією Інституту археології НАН України були досліджені мішані культурні шари, залишки будівель, підвалів та ям з великою кількістю знахідок другої половини XVIII – першої половини XX ст. (іл. 1: 2) [Козловський, Крижановський 2016, с. 56].

У знайдених археологічних об'єктах міститься велика кількість фрагментів фаянсових і фарфорових виробів різного походження та призначення. У цій статті ми розглянемо знахідки, що відносяться до підприємств, які були розташовані на території України, а також вироблені на російських заводах. Колекція західноєвропейського фаянсу та фарфору була досліджена та опублікована [Левченко, Крижанівський, Іванов 2020, с. 163–169].

Особливий інтерес представляють зразки фаянсового посуду з рельєфним рослинним декором, виготовлені на *Києво-Межигірській фаянсовій фабриці*. Це фрагмент вінець (d 13 см), покритий блакитною глазур'ю, прикрашений суцільним рельєфним візерунком із дрібних квітів та листя (іл. 2: 1). Такий декор отримав назву «гіпюровий» [Нечипоренко 2017, с. 13]. Інший фрагмент – тарілочка із зеленою глазур'ю (d 13 см). Зовнішній бік бортика повністю закомпонований рельєфним орнаментом з рослинних елементів. На денці зберігся вдавнений в тісто напис: «КИЕВЪ» (іл. 2: 2). Вироби з різнокольоровою глазур'ю і рельєфним рослинним декором мали значний

попит та випускалися впродовж 1830-х років до закриття фабрики. На фрагменті дзеркала фаянсової білої тарілки (d денця 10,5 см) – вдавнене в тісто клеймо у вигляді прямокутника з написом «КИЕВЪ» (іл. 2: 3). Таке клеймо ставили на вироби до вересня 1830 року [Кузьмин 1910, с. 272; Ферчук 2016, с. 9–10]. Києво-Межигірська фабрика була відкрита в 1798 році та функціонувала до 1877 року [Чміль, Хамайко, Починок 2017, с. 229].

Серед знахідок слід зазначити фрагменти фаянсових тарілок із гжельським розписом. На них збереглися елементи підглазурного синьо-блакитного геометричного та стилізованого рослинного орнаменту (іл. 2: 4–7). На одній з них – розпис «шашкового» орнаменту із синіх і білих прямокутників. По схилу від бортика до дзеркала на блакитній лінії намальовано листя у вигляді сердечка (іл. 2: 4). На іншому фрагменті бортика, що зберігся, – широка смуга геометричного орнаменту з пересічених навскоси ліній. Під цією смугою нанесені зустрічні дуги (іл. 2: 5). На одному фрагменті тарілки намальовано стилізовані рослинні елементи – в'юнки-вусики, крапки-ягідки (іл. 2: 6). На іншому бортику тарілки – овали з нахилом, з крапками всередині (іл. 2: 7). Розпис на всіх фрагментах гжельських тарілок виконано недбало. Посуд із синьо-блакитним розписом випускали з 20-х років XIX ст. в *гжельському керамічному регіоні Підмосков'я* як дрібні кустарні заводи, так і відомі виробники – брати Кузнецови, брати Фартальні, Гуліни, Мордашови та ін. В останній третині XIX ст. інтерес до розпису зник [Дулькина, Григорьева 1988, с. 14].

Одним зі значних підприємств у цьому керамічному районі був завод «Братів Рачкиних», заснований у 1820-х роках у с. Глібове Бронницького повіту. Згорнуто виробництво було в 1860-х роках. На фрагменті фарфорового денця (блюдця?) стоїть підглазурне зелене клеймо цього заводу. Клеймо складається з круглої рамки, у якій міститься напис: «Ф / БРАТЬЕФ... / РАЧКИН... / ХЪ». Збереглася частина пейзажу, виконаного підглазурно коричневими й зеленуватими фарбами (іл. 2: 8). Датується виріб 1840–1860-ми роками [Салтыков 1952, с. 89–90, 192].

Біле фарфорове блюдце (d 15 см) виготовлене на фабриці Миколи Маркова. На зворотному боці денця у віньєтці розміщено напис друкованими літерами: «ФАБРИКИ / Н / МАРКОВА». Клеймо зелене, підглазурне (іл. 2: 9). На фрагменті кільцевого піддона (d 9 см) частково збереглася інша зелена підглазурна марка цієї фабрики – у віньєтці під зірочкою (\*) напис у три рядки: «фабрики / Н / МАРКО...» (іл. 2: 10). Фабрики Маркових засновані у с. Коняшино Бронницького повіту: перша – у 1830 році, друга – у 1840 році. Близько 1859 року підприємства були розділені між двома братами. Закрилися фабрики у 1890-х роках [Салтыков 1952, с. 90–91; Селиванов 2002, с. 76–78]. Таке клеймо не згадується дослідниками марок. Можливо, воно відноситься до 1850–1860-х років, коли одна з фабрик при розподілі належала Миколі Маркову.

На двох фарфорових фрагментах – на денці чашечки кільцевий піддон обведено золотою «відводкою», на блюдці стоїть зелене підглазурне клеймо – з'єднані друковані літери Н і К (іл. 2: 11–12). На чашці, окрім клейма червоною фарбою, написано «82» (іл. 2: 11). Клеймо належало заводу «Братів Кудинович». Завод був заснований у 1818 році в с. Лисцеве Коломенського повіту. Закритий у 1885 році [Салтыков 1952, с. 118; Селиванов 2002, с. 65–67].

Фарфорове блюдце (d 14 см) на кільцевому піддоні прикрашене стилізованим рослинним орнаментом, виконаним підглазурно кобальтом. Надглазурно жовтою, червоною, світло-зеленою фарбами домальовані дві композиції з квітів та листя, що чергуються. В обидві композиції включено по темно-синій цятці, нанесені підглазурно. Перша ком-

позиція – простий букет. У другій композиції на цятці та листі – сліди позолоти. Навколо них подекуди зберігся розсип золотого рослинного візерунка. Золоті рослинні елементи збереглися частково і на темно-синьому тлі орнаменту. В оформленні блюдця відсутня єдина композиція в надглазурному розписі та не враховуються елементи, нанесені раніше кобальтом (іл. 2: 12). Датуються вироби 1818–1872 роками [Родионов 2005, с. 128; Салтыков 1952, с. 188].

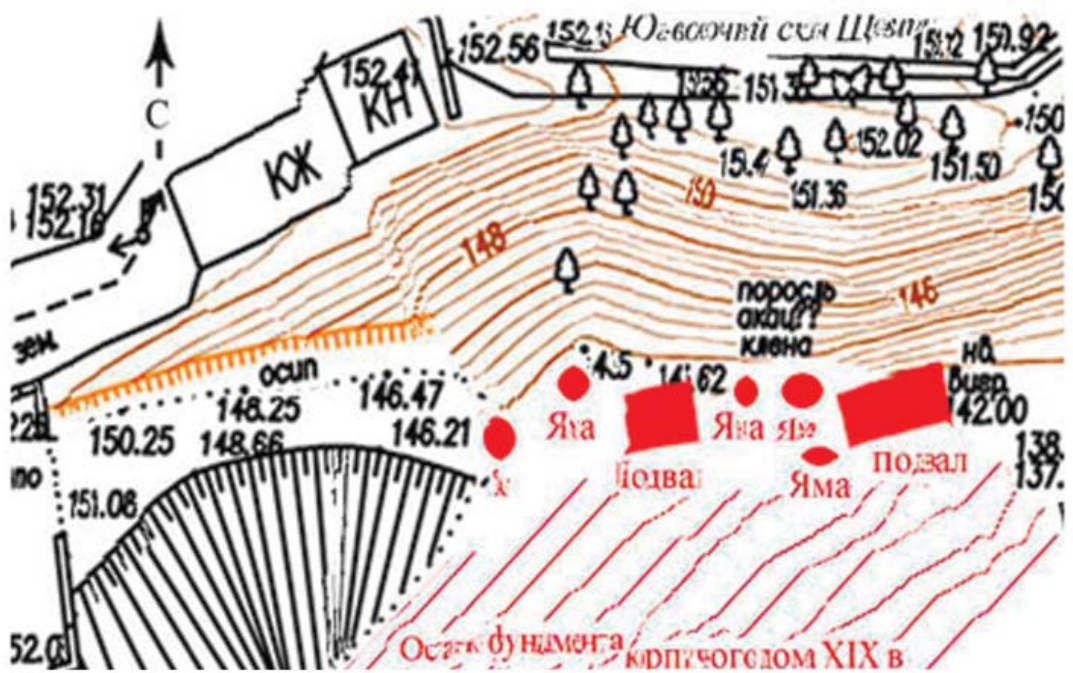
Збереглася частково темно-зелена марка на фарфоровому уламку денця з написом: «[Куз]нецовыхъ» (іл. 2: 13). Клеймо належить фабриці «Братів Кузнецових». Фабрика заснована на початку ХІХ ст. братами Терентієм та Анисимом Яковичами Кузнецовими в с. Ново-Харитонове Бронницького повіту. У 1870-х роках її було закрито. Ця марка відноситься до початку 1850-х – початку 1860-х років [Селиванов 2002, с. 68; Салтыков 1952, с. 182].

Багато фарфоро-фаянсових підприємств Центральної Росії в другій половині ХІХ ст. припинили своє існування. Кузнецови, які відкрили свій завод у 1810 році в с. Ново-Харитонове Бронницького повіту, змогли вистояти та розширити своє виробництво. У 1889 році вони заснували «Товариство виробництва фарфорових та фаянсових виробів М. С. Кузнецова» з правлінням у Москві. В описуваній колекції зберігаються вироби підприємств, які належали «Товариству». Це Дулевська фарфорова фабрика Володимирської губернії (у 1832 році перенесена з Гжелі); Ризька фарфоро-фаянсова фабрика (заснована в 1843 році); Тверська фабрика в с. Кузнецове Тверської губернії (у 1870 році придбана в Ауербаха); Будянська фабрика Харківської губернії (заснована в 1887 році); Дмитрівська фарфорова фабрика (колишня Ф. Я. Гарднера, існувала з 1766 року, куплена Кузнецовим у 1891 році); фаянсова фабрика в Слов'янську Ізюмського повіту Харківської губернії (заснована в 1892 році) [Селиванов 2002, с. 126, 206–208; Родионов 2005, с. 100–119].

*Дулевська фабрика.* На уламку фарфорового виробу – червоне надглазурне клеймо у вигляді двоголового орла, під ним – овальна рамка з написом по колу: «фабрики М. С. Кузнецова», у центрі рамки – «въ ДУЛЕВЪ». Да-



1



Лл. 1. 1 – Гора Щекавиця на початку ХХ ст. Фотограф Франц де Мезер; 2 – план розкопу 2015 р.

тується 1864–1872 роками (іл. 3: 1) (Родионов 2005, с. 102). Другий тип клейма стоїть на фарфоровому білому блюдці із золотими «відводками» (d 15 см). Клеймо надглазурне чорного кольору – двоголовий орел і під ним напис: «фабрики / М. С. Кузнецова / въ дулевѣ» (іл. 3: 2). Таке ж клеймо (напівстерте), але блакитного кольору, стоїть на кільцевому піддоні (d 6 см) фарфорової чашки (?). Датуються виробу 1872–1889 роками [Салтыков 1952, с. 183].

У цьому комплексі була знайдена фарфорова подарункова чашка на кільцевому піддоні. Вінця в неї високі розгорнуті, з фестончатим краєм. Чашка оформлена рельєфним декором з вертикальних ліній і горизонтальних дуг. Корпус її тонований світло-рожевою фарбою. З одного боку по вінцю золотом зроблено напис: «Въ день Ангела». Тулуб розписано квітковим мотивом – блакитні незабудки на темно-рожевих стеблах. Зверху по цій композиції золотом прописано колосок з листям. Верхній край вінець і денця облямовує золота тоненька лінія. Ручка відбита. Виріб не маркований (іл. 3: 3). Такі чашки «Въ день Ангела» були в чайній парі, випускали їх на Дулевській фабриці на межі XIX–XX ст. [Дулєвский... 2017].

Фрагмент одного блюдця прикрашає поліхромна картинка на «китайську тему». На тлі екзотичного пейзажу зображена китаянка у багатому національному одязі. Деколь виконана світло-сірою, світло-оливковою, теракотовою, червоною фарбами. На зворотному боці денця стоїть друковане блакитне клеймо – літера «Д» і на неї нанесена літера «Т» («торговий дім») (іл. 3: 4). Таке клеймо ставилося в другій половині 1920-х років. Вироби з цим клеймом трапляються дуже рідко [Дулєвский... 2020].

*Ризька фабрика.* Фарфорова біла ікорниця (?) (d вінець 7,8 см, d денця 6,7 см, h 5 см), що імітує за формою дерев'яну баддю. Ручки відбиті. Вона маркована надглазурним блакитним клеймом у вигляді двоголового орла з написом: «Т-ва / М.С. Кузнецова / Р. Ф.». Клеймо напівстерте (іл. 3: 5). Таке клеймо відноситься до 1890–1910-х років [Родионов 2005, с. 111].

На фрагментах двох фаянсових білих бокалів стоїть надглазурне синє клеймо з двоголовим орлом і написом: «М.С. / Кузнецова /

въ г. Ригѣ» (іл. 3: 6). На другому уламку фаянсового денця – синє клеймо з двоголовим орлом і написом: «[Т]оварищества М.С. Кузнецова / К.Р.М. DREYLING SBUSCH» (іл. 3: 7). КРМ – Кузнецовська Ризька мануфактура в Древлінгсбуші, передмісті Риги. Датуються 1887–1915 роками [Родионов 2005, с. 112].

*Тверська фабрика.* Фаянсове біле блюдце (d 12 см) марковане надглазурним зеленим клеймом – під двоголовим орлом із двох боків розміщено круглі медалі і в рамці напис: «М.С. Кузнецов / въ Твери» (іл. 3: 8).

На уламку дзеркала фаянсової тарілки – рожевий друкований архітектурний декор з Ісакіївським собором у Санкт-Петербурзі. Шаблон друкованого декору розроблено англійськими керамістами. На денці стоїть клеймо, стилізоване під британські клейма (іл. 3: 9). Датуються виробу 1870–1889 роками [Родионов 2005, с. 115–116].

*Будянська фабрика.* Дві білі фаянсові тарілки – глибока (d 20 см) і дрібна (d 25 см). Марковані червоним клеймом з двоголовим орлом і написом: «М.С. / Кузнецова / въ Харьковѣ» (іл. 3: 10–11). Завод представлений у досліджуваній колекції глибокими тарілками, оформленими друкованими малюнками. На одній тарілці (d 25 см) на дзеркалі розташований архітектурний пейзаж з античними колонами (шаблон англійського декору «Акрополь», аналогічний декор у дрібній тарілки (d 27 см) з клеймом англійського виробництва) [Левченко, Крижановський, Іванов 2020, с. 164]. Друк виконано коричневою фарбою (іл. 3: 12). На іншій тарілці (d 25 см) друк синій. Верхній край бортика огинає стилізований рослинний орнамент. Дзеркало і схил від бортика до дзеркала прикрашають рослинні композиції. На тарілках стоять надглазурні клейма з двоголовим орлом і написом: «Т-ва М.С. Кузнецова / в Будахъ». На тарілці із синім друком – друге клеймо, вдавлене в тісто (іл. 3: 13). Датуються виробу 1890–1917 роками [Родионов 2005, с. 124].

*Дмитрівська фабрика.* На одному фрагменті фарфорового блюдця трапляється клеймо Дмитрівської фабрики з літерами «Д.Ф.» під двоголовим орлом (іл. 3: 14). Відноситься клеймо до 1891–1918 років [Родионов 2005, с. 119].



Іл. 2. 1–3 – фрагменти посуду Києво-Межигірської фаянсової фабрики; 4–7 – фрагменти посуду із гжельським росписом; 8 – фрагмент фарфорового блюдця з клеймом заводу «Братьев Рачкиных»; 9–10 – фрагменти фарфорових виробів з клеймами заводів Маркових; 11 – деще фарфорової чашечки з клеймом заводу «Братьев Кудиновых»; 12 – фарфорове блюдце з клеймом заводу «Братьев Кудиновых»; 13 – фрагмент фарфорового дещу з клеймом заводу «Братья Кузнецовы»; 14 – фрагмент фарфорової кришки (?)

*Слов'янська фабрика.* Клеймо цієї фабрики на фаянсовому блюдці (d 14 см) – двоголовий орел і напис: «Т-ва М.С. Кузнецова / въ Славянскѣ». Єдиною прикрасою на блюдці є червоні «відводки» – по верхньому краю бортика і по центру дзеркала (іл. 4: 1). На уламках трьох фаянсових денечь частково збереглося таке клеймо. Датується виріб 1892–1915 роками [Мусина 1995, с. 39].

На деяких клеймах «Товариства М. С. Кузнецова» не вказується назва фабрики. На фаянсовому фрагменті дрібної тарілки – надглазурне зелене клеймо з двоголовим орлом і написом: «Т-ва М.С. Кузнецова». На бортику зберігся фрагмент друкованого квіткового декору – біла квітка вишні з яскраво-зеленим листям (іл. 4: 2). Датується тарілка 1889–1917 роками [Родионов 2005, с. 127].

На Кузнецовських фабриках в оформленні посуду використовували й написи. На фаянсовому блюдці (d 10,5 см) по бортику друкованими чорними літерами нанесено напис: «Кушайте на здоровье». Дзеркало блюдця прикрашає сюжетний малюнок, де зображена на галявині дівчинка з собакою (техніка деколі з домальовуванням) (іл. 4: 3). На зворотному боці денця стоїть вдавнений в тісто напис у три рядки: «М. / КУЗНЕЦОВА / 1490». Тут же міститься написана кобальтом цифра «14».

Зберігся фрагмент стінки корпусу фарфорової кавової чашки (d 8 см, h 4,4 см). Фарфор якісний – тонкий, легкий, білий. Зовнішній бік тоновано кобальтом. Верх чашки облямовує золотий орнамент. Зовнішній та внутрішній краї вінець обведено золотими «відводками». Придонну частину огинає золота стрічка (іл. 4: 4). Чашка була виготовлена на одній із фабрик «Товариства М. С. Кузнецова» на початку ХХ ст. [Фото... 2018].

Наступний фрагмент тулуба подарункової фарфорової чашки (d 7 см) вкритий двохтоновим «криттям». Зверху темно-зелений колір плавно переходить у тілесний. Доповнює декор квітка ромашки із золотими стеблами та листячком. У широкій білій рамці, що обведена тонкою золотою лінією, золотом напис готичним шрифтом: «Въ день ангела» (іл. 4: 5). Фарфор якісний – тонкий, легкий. Цей фрагмент чашки з великою ймовірністю належить до одного з виробництв «Товариства М. С. Кузнецова». Подібні чашки з клеймами «Товари-

ства» були знайдені в Києві під час розкопок по вул. Кудрявській [Левченко 2021, с. 157].

З 1886 року одночасно з Кузнецовським підприємством у Ризі працював фарфоровий завод *Якоба Карла Ессена* [Родионов 2005, с. 81; Селиванов 2002, с. 191]. Продукція Я. К. Ессена мала широкий попит. На овальному піддоні (8,2×6,8 см) фарфорового виробу, що зберігся, – зелена підглазурна марка цього виробництва – у колі латинські букви «JRF» і поряд товарний знак Торгового дому «С.И. Великанова» з Ростова-на-Дону. Товарний знак виконаний надглазурно червоною фарбою у вигляді напису: «Торговый домъ / “С.И. Великановъ” / Ростовъ н. Д.» (іл. 4: 6). Купець Семен Іванович Великанов вів торгівлю фарфоровими виробами в Ростові-на-Дону. Заводи індивідуально маркували для нього посуд [Овчинников 2016].

На фрагменті фарфорового денця (d 7 см) збереглося клеймо *виробництва «Братів Корнилових»*. Клеймо друковане, поліхромне: на зеленому щиті зображення чорного двоголового орла. Щит обрамлений жовто-коричневою стрічкою, на якій вгорі – напис: «В С.-ПЕТЕРБУРГЕ», внизу – «БРАТЬЕВЪ КОРНИЛОВЫХЪ». Внутрішню поверхню денця прикрашає деколь з бузково-блакитною квіткою іриса (іл. 4: 7). Датується виріб 1884–1917 роками [Салтыков 1952, с. 123, 181]. Корнилови замовляли фаянсовий посуд в Англії для продажу у своїх спеціалізованих магазинах. У розглядуваній колекції є фрагмент англійської фаянсової тарілки з яскраво-синім друкованим декором «Герань» з торговою маркою «Братів Корнилових» синього кольору з аббревіатурою англійської компанії «BWM & Co» – Brown-Westhead Moore & Co (іл. 4: 8). Виріб відноситься до 1870–1880-х років [Тарлыгина 2016].

Окрему групу становлять підприємства Волинської губернії. Одне з них – *Баранівська фабрика*, яка заснована у 1801–1803 роках Михайлом Мезером у містечку Баранівка Новоград-Волинського повіту. У 1850-х роках ця фабрика вважалася однією з найкращих у Південно-Західному краї колишньої Російської імперії. З 1884 по 1895 роки була у власності польської графині Казиміри Грохольської. У 1895 році її придбав одеський купець Микола Грипарі [Селиванов 2002, с. 167–168].



Іл. 3. 1–2 – фрагменти фарфорових виробів з клеймами Дулевського заводу М. С. Кузнецова; 3 – подарункова чашка «Въ день Ангела» Дулевського заводу Товариства М. С. Кузнецова (?); 4 – фрагмент фарфорового блюда з «Китайського» сервізу з клеймом Дулевського заводу; 5–7 – фрагменти посуду з клеймами Ризького заводу Товариства М. С. Кузнецова; 8 – фрагмент фаянсового блюда Тверської фабрики Товариства М. С. Кузнецова; 9 – фрагмент фаянсової тарілки з друкованим декором «Исааковській Соборъ» Тверської фабрики Товариства М. С. Кузнецова; 10–11 – клейма фаянсових тарілок Будянського заводу Товариства М. С. Кузнецова; 12 – фаянсова тарілка з друкованим декором «Акрополь» Будянського заводу Товариства М. С. Кузнецова; 13 – фаянсова тарілка з друкованим рослинним декором Будянського заводу Товариства М. С. Кузнецова; 14 – клеймо фарфорового блюда Дмитрівського заводу Товариства М. С. Кузнецова

У колекції є фарфорова дрібна тарілка (d 25 см), що виготовлена на Баранівській фабриці у другій половині 1820-х – 1830-х роках. На тарілці надглазурно нанесено клеймо у вигляді чорного двоголового орла з написом (прописом) помаранчового кольору: «Барановка». По бортику і по полю дзеркала тарілку прикрашають стилізовані волошки. Розпис виконано надглазурно сіро-блакитною фарбою, яскраво-зеленою, жовтою, рожевою, подекуди видно сліди чорної. По краях бортика – яскраво-зелена «відводка» (іл. 4: 9) [Петрякова 1985, с. 214–215].

Друга фарфорова біла тарілка (d 21,5 см) теж випущена на Баранівській фабриці, але в той період, коли її хазяїном був М. Грипарі. У верхній частині бортика від орнаменту збереглися дві лілово-бузкові квітки на зелених стеблах із листям. Краї бортика обводять золоті «вусики». Дзеркало прикрашає вензель з переплетеною у візерунку літерою «К». Декор виконаний у техніці друку світло-жовтою і чорною фарбами. На зворотному боці денця розташовано блакитне надглазурне клеймо. Центральний елемент у композиції клейма напівстертий, неможливо визначити зображення. Зверху – напис латинськими літерами: «BARANOVKA», з двох боків стоять літери «N» і «G», унизу – напис: «FONDEE 1802» (іл. 4: 10). На іншому виробі – фарфоровому білому блюдці (d 14 см) – аналогічне блакитне клеймо, де чітко в центрі віддрукувалася фігура лева, що стоїть. Над левом зображено корону, а над нею напис: «BARANOVKA» (іл. 4: 11). Відноситься це клеймо до 1895–1917-х років [Родионов 2005, с. 72].

Фарфорова чашка (d вінець 7 см, d денця 6,5 см, h 7,2 см) циліндрична за формою, з прямими вінцями. Вінця обведені фіолетовим «вусиком». На тулубі зберігся фрагмент надглазурного розпису з квітів фуксії (народна назва «циганські сережки»). Мазками пензля нанесено зелене довгасте листя з тінями, тонким кінчиком пензля промальовано стебла сірою з фіолетовим відливом фарбою і цією ж фарбою кількома мазками прописано листя. Тональна насиченість фарб у пелюстках і тичинках суцвіть, що звисають, – від глибокого фіолетового до бузкового та сіро-фіолетового. Серцеподібна серединка виконана густою червоною фарбою. На ден-

ці надглазурно нанесено від руки зелений напис: «Довбиш». Інша частина клейма відбита. Фарфор жовтуватого відтінку, з дрібними «наколами» (виріб був погано очищений перед глазуруванням). «Вусик» нерівно облягає верхній край (іл. 5: 1). Чашка виготовлена на *Довбиській фабриці* Новоград-Волинського повіту. Фабрика була заснована на початку 1840-х років. Слід зазначити, що вона неодноразово змінювала власників. Тому поки що не вдалося точно визначити, до якого періоду відноситься клеймо. Але по розпису в стилі модерн (був дуже популярним у 80-х роках XIX ст. і на початку XX ст.), можна припустити, що чашка була виготовлена на межі XIX–XX ст. [Селиванов 2002, с. 171–172; Петрякова 1985, с. 175; Мусина 1995, с. 20].

У Волинській губернії діяли підприємства Зуссмана. У комплексі було знайдено уламки денця із фрагментами клейма *фабрики в Кам'яному Броді та Городниці*. Австрійський підприємець А. Ф. Зуссман на початку другої половини XIX ст. орендував у поміщиці Яблонської фабрику в Кам'яному Броді, а з 1882 року – фабрику поміщика С. Гижицького в Городниці [Селиванов 2002, с. 160–163]. У роки Першої світової війни Зуссмани емігрували.

На фаянсовому фрагменті кільцевого піддону (d 13,5 см) збереглася частина підглазурної чорної марки, яка є наслідуванням британської із зображенням лева і єдиного рога, які тримають щит. Зверху стоїть літера «F», унизу – «S[USSMANN]» (іл. 5: 2).

Фрагментарно збереглося чорне підглазурне друковане клеймо фаянсового денця з геральдичною композицією. Над гербом напис: «KAMENNOBROD»; нижче – «[SUSS]MANN» (іл. 5: 3).

Край вінець та бортик фаянсового білого блюдця (d 15 см) обводять помаранчево-червоні «відводки», така ж «відводка» була і в центрі поля дзеркала (повністю стерлася). На денці з допомогою трафарету кобальтом нанесено напис: «S U S S M A N N». Перед написом – кобальтова пляма, можливо, розмазана літера «F» (іл. 5: 4). Така марка, але відтиснута в тісті, трапляється на посуді Кам'янобрідської фабрики [Корусь 2012а, с. 45; 2012б, с. 18].



Іл. 4. 1 – фрагмент фаянсового блюдця з клеймом Слов’янського заводу Товариства М. С. Кузнецова; 2 – фрагмент фаянсової тарілки з квітковим декором «Товариства М. С. Кузнецова»; 3 – блюдце з написом «Кушайте на здоровье» підприємства М. С. Кузнецова; 4 – фрагмент фарфорової чашки Товариства М. С. Кузнецова; 5 – фрагмент фарфорової чашки «Въ день ангела» Товариства М. С. Кузнецова (?); 6 – фарфорове денце Ризької фабрики Я. К. Ессена з маркою Торгового дому «С. И. Великанова» з Ростова-на-Дону; 7 – фарфорове денце з клеймом заводу «Братьев Корниловых»; 8 – фрагмент фаянсової тарілки англійського виробництва з маркою Торгового дому «Братьев Корниловых»; 9–11 – фрагменти фарфорових виробів і клейма Баранівської фабрики

На уламку денця білого фарфорового блюдця (по центру дзеркала сліди золотої «відводки») фрагментарно збереглося надглазурне червоне клеймо у вигляді щита, обрамленого стрічкою. У верхній частині клейма є зображення корони. На стрічці – напис: «F. SU[SSMANN]» (іл. 5: 5). Клеймо відноситься до Городницького виробництва [Корусь 2011].

Окремо відзначимо витончену фарфорову кавову чашечку (вінця 4,5×4,5 см, d денця 4 см, h 6 см). Фарфор білий, легкий, тонкий, аж просвічується. Чашечка прикрашена рельєфним та живописним декором. Верхній зріз складної форми наближений до прямокутника. Корпус у вигляді чотирьох рельєфних прямокутних картушів (збереглося 2), які закінчуються до денця широким напівкруглим виступом (h 2,5 см) з рельєфними вертикальними овальними пелюстками. На одних пелюстках пензлем нанесено рожевий мазок, інші – зафарбовані світло-блакитним кольором. У поглибленні між блакитними пелюстками промальовано широке листя бежевого кольору з перламутровим блиском. Для ефекту перламутрового блиску застосували в глазури техніку люстра, де використовуються окисли металів – міді, золота, срібла [Салтыков 1952, с. 34; Овчарова 2013, с. 90]. Фестончаті вінця чашечки обведені темно-червоною «відводкою». В одному картуші – пейзаж з деревцем на тлі гір. Пейзажна композиція розписана зеленою, світло-блакитною, світло-коричневою фарбами. У другому намальовані квіти незабудок синьою, рожевою, зеленою, жовтою фарбами. Картуші відокремлені широкою темно-червоною смугою, яка нанесена на поглиблення між картушами. Подекуди на темно-червоній смузі – залишки золотого візерунка (іл. 5: 6). Від денця зберігся невеликий фрагмент без клейма. Кавовий сервіз із подібним декором представлений у Музеї-заповіднику «Одеський замок» на виставці «Фарфор, фаянс, скло» (з фондів «Одеського замку»). Він відноситься до виробництва Городницької фабрики і датується другою половиною XIX ст. З великою мірою вірогідності ми можемо припустити, що кавова чашечка

відноситься до Городницького виробництва. *Городницька фабрика* – одна найстаріших в Україні. Мануфактура була заснована князем Чорторійським 1799 року в містечку Городниця Новоград-Волинського повіту Волинського губернії. Потім підприємство перебувало у власності князя Генріха Любомирського. До середини XIX ст. на заводі виробляли посуд із фаянсу. У 1856 році завод перейшов у власність Вацлава Руліковського. Він відновив і розширив виробництво, запросив майстрів із Чехії та Франції, налагодив виробництво фарфорових виробів. Наприкінці 1870-х років пожежа повністю знищила завод. Понад 20 років він був у власності Руліковського. Після пожежі власник, не маючи коштів на реконструкцію, був змушений продати його. З 1882 року орендатором виробництва став відомий Фішель (Фелікс) Зуссман. [Петрякова 1985, с. 100–106; Овчарова 2013, с. 50; Сержант 2016, с. 146]. У радянський період на фабриці продовжили випускати продукцію за дореволюційними зразками. У Національному музеї українського народного декоративного мистецтва зберігається така сама кавова чашка з клеймом Городницької фабрики, яка датується кінцем 1940-х – 1950-ми роками<sup>1</sup>.

До польського виробництва відносяться два фрагменти фаянсових денців із зеленим друкованим клеймом. Клеймо у вигляді кулі, на якій сидить орел, усередині кулі – літери «HWFF» (Нова Влоцлавська фаянсова фабрика). По колу – стрічка з написом: «LEOPOLD CZAMANSKI & Co»; внизу під стрічкою – «WLOCLAWEK» (іл. 5: 7). Клеймо належить виробництву «Нової Влоцлавської фаянсової фабрики» Леопольда Чаманського в м. Влоцлавськ Варшавської губернії. Воно датується 1888–1919 роками [Родионов 2005, с. 253, 276; Корусь 2013, с. 76]. Другий фаянсовий виріб – білий салатник (?) (d денця 8,5 см, d вінець 15 см, h 9,5 см) на кільцевому піддоні. Червона «відводка» огинає верхній край і кільцевий піддон. Тонка рельєфна і тонка червона лінія прикрашають тулуб салатника. На денці – друковане чорне клеймо у вигляді щита, обрамленого стрічкою, що зав'язується внизу; над ним –

<sup>1</sup> Щиро дякуємо за надану допомогу провідному науковому співробітнику Національного музею українського народного декоративного мистецтва Т. С. Нечипоренко.



Іл. 5. 1 – фарфорова чашка з клеймом Довбиської фабрики; 2–4 – клейма Кам'янобрідської фабрики Зуссмана; 5 – клеймо Городницької фабрики Зуссмана; 6 – фрагмент фарфорової кавової чашечки Городницької фабрики; 7 – клеймо виробництва «Нової Влоцлавської фаянсової фабрики» Леопольда Чаманського; 8 – фаянсовий салатник (?) виробництва Теїхвельда в м. Прушків Варшавської губернії

зображення корони. На стрічці – напис, у якому проглядаються окремі латинські літери прізвища Teichfeld і назва міста Pruchkow: «TE...FELD PR...» (іл. 5: 8). Польське фаянсове виробництво Тейхвельда було розташоване в м. Прушків Варшавської губернії в 1872–1914 роках [Родионов 2005, с. 273; Селиванов 2002, с. 282]. Аналогічні клейма ставили на свої вироби підприємства Зуссмана і польська влоцлавська фабрика «Брати Кон і К» [Корусь 2012б, с. 17–18; Корусь 2013, с. 78–79].

Слід відзначити вироби, які поки що не вдалося атрибутувати. Це фарфорова біла кришка (?) (d вінець 10 см, d денця 6 см) з розгорнутим бортиком і фестончатим краєм. Кришка прикрашена рельєфом та ручним розписом. У центрі – рельєфний виступ (d 3 см). Навершя кришки відбито. Від нього залишився наскрізний отвір. Розпис виконано темно-рожевою фарбою. На бортику збереглася намальована п'ятипелюсткова квітка з листям. Навколо квітки та листя тонким пером нанесено золоті стилізовані гілочки. Край бортика та виступ на дзеркалі огинають «стрічки», обведені золотом, середина у квітки – золота, з випуклими рельєфними крапками-тичинками (іл. 2: 14).

Другий виріб, який займає окреме місце в описуваній колекції, – це уламки фаянсової круглої вставки від стільниці до кавового столика, прикрашеного в стилі модерн хризантемами. Хризантеми – улюблений декор у декоративно-прикладному мистецтві на межі



Іл. 6. 1 – уламки фаянсової круглої вставки від стільниці до кавового столика

ХІХ–ХХ ст. По якості фаянсу, стилю декору та манері виконання можна припустити, що стільниця відноситься до європейського виробництва. Кавовий столик зі вставкою з аналогічним декором прямокутної форми виставлений на інтернет-аукціоні.

Таким чином, аналіз фрагментів фаянсових і фарфорових виробів з археологічних розкопок по вул. Олегівській дозволяє за клеймами, особливостями декору, технологією виготовлення окреслити географію виробництва такого посуду. Нижня межа датування колекції – 20-ті роки ХІХ ст., верхня – 20-ті роки ХХ ст. Продукція цих фарфоро-фаянсових підприємств використовувалася в побуті широких верств населення і є відображенням повсякденного побуту, рівня достатку, культури та естетичних переваг населення, яке мешкало в ті часи в цьому районі Києва.

### Джерела та література

- Дулевский фарфоровый завод. Успех сквозь время.* 2017. URL: <https://lermontovgallery.ru/spravochnik-antikvariata/dulyevskiy-farforovyy-zavod/> [дата звернення 15. 10. 2017].
- Дулевский фарфоровый завод – клейма, марки, монограммы художников Дулево – каталог.* 2020. URL: [http://www.antik-invest.ru/blog/?page\\_id=3386](http://www.antik-invest.ru/blog/?page_id=3386) [дата звернення 10 04. 2020].
- Дулькина, Т. И., Григорьева Н. С. 1988. *Керамика Гжели XVIII–XX веков.* Москва.
- Козловський, А., Крижановський, В. 2016. Дослідження по вул. Олегівській у м. Києві. *Археологічні дослідження в Україні 2015.* Київ, с. 56–57.
- Корусь, Е. К. 2011. Малые фарфоровые производства дореволюционной Украины. *Антиквар*, 7–8.
- Корусь, Е. К. 2012. Каменнобродский фаянс А. Ф. Зуссмана: изделия и марки. *Антиквариат, предметы искусства и коллекционирования*, 4, с. 44–50.
- Корусь, Е. К. 2012. К вопросу об истории фарфоро-фаянсовых производств Волыни рубежа XIX–XX вв. и их товарных знаках. *Антиквариат, предметы искусства и коллекционирования*, 11, с. 10–19.
- Корусь, Е. К. 2013. Фарфор и фаянс Царства Польского. *Антиквар*, 9, с. 72–80.
- Кузьмин, Е. 1910. Межигорский фаянс. *Киево-Межигорская фаянсовая фабрика.* Киев, с. 259–268.
- Левченко, Т., Крижанівський, В., Іванов О. 2020. Західноєвропейський фарфор і фаянс із розкопок по вул. Олегівській (м. Київ). *Opus mixtum*, 8, с. 163–169.
- Левченко, Т. 2021. Кузнецовський фарфор і фаянс з розкопок по вул. Кудрявській 24-А (м. Київ). *Opus mixtum*, 9, с. 156–161.
- Мусина, Р. Р. 1995. *Марки Российского фарфора (1744–1917).* Москва.
- Нечипоренко, Т. 2017. *Киево-Межигірський фаянс з колекції Національного музею українського народного декоративного мистецтва.* Харків.
- Овчарова, О., Якушева-Омельянчик, Р., Сургай Л. 2013. *Словник-довідник музейного працівника.* Київ.
- Овчинников, А. *Великановская посуда и не только.* URL: [http://www.rostovbereg.ru/publ/istorija\\_donskogo\\_kraja/ljudi\\_izvestnye\\_i\\_ne\\_ochen/velikanovskaja\\_posuda\\_i\\_ne\\_tolko/10-1-0-469](http://www.rostovbereg.ru/publ/istorija_donskogo_kraja/ljudi_izvestnye_i_ne_ochen/velikanovskaja_posuda_i_ne_tolko/10-1-0-469) [дата звернення 10 04. 2018].
- Петрякова, Ф. С. 1985. *Украинский художественный фарфор (конец XVIII – начало XX ст.).* Киев.
- Родионов, А. М. 2005. *Марки русского фарфора.* Киев.
- Салтыков, А. Б. 1952. *Русская керамика XVIII – начала XX вв.* Москва.
- Селиванов, А. В. 2002. *Фарфор и фаянс Российской империи. Описание фабрик и заводов с изображениями фабричных клейм.* Москва.
- Сержант, Л. 2016. Фарфор і фаянс. *Історія декоративного мистецтва України: у 5 т.* Київ, т. 5, с. 141–162.
- Тарлыгина, Д. 2016. Английский фаянс в России в XVIII–XIX веках. *Третьяковская галерея*, 2 (51). URL: <http://www.tg-m.ru/articles/2-2016-51/angliiskii-fayans-v-rossii-v-xviii-xix-veках> [дата звернення 22. 12. 2017].
- Ферчук, А. 2016. Межигірська марка. URL: [http://www.uipv.org/i\\_upload/file/Antonina-Ferchuk-Ukrpatent.pdf](http://www.uipv.org/i_upload/file/Antonina-Ferchuk-Ukrpatent.pdf) [дата звернення 12. 12. 2017].
- Фото шести пар чашек с блюдцами (часть кофейного сервиза). 2018. URL: [http://pixs.ru/sh\\_owimage/22212jpg\\_7171163\\_14419466.jpg](http://pixs.ru/sh_owimage/22212jpg_7171163_14419466.jpg) [дата звернення 04 01. 2018].
- Чміль, Л., Хамайко, Н., Починок, Е. 2017. Фаянсове виробництво Межигір'я за археологічними даними. *Opus mixtum*, 5, с. 192–199.

## Керамічні люльки для куріння тютюну XVII–XVIII століть зі слободи гончарів у Києві. Деякі фасони та аналогії

*Стаття присвячена введенню в науковий обіг деяких різновидів глиняних люльок для куріння тютюну, виявлених під час досліджень спеціалізованого ремісничого гончарного поселення в київському урочищі Гончарі-Кожум'яки. Представлені як місцеві варіанти широко розповсюджених різновидів люльок, так і унікальна фігуративна люлька.*  
**Ключові слова:** глиняні люльки для куріння тютюну, фігуративна керамічна люлька для куріння, осередок виробництва кераміки, XVII – початок XIX ст.

*Some types of clay smoking pipes discovered during the research of a specialized artisan pottery settlement in the Kyiv's district Honchari-Kozhumiaky are published in the paper.*

**Key words:** clay tobacco pipes, center of ceramics production, figurative ceramic pipes for smoking tobacco, 17th – beginning of the 19th century.

З другої половини 80-х років XX ст. в Україні розпочався новий етап дослідження археологічних пам'яток раннього модерного часу. Значну увагу науковці стали приділяти керамічним виробам XVII–XVIII ст., у тому числі й глиняним люлькам для куріння тютюну. У науковий обіг було введено знахідки майже з усієї території України, запропоновано типологію та хронологічні визначення для цього різновиду знахідок [Чекановський 2002; 2022]. Результати досліджень київських урочищ Гончарі-Кожум'яки мають особливе і дуже важливе значення для вивчення як загалом української кераміки, так і окремих її категорій. У цьому районі Києва протягом XVII – початку XIX ст. діяв потужний гончарний осередок, де виготовлявся широкий асортимент і велика кількість керамічних виробів. У результаті археологічних досліджень було вивчено та датовано виробничі комплекси і значну кількість знахідок. Глиняні люльки для куріння тютюну з Гончарів-Кожум'яків стали еталонними щодо опису фасонів виробів, їх хронології, технологічних особливостей. Публікації цих знахідок почалися ще під час розкопок. Перші узагальнення наукових розвідок були викладено в кількох статтях безпосередніх учасників досліджень [Івакін, Козубовський, Чекановський 1991; Івакін, Козубовський, Чекановський 1993; Сергеева, Чміль, Чекановський 1993; Чекановський 1989; Чекановський 1991; Чекановський 1993]. Через особливості умов видань зображення люльок з Гончарів-Кожум'яків опубліковані лише у вигляді малюнків найкраще збережених екземплярів. Деякі різновиди люльок не ввійшли до публікацій. За час, який пройшов після проведення розкопок, з'явилася можливість порівняти київські знахідки з колекціями з інших місць в Україні, відшукати можливі аналоги та напрямки запозичень серед глиняних тютюно-

вих люльок з інших територій (насамперед із Причорномор'я, а також із Центральної і Південно-Східної Європи). У цій статті також розглянемо люльки з київської слободи гончарів, які раніше не були опубліковані, знайдені під час досліджень імпорتنі виробу, люльки, не характерні для Середнього Подніпров'я, або мало поширених фасонів.

До імпорتنих виробів належить люлька зі світлого з коричнюватим відтінком глиняного тіста (іл. 1: 1). Це можна визначити за технологічними особливостями. Гладенька поверхня люльки вкрита бузково-брунатним ангобом. Люлька належить до бутоноподібного фасону зі сфероїдною, нерозчленованою нижньою частиною чашечки для тютюну і високими вінцями майже того самого діаметра. Ця частина люльки композиційно виділена горизонтальним рельєфним пояском. Такий самий поясок є і у верхній частині чашечки. Відросток для чубука по середині має невисокий валик, який охоплює його по окружності. Місце з'єднання відростка і чашечки виділено ритованими лініями у вигляді клина. Муфта тороподібна, на краю має уступ з виділеним об'ємом меншого діаметра. Люлька була у вжитку. Внутрішня частина чашечки для тютюну закопчена. Не вдалося відшукати повної аналогії серед опублікованих виробів. Бутоноподібні люльки з високими циліндричними вінцями і майже однаковим (або майже однаковим) діаметром верхньої і нижньої частин чашечки напівсферичної форми знайдено як в Україні, так і в різних країнах Центральної та Південної Європи, але вони мають різноманітне оздоблення (іл. 1: 2–7). Найбільш подібними виробами є люльки з Меджибожа (іл. 1: 2–3) і Батурина (іл. 1: 4) [Мироненко 2017, с. 336; Чекановський 2018, с. 272], з району Дубна на Волині (іл. 1: 5, 6) [Археологія Дубенщини]. Віддалено схожою



Іл. 1. Люльки: 1, 8, 17, 19, 20, 26, 29, 31 – ур. Гончарі-Кожум'яки (Київ); 2, 3, 12, 13, 23 – Меджибізький замок; 4 – Батурин; 5, 6 – Волинь; 7 – Хорватія; 9, 10, 14 – Кам'янська січ; 11 – ур. Дондор (Одеська обл.); 15, 16 – Чигирин; 18 – Тімішоара (Румунія); 21 – Батурин; 22 – Єні Паланк (Угорщина); 24, 27 – Азак (Азов); 26 – Печерськ (Київ); 28 – Поділ, Гостинний двір (Київ); 30 – Рамла (Ізраїль); 32 – зображення дельфінів на гравюрах раннього модерного часу

є темно-сіра люлька з Адріатичного узбережжя Хорватії, датована другою половиною XVII ст. (іл. 1: 7) [Bekić 2000, s. 277] та люльки з Мітілени (Греція, о. Лесбос) [Humphrey 1990, p. 6–7]. Обидва вироби автори публікацій вважають турецькими.

Важко визначити точний фасон фрагмента світлоглиняної люльки, випаленої у відновлювальному середовищі (іл. 1: 8). Виріб має темну поверхню, округлу нижню частину чашечки. На ній відбито рельєфний пояс ромбічно-трикутного орнаменту. Знизу нанесено два симетричні ритовані завитки. Найбільш схоже оздоблення можна побачити на люльках з Чигирини й Кам'янської січі, що зберігаються в Музеї історії запорозького козацтва Національного заповідника «Хортиця» (іл. 1: 9, 10, 14) і в Національному історико-культурному заповіднику «Чигирин» (іл. 1: 15, 16) [Чекановський 2002, с. 162–165]. Люльки з Кам'янської січі мають причорноморське походження. Вони світлоглиняні, вкриті фіолетово-брунатним ангобом (іл. 1: 9, 10). Чигиринські люльки брунатні, брунатно-сірі, гіршої якості, також належать до причорноморських зразків або їхніх імітацій (іл. 1: 15, 16). Аналогічна фрагментована люлька походить з розвідок на півдні Одещини в урочищі Дондор (іл. 1: 11) [Чекановський, Гнера, Борисов 2022, с. 45, 47]. Штампований орнамент може бути з елементів складнішої форми. Часто він розміщується вище максимального діаметра чашечки (іл. 1: 9–13, 15). Люльки з такою орнаментациєю можуть належати як до глечикоподібних, так і до бутоноподібних фасонів. Наприклад, люлька з розкопок в Меджибізькому замку є глечикоподібною (іл. 1: 13).

Фрагмент вживаної червоноглиняної бутоноподібної люльки з дрібним членуванням нижньої частини невисокої чашечки для тютюну не належить до малопоширеного фасону виробів (іл. 1: 17). Зважаючи на колір і якість глиняного тіста, можна дійти висновку, що цей виріб виготовлено не в Києві. Люльки з червонопаленої глини характерні для Причорномор'я, Нижнього Подніпров'я, досить багато їх на Поділлі. Вони складають більшість серед люльок Криму і загалом Причорномор'я. Київський зразок декоровано дуже спрощено. Можливо, через це нам не вдалося знайти аналогічну люльку серед опублікованих знахідок з України. Віддалено схожі вироби знайдено в Румунії (Тімішоара) [Korczny,

Dinca, 2012, p. 186] (іл. 1: 18), Болгарії (Софія) [Станчева, Николова 1989, с. 133], Туреччині (Ізмір, XVIII–XIX ст.) [Uçar, 2019, p. 131, 132].

Люлька сіро-брунатного кольору і фрагмент від сірої люльки належать до фасону горщикоподібних виробів, чашечка яких виконана у вигляді квіткових пелюсток, котрі секторами ділять її зовнішню поверхню. На зразках з урочища Гончарі-Кожум'яки пелюстки розділені ритованими зубчастими поясами. Між верхнім закінченням «пелюсток» містяться округлі випуклі «точки» (іл. 1: 19, 20). Досі цей фасон люльок не вважали за масовий, але знахідка двох екземплярів у місці виготовлення в урочищі Гончарі-Кожум'яки та інші опубліковані люльки схожої форми дають підстави переглянути таку оцінку. Вироби цього фасону виявлені в Києві на Печерську (іл. 1: 25) [Качан, Балакін 2010, с. 141], у Чигирині [Пискун 2014, с. 175], Батурині (іл. 1: 21) [Мироненко 2017, с. 334], у Меджибізькому замку (іл. 1: 23) [Толкачов, Чекановський 2019, с. 111]. Подібні люльки знайдені в Азові (Азак) (іл. 1: 24) [Гусач 2013, с. 381; Фасони; Walid Ali Khalil, Gusach, p. 257], Орадеа (Румунія) [Gruia 2013, p. 108, 116], Варні (Болгарія) [Станчева 1972, с. 92], Єні Паланк (Jeni Palánk, Угорщина) (іл. 1: 22) [Gaal 2010, p. 44, 46, 47, 49], Ізмірі (Туреччина) [Uçar, 2019, p. 132]. Вірогідно, квіткоподібні люльки з'явилися ще у XVII ст. Зразки XVIII ст. збільшуються в розмірах, порівняно зі старшими знахідками.

Цікавої форми, що не характерна для українських люльок, є фрагмент відростка-тулійки з частиною чашечки люльки з чорною поверхнею і брунатним глиняним тістом. Муфта конусоподібної форми, розділена ритованими лініями на сектори, відросток біля неї по окружності вкрито рельєфним зубчастим пояском. На поверхні чашечки і відростка-тулійки відштамповано «зірочки» (іл. 1: 29). Загальний фасон люльки визначити неможливо. Найчастіше конусоподібну муфту мали великі ангобовані червоноглиняні люльки фасону «нарцис». Але й інші фасони цілком могли виготовлятися з відростком тулійкою такої форми [Robinson 1985, plate 50, C29]. Подібний за формою до київської знахідки фрагмент люльки виявлено в місті Рамла (Ізраїль) (іл. 1: 30). Автор публікації датує знахідку кінцем XIX ст.) [Vincenz 2011, p. 51–52].

Фрагментована невикористана білоглиняна люлька може бути віднесена до бутонопо-

дібних (іл. 1: 26). Цікаво, що «пелюстки» на нижній частині чашечки намічено ритованими штампами на верхніх і нижніх закінченнях, але не розділені вертикальними лініями між собою. Люлька випалена, отже, не є недоробленою. Схожі на неї за мотивом декору виробу є серед знахідок в Азові (Азак) (іл. 1: 27) [Азовский; Фасоны]. Така орнаментация, вірогідно, є сильним спрощенням плоских овоїдних «пелюсток» на чашечках і муфтах відростка турецьких великих червоноглиняних люльок [Robinson 1985, plate 48, C14, plate 55, C85; Uçar 2019, p. 132]. Один такий виріб був знайдений під час досліджень Гостинного двору в Києві на Подолі (іл. 1: 28) [Чекановський 2014, с. 85].

Найекзотичнішою люлькою цього огляду є виріб у формі голови тварини. Найбільше вона нагадує давні зображення дельфіна (іл. 1: 31) (хоча може асоціюватися з рибою або пташкою). Визначитися із сюжетом допомага-

ють гравюри раннього модерного часу із зображенням дельфінів (іл. 1: 32) [Дельфин; Coins]. Виріб, вірогідно, не був у вжитку. Люлька світлоглиняна, вкрита зеленою поливою з жовтим відтінком, цілком характерною для оздоблення посуду. Не виключаємо її місцеве походження. Мода на фігуративні виробу набула поширення у середині – наприкінці XVIII ст. і тривала до кінця XIX ст. [Чекановський 2021, с. 54].

Люльки для куріння тютюну – одна з перших глобалізованих категорій виробів раннього модерного часу. Розглянуті приклади демонструють швидку міграцію фасонів і розповсюдження деяких з них у багатьох країнах. На прикладі квіткоподібних люльок з'ясовано інший рівень популярності цього фасону, ніж вважалося досі. Збільшення розміру для цих люльок у XVIII ст. підтверджує загальну тенденцію. Місцеві виробу демонструють як адаптацію популярних різновидів люльок, так і виготовлення особливих форм.

### Джерела та література

*Азовский музей-заповедник. Археология.* URL: [https://azovmuseum.ru/collections/20/?template=rectangle&PAGEN\\_1=11](https://azovmuseum.ru/collections/20/?template=rectangle&PAGEN_1=11).

*Археологія Дубеницини. Глиняні і дерев'яні люльки.* URL: <https://duben.ucoz.ru/photo/13>.

Гусач, І. 2013. Османские курительные трубки из раскопок в крепости Азак. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 22, с. 379–383.

*Дельфин.* URL: <http://mar4586.narod.ru/animals/other/dolphin.html>.

Івакін, Г. Ю., Козубовський, Г. А., Чекановський, А. А. 1991. Розкопки урочищ Гончарі та Кожум'яки в 1987–1990 рр. *Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини.* Тези доповідей I науково-практичної конференції. Білогородка. Жовтень 1991 р. Київ, с. 47–48.

Івакін, Г. Ю., Козубовський, Г. А., Чекановський, А. А. 1993. Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987–1989 рр. *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр.* 36. наук. пр. Київ: Наукова думка, с. 238–270.

Качан, В., Балакін, С. 2010. Керамічні люльки XVIII ст. з розкопок на території КПЛ. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 19, с. 139–145.

Мироненко, Л. В. 2017. *Керамічний комплекс Батурина XVII – початку XVIII ст.* Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ: Інститут археології НАН України. 382 с.

Сергеева, М. С., Чміль, Л. В., Чекановський, А. А. 1993. Урочище Гончарі в древньому Києві. *VI Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства.* Тези доповідей та повідомлень. Луцьк, с. 212.

Станчева, М. 1972. Колекцията от лули във Варненкия музей. *Известия на Народния музей. Варна*, VIII (XXIII), с. 81–99.

Станчева, М., Николова, Т. 1989. Нови проучвания върху глинените лули от София. *Сердика. Археологически материали и проучвания*, 2, с. 133–141.

Толкачов, Ю., Чекановський, А. 2019. Глиняні люльки для куріння тютюну з розкопок на території Меджибізької фортеці у 2015 р. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 28, с. 108–113.

- Фасоны турецких курительных трубок. URL: <https://azovmuseum.ru/news/24596.html>.
- Чекановський, А. А. 1989. Урочища Гончарі-Кожум'яки в стародавньому Києві. *IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень*. Київ, с. 520–521.
- Чекановський, А. А. 1991. Нові дослідження і знахідки на території історичного урочища Гончарі-Кожум'яки в Києві. *V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства*. Київ; Кам'янець-Подільський, с. 509.
- Чекановський, А. А. 1993. Керамічні люльки з розкопок 1992 р. в урочищі Гончарі-Кожум'яки в Києві. *Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва*, 2, с. 116–119.
- Чекановський, А. А. 2002. Керамічні люльки для куріння тютюну з Середнього і Нижнього Подніпров'я. *Наукові записки з української історії*: Зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький; Чернівці : Золоті литаври, 13, с. 162–165.
- Чекановський, А. 2014. Керамічна люлька. Додаток. *Сергєєва, М., Івакін, В., Тараненко, С., Бібіков, Д., Зоценко, І. Археологічні дослідження у київському Гостинному дворі*. Київ, с. 85.
- Чекановський, А. А. 2018. Знахідки люльок для куріння тютюну XVI – XVIII ст. з розкопок на Поділлі. *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 269–279.
- Чекановський, А. А. 2021. Керамічні люльки для куріння тютюну з фігуративними зображеннями. *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 44–57.
- Чекановський, А. А. 2022. Фасони керамічних люльок для куріння тютюну XVII – початку XIX ст. з розкопок в Києві та їх аналогії. *Археологія і давня історія України*, 2 (43), с. 169–198.
- Чекановський, А. Гнера, В., Борисов, А. 2022. Знахідки глиняних люльок для куріння тютюну з поселення в ур. Дондор (Буджак, Одеська обл.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 31, с. 44–55.
- Чміль, Л. В., Чекановський, А. А. 1995. Керамические трубки из Киева. Архитектурно-археологические исследования в Киеве и Киево-Печерской Лавре. Киев, с. 156–165.
- Чміль, Л. В., Чекановський, А. А. 1996. Люльки з розкопок Гончарів–Кожум'як (на Києво-Подолі). *Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995*. Опішне: Українське народознавство, 3, с. 99–108.
- Bečić, L. 1999–2000. Uvod u problematiku glinenih lula na području Hrvatske. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 32–33, 1, s. 249–279.
- Coins of alciato. Remarks on the reception of classical numismatic iconograph in the 16<sup>th</sup>-century emblem books*. URL: [https://polishlibraries.bn.org.pl/upload/pdf/28989\\_Bartlomiej\\_Czarski\\_Coins\\_of\\_Alciato\\_Remarks\\_on\\_the\\_Reception\\_of\\_Classical\\_Numismatic\\_Iconography\\_in\\_the\\_16th-Century\\_Emblem\\_Books\\_89-244.pdf](https://polishlibraries.bn.org.pl/upload/pdf/28989_Bartlomiej_Czarski_Coins_of_Alciato_Remarks_on_the_Reception_of_Classical_Numismatic_Iconography_in_the_16th-Century_Emblem_Books_89-244.pdf).
- Gaal, A. 2010. Pipes from the Time of the Turkish Occupation in the Collection of Wosinsky Mór Museum. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, 3, p. 35–54.
- Gruia, Anna-Maria. 2013. *The Gift of Vice. Pipes and the Habit of Smoking in Early Modern Transylvania*. Cluj-Napoka, Editura Mega, 123 p.
- Humphrey, J. W. 1990. The Turkish clay smoking pipes of Mitilene. *Society for clay pipes researches. Newsletter*, 26, p. 2–9. URL: <http://www.scpr.co/PDFs/Resources/Ottoman%20Pipes%20in%20SCPR%20Part%201.pdf>.
- Kopieczny, Z., Dincă, R. 2012. Tobacco Clay Pipes Discovered in the Historical Center of Timișoara. *Ziridava Studia Archaeologica*, 26, 1, p. 165–189.
- Robinson, R. 1985. Tobacco pipes of Korinth and of the Athenian Agora. *Hesperia*, 54, 2, p. 149–203.
- Vincenz, A. 2011. Ottoman Clay tobacco pipes from Ramla. *Atiqot*, 67, p. 43–53.
- Uçar, H. 2019. Archaeological proof of enjoy at Tire Kutu Han: clay pipes. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 19, 2, p. 119–134. URL: [http://maajournal.com/Issues/2019/Vol19-2/9\\_Ucar%2019\(2\).pdf](http://maajournal.com/Issues/2019/Vol19-2/9_Ucar%2019(2).pdf).
- Walid Ali Khalil, Gusach, I. 2018. The Collection of Ottoman Tobacco Pipes from Azov Museum-Reserve in Russia. *Journal of The General Union of Arab Archaeologists*, 3, p. 227–266.

## Будинок чернігівського магістрату (колишня кам'яниця Полуботка) XVII–XVIII століть

У статті розглядаються матеріали архітектурно-археологічних досліджень споруди XVII–XVIII ст. (кам'яниці), де розміщувався чернігівський міський магістрат. Характеризується історія будівлі та її сучасний стан.

**Ключові слова:** Чернігів, архітектура України, XVII–XVIII ст., кам'яниця, родина Полуботків, чернігівський магістрат.

*The paper deals with the materials of architectural and archaeological research of the construction of the 17th – 18th centuries (kamyanytsa) where the Chernihiv city Magistrate was located. The history of the building and its current state are characterized.*

**Key words:** Chernihiv, architecture of Ukraine, 17th – 18th centuries, kamyanytsa, Polubotok family, Magistrate of Chernihiv

У 1980 році під час археологічних досліджень А. Карнабеда та В. Глущенко на території чернігівської міської фортеці (урочище Вал) були виявлені архітектурні рештки кам'яниці XVII–XVIII ст. Згідно з висновками А. Карнабеда, ці архітектурні рештки були залишками споруди міського магістрату. Такий висновок спирався на дані картографічних джерел: відповідно до планів Чернігова XVIII ст., будинок міського магістрату розташовувався неподалік від Погорілих воріт, із західного боку Замкової вулиці (іл. 1). Саме там було закладено розкоп 1980 року [Карнабед, Глущенко 1980; Карнабед 1981; Карнабед 2008, с. 242–243].

Дослідження залишків споруди магістрату А. Карнабед продовжив у 1986–1991 роках. За цей час йому вдалося майже повністю розкрити південно-західну частину решток споруди і частково – північно-західну. Вони були прорізані стрічковими фундаментами дому Дворянських зібрань середини XIX ст. (зруйнований під час Другої світової війни) та подекуди включені в них.

На жаль, через нестачу фінансування дослідження А. Карнабеда здійснювались епізодично та без належної фіксації: був частково зроблений загальний схематичний кресленик розкритих мурувань у масштабі 1:50 (іл. 2) та обміри окремих збережених конструкцій. У 1991 році роботи припинились, а 1992

року розкопи були законсервовані шляхом зворотної засипки [Карнабед 1986; 1988; 2008]. Результатам досліджень А. Карнабед присвятив статтю «Чернігівський магістрат XVII–XVIII ст. Де і яким він був». За його життя ця стаття не була опублікована. Лише 2008 року її підготувала до друку та опублікувала Л. Ясновська [Карнабед 2008].

У 2006 році пам'ятку повторно вивчали О. Черненко та А. Казаков [Черненко, Казаков 2006]. Дослідження охопили ділянку, де планувалась «відбудова» зруйнованого дому Дворянських зібрань для створення там готельно-туристичного комплексу (іл. 3). У межі розкопів увійшла лише північна частина му-

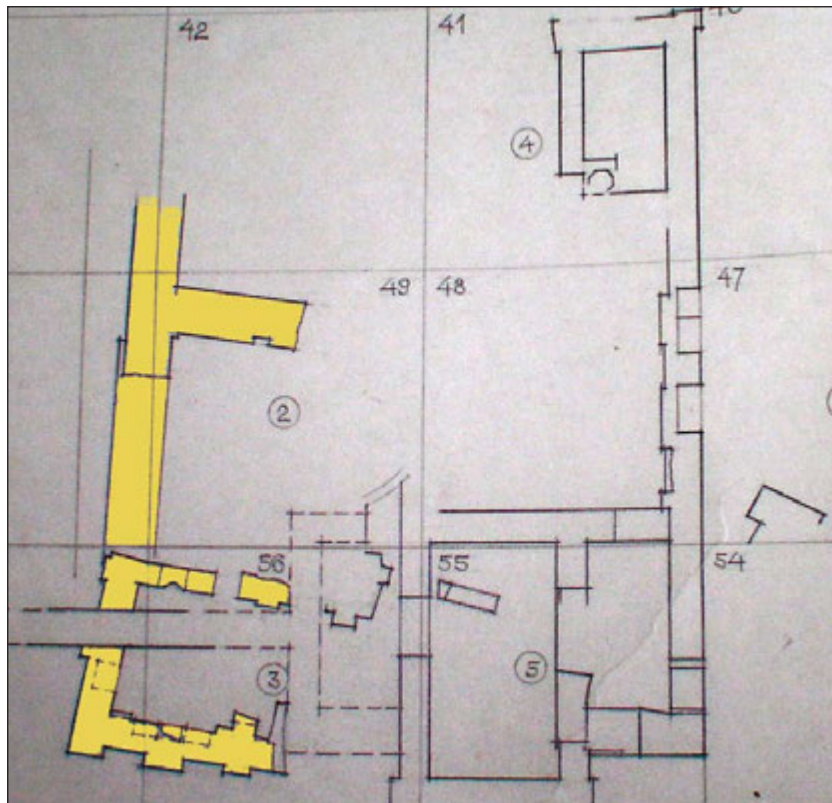


Іл. 1. Фрагмент плану Чернігова 1757 р.: 1 – будинок міського магістрату; 2 – Погорілі (Миколаївські) ворота

рувань магістрату (розкоп 4 2006 року) у внутрішньому периметрі будинку Дворянських зібрань, почасти досліджена А. Карнабедом. Її руйнували стрічкові фундаменти зовнішньої стіни та внутрішніх приміщень будинку ХІХ ст. Ці фундаменти включали в себе вцілілі ділянки стін магістрату, що були розташовані нижче рівня підлоги Дворянських зібрань [Черненко 2008].

По завершенню археологічних розкопок 2006 року досліджена ділянка була передана забудовнику. Відповідно до рішення Чернігівської міської ради, забудовник брав на себе зобов'язання забезпечити музеєфікацію та задовільне зберігання архітектурних решток магістрату в підвальному приміщенні нової будови готельного комплексу [Архитектурно-строительные

решения...2007]. Консерваційні заходи, пов'язані з підготовкою до музеєфікації, розробив і здійснив Державний науково-технологічний центр консервації та реставрації пам'яток (ДНТЦ «КОНРЕСТ») на чолі з Р. Гуцуляком<sup>1</sup>. У ході консерваційних робіт, серед іншого, демонтували нестабільні та невизначні ділянки мурувань. Уцілілі ділянки укріпили цегляною кладкою із сучасних матеріалів, навколишню територію – бетоною заливкою. Навколо встановили конструкції підвального приміщення нової будови. Однак через відсутність фінансування будівництво готельно-туристичного комплексу невдовзі було припинено та впродовж багатьох років не поновлювалось. У 2019 році Господарчим судом Чернігівської області право власності забудовника на об'єкт незавершеного будівництва скасували та ухвалили привести земельну ділянку (сучасна адреса: вул. Музейна, 6А) у «*придатний для викорис-*



Іл. 2. Фрагмент схематичного креслення мурувань магістрату та Дому дворянських зібрань зі звіту А. Карнабеда (заливкою виділено мурування магістрату)

*тання стан шляхом знесення будівництва готельно-туристичного комплексу “Дворянське зібрання”»*<sup>2</sup>. Демонтаж недобудови здійснили влітку 2020 року.

З часу консервації 2007 року рештки магістрату містилися в незавершеному підвальному поверсі недобудови готельно-туристичного комплексу (іл. 4). Унаслідок дії сезонних температурно-вологісних змін вони зазнали значних ушкоджень (деструкція та втрата цегли, вивали, тріщини, деформація мурування тощо), поросли чагарником та були закидані побутовим і будівельним сміттям (іл. 5). У 2020 році під час демонтажу недобудови вдалося здійснити розчистку мурувань і моніторингові заходи (архітектурно-археологічні обміри та фотофіксація пам'ятки в тому стані, у якому вона перебувала) [Черненко, Новик 2020, с. 17–20; Черненко, Солобай, Луценко 2022]. Після завершення цих робіт залишки Магістрату були передані

<sup>1</sup> Інформацію про ці роботи вміщено в додатку до Наукового звіту про археологічні дослідження 2006 року [Черненко, Казаков 2006, с. 17–54].

<sup>2</sup> Господарський суд Чернігівської області. Ухвала від 02 травня 2019 року. Справа № 927/470/18. URL: <https://opendatabot.ua/court/81480847-17d925f7462d7a5da3671b2f815c9fd6>.



Іл. 3. Проект готельно-туристичного комплексу  
«Дворянське зібрання»

виконавцям демонтажу недобудови для консервації. Оскільки рештки споруди містилися на глибині понад 1,5 м від сучасної поверхні, тобто нижче глибини промерзання ґрунту, за відсутності інших конструктивних рішень для консервації вирішили використати піщану засипку. Щоб запобігти руйнуванню пам'ятки, навколо неї лишили нерозібрані бетонні конструкції підвального приміщення недобудови. По завершенню консервації архітектурних решток магістрату котлован демонтованої недобудови також був засипаний піском до рівня сучасної поверхні. Роботи було завершено наприкінці літа 2020 року.

Результати моніторингу 2020 року та новітні дані, отримані в ході дослідження пам'яток архітектури Чернігова, дозволяють уточнити та доповнити висновки, зроблені в ході попередніх досліджень кам'яниці міського магістрату.

Звернення до писемних джерел дозволяє встановити, що будівля чернігівського міського магістрату мала досить цікаву «передісторію». За повідомленням О. Шафонського, її придбали для потреб магістрату в нащадків гетьмана Полуботка після пожежі 1750 року: «<...> дом каменный, где городской магистрат в крепости <...> принадлежал также черниговскому полковнику Полуботку и <...>, после пожара 1750 г. бывшего, куплен прежним черниговским магистратом, в котором оный и находится» [Шафонський 1851, с. 279]. Тобто на початку ця кам'яниця належала заможній чернігівській родині Полуботків. Споруду впевнено можна ототожнити з їх мурованим будинком «на фортеці», згаданим в «Описі конфіскованого майором Раєвським та гвардійським сержантом Льво-

вим за наказом бригадира Румянцева у грудні 1723 – січні 1724 рр. майна і маєтностей Полуботків із засвідченням повернення конфіскаату за наказом цариці Катерини I дружині Полуботка та його синам Якову і Андрію у 1725 році». Згідно з «Описом», на території фортеці Полуботкам належала «каменная палата, на верху 2 палаты, внизу 4 палаты без печей, 4 без окончин, под ними погреб» [Опис 2008, с. 465]. Відповідно до подальшого тексту «Опису» стає зрозумілим, що «погребів» (підвальних приміщень) у будинку було принаймні два: в одному 1723 року зберігалися бочки вина («лагонскаго вина 1 бочка полная, другая половина, волоскова 6 бочекъ полных, 7 неполных»), в іншому – бочки із селітрою («въ другом погребе 3 бочки селитры») [Опис 2008, с. 465].

Ці дані можна суттєво доповнити завдяки дослідженням будівельних матеріалів та будівельної техніки.

Як можна встановити, будівельні матеріали та система кладки всіх мурувань уцілілої частини кам'яниці досить близькі за своїми характеристиками. Її складено з червоної цегли-пальчатки (т. зв. «литовка», «жолобчаста», «з канелюрами») у техніці «в ящик» на сірому вапняному розчині. Цегла виготовлена у формі без дна. На її рівному боці помітні відбитки трави та піщаної підсипки. З подібної цегли споруджені всі відомі пам'ятки монументальної архітектури Чернігова XVII – початку XVIII ст.



Іл. 4. Недобудова готельно-туристичного комплексу «Дворянське зібрання». Знімок 2019 р. з ресурсу Google maps. (стрілкою позначено місцезнаходження кам'яниці магістрату)

У муруванні цегла покладена канелюрами як донизу, так і догори. Зовнішні поверхні стін утворені ретельно виведеними рядами ланцюгової кладки, внутрішній простір між ними заповнений рівномірними шарами цегли, здебільше цілої. Усі шви завтовшки близько 1 см. Засіб обробки швів встановити неможливо через їх погану збереженість.

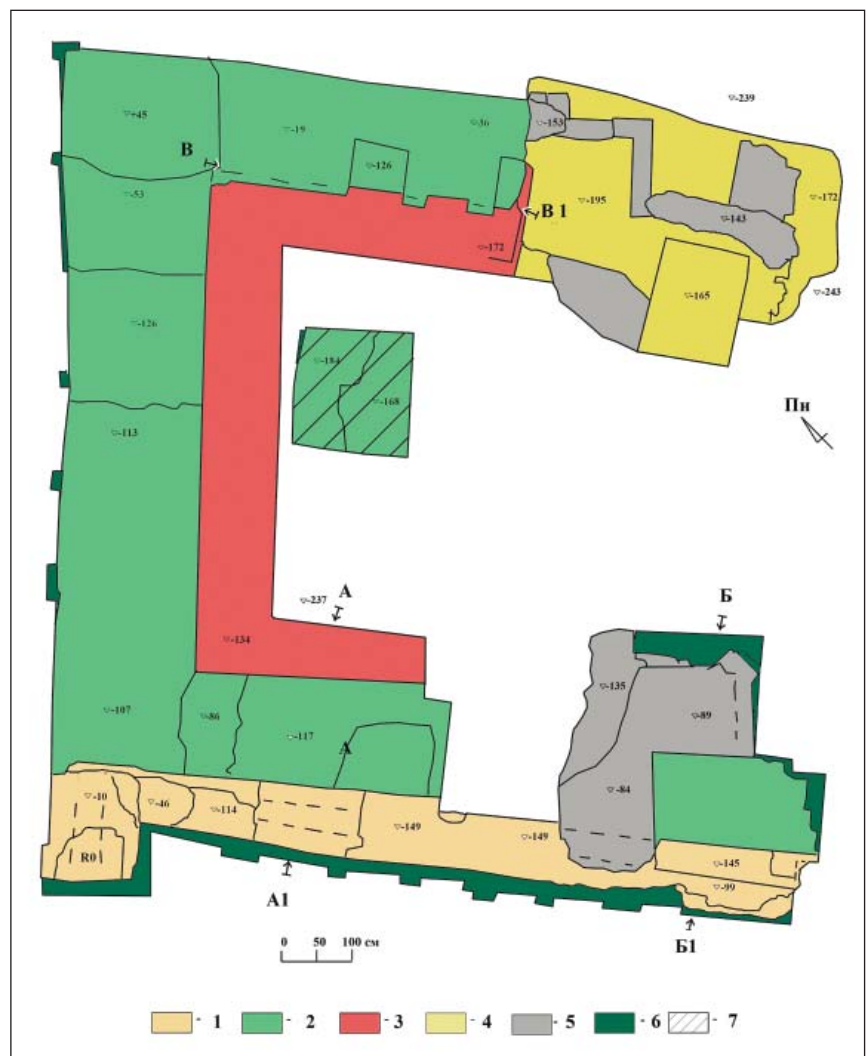
Уцілілі мурування є рештками двох підземних або напівпідземних приміщень. Їх можна розглядати як залишки згаданих в «Описі» 1723–1724 років «погребів» [Опис 2008, с. 465]. Обидва приміщення зведені в котловані, введеному в материк. Про це свідчить, серед іншого, ретельно виконане мурування зовнішньої поверхні їх стін. Глибину котловану та його межі складно встановити через руйнування XIX ст. Враховуючи потужність нашарувань на прилеглих ділянках чернігівської фортеці, можна припустити, що він був завглибшки понад 2,5 м.

Стіни приміщень збереглися до висоти близько 2 м від рівня підлоги. Вони спиралися на шар підсіпки з цегляного буту, закладеного в ровики завглибшки 0,2–0,3 м та пролитого вапняним розчином.

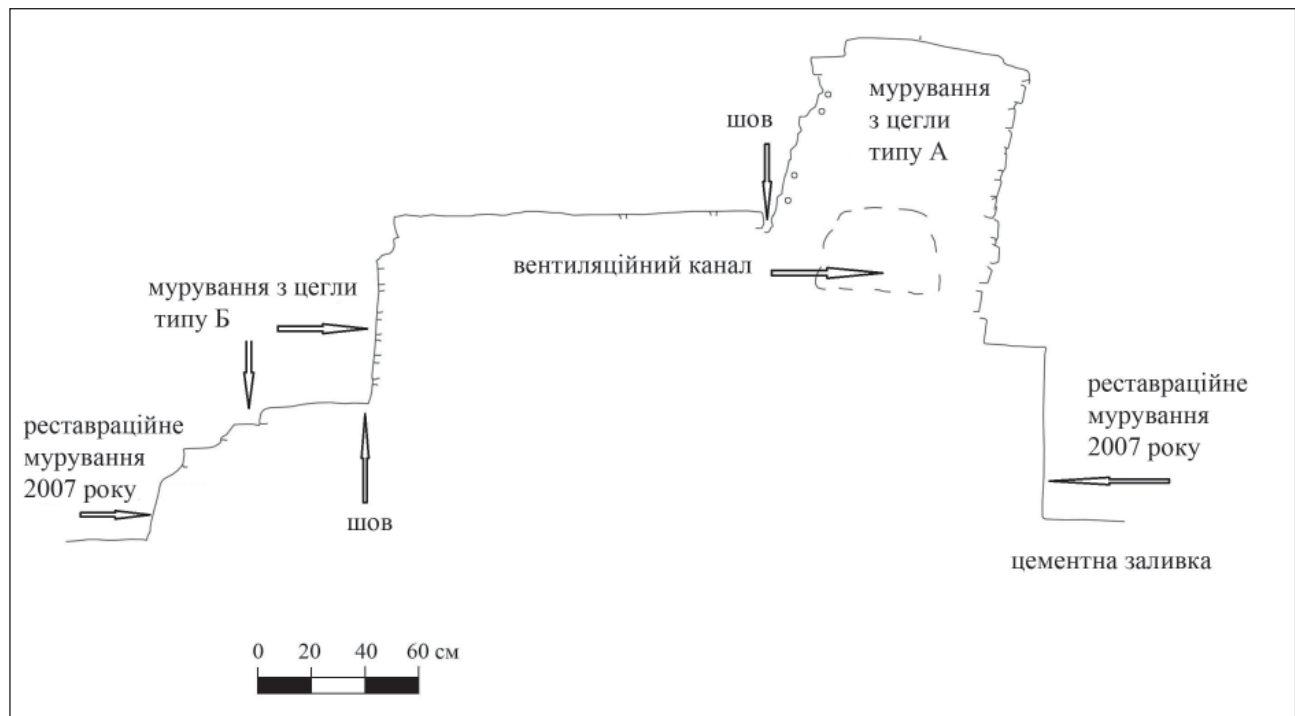
В історії кам'яниці можна визначити принаймні 4 послідовні будівельні етапи, яким відповідають 3 типорозміри цегли-пальчатки (Типи А, Б, В). Визначення типорозміру форматів цегли здійснювали 2007 року співробітники ДНТЦ «КОНРЕСТ» [Черненко 2008, с. 74] з урахуванням варіабельності, пов'язаної з різними умовами випалу (краще обпалена цегла менша за розміром, гірше – більша [Chorowska, Saban 2015, s. 89]). Ці дані були підтверджені в ході досліджень 2020 року.



Лл. 5. Рештки кам'яниці магістрату в зоні недобудови готельно-туристичного комплексу. Світлина перед розчисткою 2020 р.



Лл. 6. Картограма мурувань магістрату станом на 2020 р.  
1 – мурування першого будівельного етапу; 2 – мурування другого будівельного етапу; 3 – мурування третього будівельного етапу; 4 – мурування четвертого будівельного етапу; 5 – мурування Дворянського зібрання XIX ст.; 6 – реставраційне мурування 2007 року; 7 – мурування стовпа, переміщене 2007 р. Пунктиром позначено місцезнаходження збережених ділянок вентиляційних каналів



Іл. 7. Розріз А-А1 (через південно-східну ділянку мурувань)

Усі відзначені типи мають аналоги в пам'ятках чернігівського будівництва XVII – початку XVIII ст. У практиці досліджень європейської цегляної архітектури прийнято вважати, що однакова за технологічними характеристиками та форматом цегла, виявлена в різних будівлях у межах одного регіону, є продукцією однієї майстерні та виготовлена більш-менш одночасно [Chorowska, Saban 2015, s. 89; Żemigała, 2008, s. 410–417]. Зважаючи на це, на підставі паралелей з датованими пам'ятками Чернігова можна встановити приблизну хронологію будівельної історії кам'яниці.

**Тип цегли А:** 34–36×16–17,5×5,5–6 см за форматом наближений до того, що зафіксований М. Цапенком у приміському будинку Полуботка «на Застриженні» (тобто за річкою Стрижень), датованому XVII ст. [Цапенко 1967, с. 84].

**Тип цегли Б:** 27–28×15–17×5,5–6 см. Аналогічна цегла використана в споруді Петропавлівської церкви з трапезною Єлецького монастиря, будівництво якої відноситься до 1670-х років [Черненко, Казаков, Новик, Бондар 2013, с. 8–9, 12], а також у ремонтних кладках середини XVII ст. Чернігівського Спасо-Преображенського собору [Черненко, Іоаннісян, Новик, Зиков, Торшин, Йолшин 2012, с. 25]). Слід відзначити, що в

обох відзначених випадках писемні джерела пов'язують будівельне виробництво з діяльністю В. Дуніна-Борковського, яка припадає на третю чверть XVII ст. Відповідно до повідомлення Іоаннікія Галятовського, для налагодження виробництва цегли в Чернігові В. Дунін-Борковський спеціально запросив майстра з Гадяча («Василий Дунин-Борковский, черниговский полковник Его царского Величества в Войске Запорожском, поставил кирпичный завод и своими средствами и старанием изготовлял кирпич <...>. Тогда же кирпичник Иоаким Филоненко из Гадяча в Чернигов пришел и, нанятый за деньки полковника, на кирпичном заводе кирпич изготовлял» [Галятовский 2013, с. 270–271]).

**Тип цегли В:** 29–30×16–17×5,5–6 см. Аналогічний формат цегли було зафіксовано у дзвіниці Чернігівського колегіуму, створення якої відносять до 1701 року [Адруг 2008, с. 82].

**Перший будівельний етап.** Найбільш раннім у будівлі кам'яниці магістрату можна вважати підвальне південно-західне приміщення, фактично – окремий об'єм з плястрами-лопатками в зовнішній площині стін, складене з цегли типу А (іл. 6: 7). Рештки цього приміщення були повністю розкриті під час розкопок А. Карнабеда наприкінці ХХ ст. За його свідченням, приміщення мало в пла-

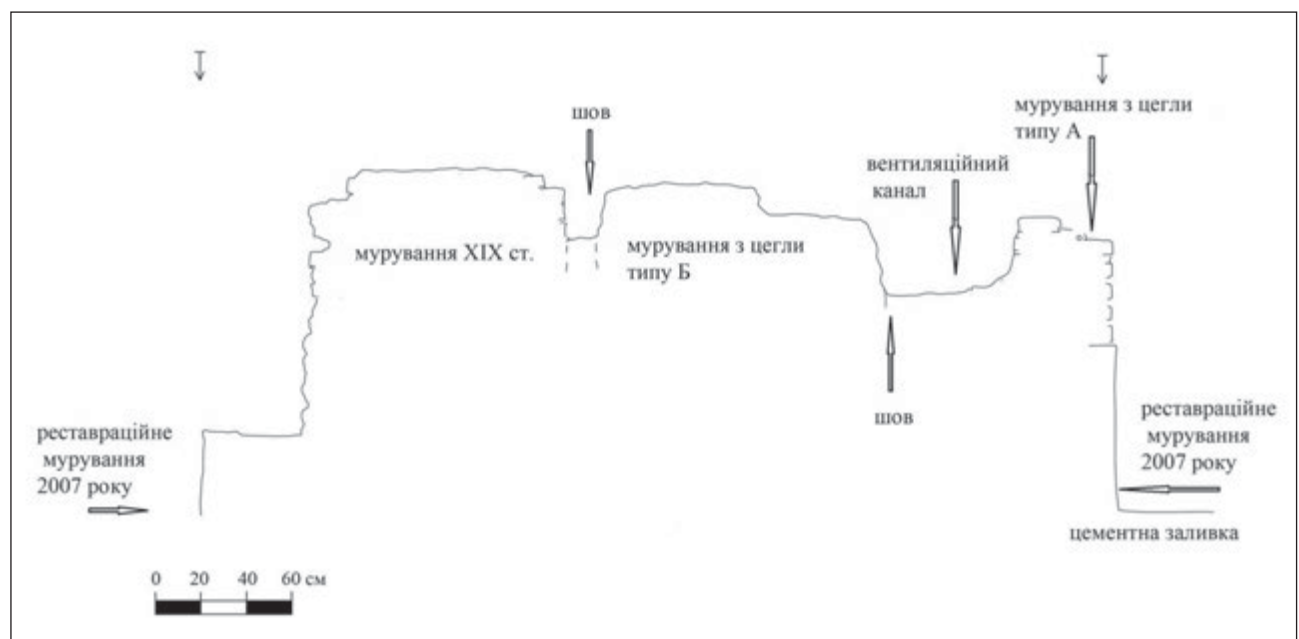
ні квадратну форму. Його розмір дослідник визначив як 4,49–4,64×4,78–4,80 м по внутрішньому периметру. Стіни були завтовшки близько 1 м. Таким чином, по зовнішньому периметру розмір приміщення повинен був дорівнювати приблизно 6,5×6,5 м. Мурування збереглися до висоти п'яти склепінь. Склепіння, на думку А. Карнабеда, були хрестовими [Карнабед 2008, с. 244–245].

У межі розкопу 2006 року ввійшла лише північно-східна стіна даного об'єму з рештками північного пілястра (іл. 6: 7; 7; 8). Стіна була завдовжки близько 10 м. Таким чином, розмір приміщення був дещо більшим, ніж відзначив А. Карнабед. Слід відзначити, що не збігалися й інші визначені ним габарити об'єкта.

У товщі мурування стіни простежувались повздовжні горизонтальні канали підпрямокутного перетину завширшки близько 0,4 м. Вони розташовувалися на висоті близько 1,2 м від рівня підлоги. Внутрішня поверхня каналів була старанно вичищеною, подекуди на ній зберіглася обмазка розчином. Такі їх особливості дозволяють виключити можливість, що вони залишились на місці вміщених у мурування перетлілих балок. Можна припустити, що це – канали системи опалення теплим повітрям. Мова йде про гіпокауст того типу, що використовувався в Західній Європі впродовж X–XV ст., а на терені Польщі – до другої половини XVII ст. [Bis 2003, s. 6–9]. Цей тип системи

опалення походив від античного hypocaustum та розвинувся в колишніх римських провінціях упродовж Середньовіччя. Він відомий як wärmluftheizung – тепле повітряне опалення. На відміну від класичного hypocaustum, де подача тепла відбувалася через систему стовпів у підпіллі або трубчастий фундамент (непрямий обігрів), у wärmluftheizung тепле повітря постачалось безпосередньо в приміщення над топкою (прямий обігрів) через канали у підлозі та/або стінах. Таким чином доволі ефективно могли опалювати одну чи кілька кімнат і навіть кілька поверхів. Утім, такий спосіб обігріву був неекономним (потребував значної кількості палива) та складним у поточному обслуговуванні. Через це від нього поступово відмовились та перейшли до обігріву за допомогою кахляних печей [Mayer 1989, s. 217–220].

Конструкція як печей, так і теплопровідних каналів для wärmluftheizung не визначалась жорсткими канонами, їх пристосовували до конкретних умов та потреб [Bojęś-Białasik 2019, s. 41]. Це зазвичай ускладнює верифікацію їх решток [Bis 2003, s. 11–25]. Натомість вони завжди вміщувались у підвальному приміщенні, були невеликими заввишки та мали розгалужену систему теплопостачальних каналів різного діаметру в стінах. Про це свідчать, серед іншого, результати дослідження подібних опалювальних систем на території Малопольщі [Bojęś-Białasik 2019a]. Зважаючи на це, не мож-



Іл. 8. Розріз Б-Б1 (через південно-східну ділянку мурувань)



Іл. 9. Північний кут будівлі магістрату.  
Вигляд зі сходу. Світлина 2020 р.

на виключити, що виявлені в стіні кам'яниці канали вели від опалювального пристрою в «погребі» в розташовані вище «палати без печей», згадані в «Описі» 1723–1724 років [Опис 2008, с. 465]. На жаль, уривчасті відомості про результати досліджень кам'яниці наприкінці ХХ ст. та її погана збереженість не дозволяють перевірити таке припущення. А. Карнабед зазначав, що виявив у стінах приміщення кілька арокних конструкцій (вважав їх рештками віконних та входних прорізів або ж просто констатував наявність) [Карнабед 2008, с. 245]. Ці конструкції могли б бути залишками склепіння печі гіпокаусту, утім, відсутність графічних матеріалів та фотофіксації не дають змоги проаналізувати їх детальніше. Можна додати, що на території Східної Європи раніше був зафіксований лише один випадок улаштування такої системи опалення, пов'язаний з роботою західноєвропейського зодчого [Антипов, Яковлев 2019].

Враховуючи, що цегла типу А була використана для будівництва дому Полуботків «на Застриженні», можна вважати, що кам'яницю на території фортеці почали споруджувати приблизно в той самий час. Датування другого будівельного етапу, на якому до первинного приміщення кам'яниці прибудували ще одне, дозволяє уточнити коли саме це відбулось.

### Другий будівельний етап.

Друге за часом виникнення приміщення кам'яниці частково було досліджено А. Карнабедом і повністю розкрито 2006 року. Це - підпрямокутний у плані об'єм 10×11 м по зовнішньому периметру, складений із цегли типу Б (іл. 2; 6; 5; 9; 10). Східна його частина була зруйнованою під час будівництва Дворянського зібрання.

Об'єм було приставлено впритул до фасадної поверхні північно-західної стіни первинного приміщення. Між ними простежувався чіткий шов, подекуди закладений цеглою типу В. Судячи з

усього, під час здійснення прибудови стіну первинного об'єму підтесали ззовні. Унаслідок цього було пошкоджено розташований у її товщі вентиляційний канал.

Зсередини другого приміщення в його північно-східній стіні частково збереглися три глухі ніші (іл. 9; 11). По його кутах вціліли п'яти склепінь. По центру підлоги збереглася квадратна в плані опора цегляного стовпа. Вона була вирізана монолітом та перенесена до північно-західної стіни приміщення в ході підготовки до музеєфікації в 2007 році, де міститься й нині (іл. 6: 3, 5; 12). Судячи з усього, перекриття приміщення спиралося на цей центральний стовп, тобто було одностовпним.



Іл. 10. Північний кут будівлі магістрату.  
Вигляд з півночі. Світлина 2020 р.



Іл. 11. Розріз В-В1 (через північно-східну стіну)

Зважаючи на час використання цегли типу Б у будівництві Чернігова, виникнення другого приміщення кам'яниці можна впевнено віднести до 1670-х років. Це у свою чергу дозволяє розглядати більш ранню дату використання цегли типу А та будівництва будинків Полуботків у Чернігові. Слід зазначити, що на сьогодні в літературі було прийнято датувати їх кінцем XVII ст. [Адрюг 2008, с. 24]. Нині ж можна визначити, що їх спорудили не пізніше третьої чверті XVII ст.

**Третій будівельний етап.** Третьому будівельному етапу відповідає широкий (1 м) муруваний ступінчастий виступ у внутрішньому периметрі другого підвального приміщення (іл. 6: 6; 7; 9). Цей виступ складений з 6 рядів тичкового мурування цегли типу Б без перев'язки з масивом стін. Його виникнення можна віднести до часу, максимально наближеного до другого будівельного етапу. Можливо, воно пов'язане з улаштуванням перекриття підлоги (опора стеління з дошок, високо піднятого над рівнем ґрунту для вентиляції?).

**Четвертий будівельний етап.** Найбільш пізніми за часом виникнення є найгірше збережений масив мурування (нижні ряди недбалі кладки стіни, покладеної на пролиту вапняним розчином бутову підсіпку) із цегли типу Б та В. Він розташовувався у східному куті кам'яниці та був включений у мурування фундаментів XIX ст. (іл. 6: 7; 13). Через це визначити його конструктивні особливості складно. Утім, можна дійти висновку, що цей масив був орієнтований з відхиленням від плану давніших

конструкцій. Не виключено, що це – рештки підмурків ще однієї прибудови, опущені в давніший котлован, або ж свідчення капітального ремонту старих підмурків. Зважаючи на час використання в Чернігові цегли типу В, його можна орієнтовно віднести до межі XVII–XVIII ст.

Загалом же результати досліджень дозволяють простежити будівельну історію кам'яниці в період від третьої чверті XVII ст. до перших десятиліть XVIII ст., тобто в той час, коли вона ще не перейшла у власність чернігівського міського магістрату.

З писемних свідчень, узагальнених А. Карнабедом, випливає, що чернігівський міський магістрат займав колишню кам'яницю Полуботків досить недовго: між 1750 роком та кінцем XVIII ст. [Карнабед 2008, с. 246]. З даних архівних справ Чернігівської міської думи, оприлюднених В. Хижняковим, випливає, що вже 1786 року власного приміщення в міського магістрату не було [Хижняков 1899, с. 382]. Можливо, колишня кам'яниця Полуботків на той час перебувала вже в поганому стані і її розібрали. За повідомленням В. Хижнякова, так зробили з «непорядочними строениями» у центрі Чернігова перед проїздом Катерини II через місто того ж 1786 року [Хижняков 1899, с. 388]. У будь-якому випадку на середину XIX ст. кам'яниця припинила своє існування, на її місці було споруджено будівлю Дворянських зібрань. Міський же магістрат на початку XIX ст. отримав нову будівлю [Карнабед 2008, с. 246]. Утім, це вже інша тема, яка потребує окремого розгляду.



Іл. 12. Мурування опорного стовпа. Світлина 2020 р.



Іл. 13. Масив мурування в східному куті будівлі магістрату. Вигляд з північного сходу. Світлина 2020 р.

### Джерела та література

- Адруг, А. К. 2008. *Архітектура Чернігова XVII – початку XVIII ст.* Чернігів.
- Адруг, А. 2008. Цивільна архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. *Сіверянський літопис*, 2, с. 22–26.
- Антипов, И. В., Яковлев, Д. Е. 2019. Тёплый дом новгородского архиепископа: система отопления во Владычной палате 1433 года. *Актуальные проблемы теории и истории искусства*, 9, с. 449–457.
- Архитектурно-строительные решения. Проект воссоздания здания бывших дворянских собраний с обустройством отельно-туристического комплекса в г. Чернигов по ул. Горького, 6А. 2007. *Столица*, 1. Киев, с. 14.
- Галятовский, И. 2013. Скарбница потрібная. *Тарасенко, А. Ф. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь. Исторический очерк с приложением «Скарбницы потребной» Иоанникия Галятовского.* Чернигов.
- Карнабед, А. А. 1981. Архитектурно-археологические исследования в Чернигове. *Археологические открытия 1980 г.* Москва, с. 253.
- Карнабед, А. А. 1986. Отчёт об архитектурно-археологических исследованиях в зонах охраны памятников архитектуры Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника в 1986 г. // НА ІА НАН України. Фонд експедицій. №1986/160.
- Карнабед, А. А. 1988. Отчёт об охранных архитектурно-археологических наблюдениях и работах в 1988 г. // НА ІА НАН України. Фонд експедицій. №1988/102.
- Карнабед, А. А. 2008. Чернігівський магістрат XVII–XVIII ст. Де і яким він був. *Чернігівські старожитності*, 1, с. 241–247.
- Карнабед, А. А. Глущенко, В. П. 1980. Охранные археологические исследования в зонах строительства в г. Чернигове // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». КН 455/1–4.
- Опис конфіскованого майором Раєвським та гвардійським сержантом Львовим за наказом бригадира Румянцева у грудні 1723 – січні 1724 рр. майна і маєтностей Полуботків, із засвідченням повернення конфіскату за наказом цариці Катерини I дружині Полуботка та його синам Якову і Андрію у 1725 році. 2008. *Універсали Павла Полуботка (1722–1723).* Київ, с. 444–505.
- Хижняков, В. 1899. Черниговская старина (1765–1810 гг.). По архивным бумагам городской думы. *Киевская старина*, 65, с. 367–407.
- Цапенко, М. 1967. *Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков.* Москва.
- Черненко, О. Є. 2008. Археологічні дослідження споруди чернігівського магістрату. *Чернігівські старожитності*, 1, с. 73–77.
- Черненко, О. Є., Казаков, А. Л. 2006. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського дитинця в 2006 р. (вул. Горького 6-А «ВАЛ»). Розкоп 4 // НА ІА НАН України. Фонд експедицій. №2006/281.
- Черненко, О. Є., Іоаннісян, О. М., Новик, Т. Г., Зиков, П. Л., Торшин, Є. М., Йолшин, Д. Д. 2012. Звіт про науково-рятівні археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові // НА ІА НАН України. Фонд експедицій. №2012/218.
- Черненко, О. Є., Казаков, А. Л., Новик, Т. Г., Бондар, О. М. 2013. Звіт про науково-рятівні археологічні дослідження на території Єлецького Свято-Успенського монастиря в Чернігові у 2013 р. Т. 1 // НА ІА НАН України. Фонд експедицій. 2013/149.
- Черненко, О. Є., Новик, Т. Г. 2020. Звіт про археологічні дослідження на території Чернігова у 2020 р. // НА ІА НАН України. Фонд експедицій. б/н.
- Черненко, О., Солобай П., Луценко Р. 2022. Архітектурно-археологічні дослідження будівлі Чернігівського магістрату XVII–XVIII ст. (колишня кам'яниця Полуботка). *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.* Київ, с. 356–358.
- Шафонский, А. 1851. *Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием.* Киев.

Bojęś-Białasik, A. 2019. Piece hypokaustyczne w klasztorach Małopolski. Zarys rozwoju techniki ogrzewnictwa i najstarsze odkryte systemy ogrzewania. *Wiadomości Konserwatorskie*, 58, s. 33–43.

Bojęś-Białasik, A. 2019a. Piece hypokaustyczne w klasztorach Małopolski. Wybrane przykłady pieców i systemów grzewczych odkrytych podczas badań. *Wiadomości Konserwatorskie*, 59, s. 73–82.

Bis, W. 2003. Ze studiów nad piecami typu hypocaustum z terenu ziem Polski. *Architectus*, 1–2 (13–14), s. 3–28.

Chorowska, M., Caban, M. 2015. The Origins of the Brick Architecture in Silesia. Brick: Size, Composition, Chronology. *Forum urbes medii aevi*, IX/1–2. Bricks and building ceramics in medieval and modern urban architecture of Central Europe, Brno, s. 8–19.

Meyer, D. 1989. Warmluftheizungen des Mittelalters. Befunde aus Lübeck im europäischen Vergleich. *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte*, 16, Bonn, s. 209–231.

Żemigala, M. 2008. *Cegła w budownictwie wielkopolskim w średniowieczu*. Łódź.



# *Історичні дослідження: джерела, музеологія та проблеми музеєфікації нерухомих пам'яток*

## *Historical Research: Sources, Museology and the Problems of Museumification of the Immovable Sites*

Владислав Дятлов

### Про перспективу музеєфікації старовинних церков в Україні

*У статті розглядаються проблемні явища у відносинах пам'яткоохоронних і релігійних інституцій України на прикладах відродження в 1988–2018 роках низки архітектурних ансамблів православних монастирів та пропонуються деякі рекомендації щодо покращення ситуації.*

**Ключові слова:** архітектура, церква, музей, монастир, охорона пам'яток.

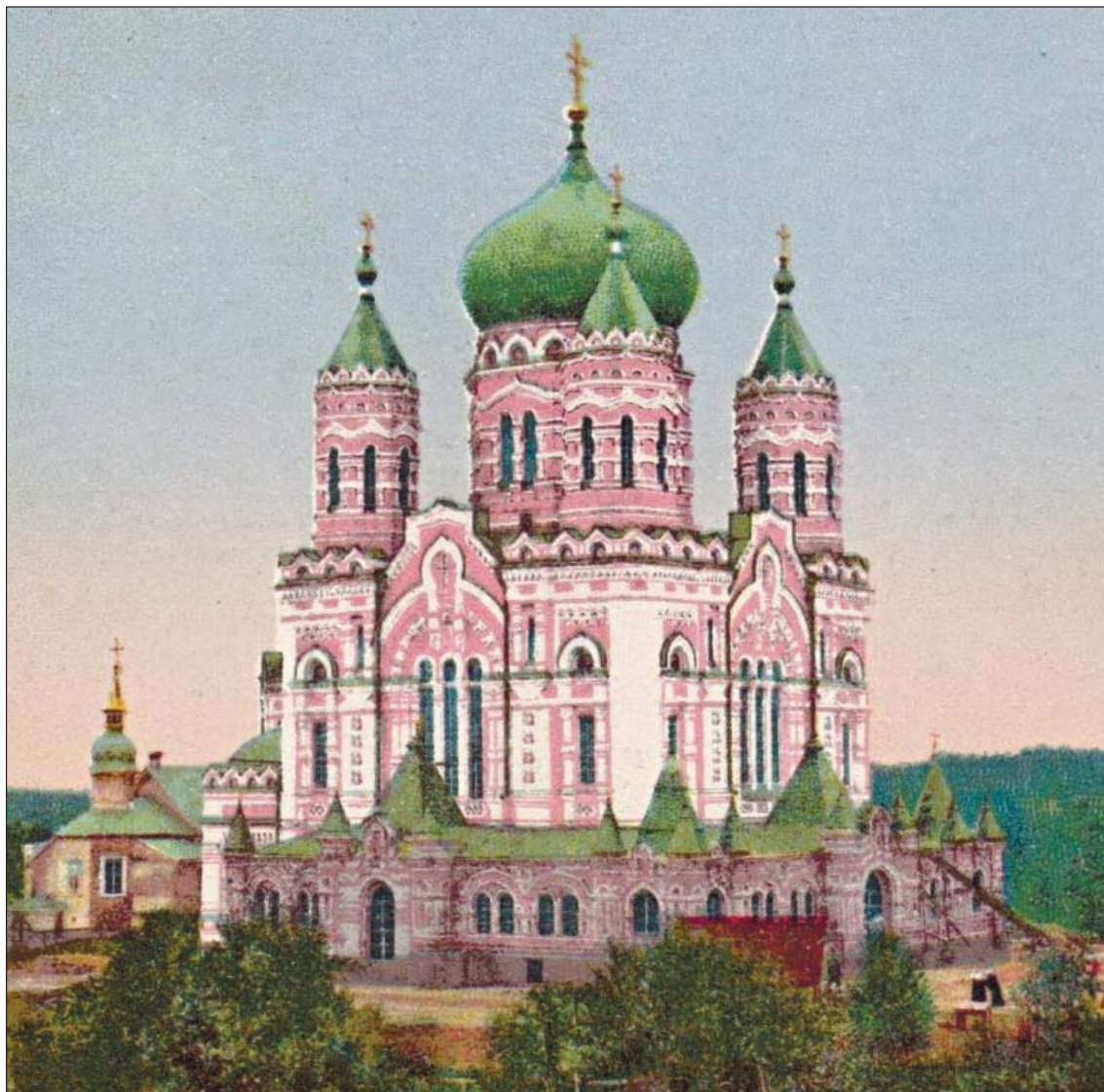
*The paper examines the problematic phenomena in the relationship between the monument protection service and religious institutions of Ukraine using the examples of the revival of a number of architectural ensembles of Orthodox monasteries in 1988–2018 and offers some recommendations for improving the situation.*

**Key words:** architecture, church, museum, monastery, preservation of monuments.

Автор цих рядків схильний прогнозувати, що в недалекому майбутньому добу релігійного життя на теренах України впродовж 1988–2018 років вивчатимуть як відзначену певними рисами, які відрізняють її від попередньої та наступної. Початком зазначеної доби був ювілей 1000-ліття Хрещення Русі та одночасна із цим ювілеєм зміна політики уряду СРСР щодо релігії на хвилі Горбачовських реформ. Доба почалася з надій на реальне дотримання прав вірян відповідно до офіційного законодавства, на відродження занедбаних пам'яток релігійного мистецтва, на повернення пам'яті про заборонені ідеологічною цензурою імена й події релігійної історії народів СРСР. Дійсно, і в останні роки існування СРСР, і в пострадянських незалежних державах релігійні громади отримали нечуване раніше «вікно можливостей», численні релігійні споруди у власність або безоплатне та безстрокове користування, значно збільшився вплив громад на життя суспільства. Але наприкінці описуваної доби, якщо говорити про громади православної традиції, наочною стала криза комунікації церковних інституцій із суспільством та всередині самих інституцій. Криза не є вироком: за умови здорової аналітики, кризи можна подолати напрацюванням нових парадигм та алгоритмів дії. У цій статті маємо на меті поділитися деякими спостереженнями в царині відродження старовинних церковних споруд в Україні за період 1988–2018 років і запропонувати висновки, котрі, витікаючи з цього досвіду, будуть, на нашу думку, слухними в контексті побудови планів державних пам'яткоохоронних установ і церковних інституцій на перспективу.

Загалом описуваний період характеризується тим, що як державні, так і церковні структури вибірково застосовують відповідні законодавчі норми та фінансують ремонтно-реставраційні роботи й заходи з музеєфікації церковних споруд, внесених до реєстрів пам'яток. При цьому і світські, і церковні посадовці далеко не завжди мають потрібні знання для прийняття належних рішень.

Для 90-х років ХХ ст. поширеною була ситуація, коли церковну пам'ятку повертали релігійній громаді в значно пошкодженому стані, і громада, ледве зібравши кошти на рятування стін та облаштування богослужбового приміщення, не мала можливості замовити та оплатити проектну документацію. За випадків, коли очільникам громад робили зауваження пам'яткоохоронці, у відповідь лунало не тільки раціональне посилення на дефіцит грошей, але й докори: «Нас виганяли більшовики, а тепер ми повертаємося до того, що нам належить, і робимо, що вважаємо за потрібне. Держава повертає нам руїни, а не цілий храм, котрий відбирала». Оскільки такі розмови відбувалися на тлі порушень пам'яткоохоронного законодавства з боку світських установ, аргументи тих, хто робив зауваження церковним людям, виглядали не надто переконливо. З боку очільників релігійних громад спрощення проблеми в контраргументації було зумовлене не лише прагненням до історичної справедливості, але й такою обставиною: за радянських часів органи держбезпеки добре попрацювали над тим, аби до лав духовенства потрапляло найменше інтелектуалів, а до штатів музеїв – виключно люди з атеїстичними



Іл. 1. Пантелеймонівський собор та Чудо-Михайлівська церква «Феофанії» на початку ХХ ст.

переконаваннями, котрі б не розумілися на тонкощах богослужбових і теологічних традицій, церковного етикету та релігійного менталітету. Спрацьовувало в дискусіях і поширене серед простих вірян переконавання, що, оскільки «настали останні часи» (чорнобильська катастрофа, відкриття пострадянської України процесам глобалізації, запровадження ідентифікаційних податкових номерів, наближення ювілейного 2000 р. християнської ери сприймалися як ознаки апокаліпсиса), то не варто надто перейматися долею окремих артефактів: найважливіше – забезпечити сприятливі умови для регулярного богослужіння, заради якого храм колись і звели.

Плин часу, зростання нового покоління вірян (для яких є нормою користування Інтернетом, а релігійні практики не вичерпують-

ся «збереженням традицій» і застосуванням лише церковних настанов), напрацювання історичною наукою в Україні багатьох релігійних тем без примусової атеїстичної цензури – усе це певною мірою покращило ситуацію: частішають випадки, коли церковні посадовці зважають на законодавство та залучають фахівців до відродження пам'яток. Розмаїття типових ситуацій, що мають місце в Україні у зв'язку з відродженням церковної старовини, варто ілюструвати конкретними прикладами, і декілька ми наведемо нижче.

Зразковим прикладом коректного розмежування функцій між пам'яткоохоронцями та релігійною громадою можна визнати на сьогодні досвід *Національного заповідника «Софія Київська»*, де всі пам'ятки (споруди, мозаїки й живопис, експонати, археологічні

артефакти тощо) під чітким контролем науковців, а парафія ПЦУ регулярно відправляє богослужіння лише в трапезній церкві («Малій Софії»), у 1000-літньому ж соборі – лише в окремих випадках.

Складнішою є ситуація в *Національному заповіднику «Києво-Печерська лавра»*. Юридично вся лавра є заповідником, але фактично він домінує на Верхній території, де розташовані його адміністрація, експозиції та фонди. Водночас практично на всю лавру поширюється діяльність відродженого православного чоловічого монастиря УПЦ, але домінує він на Нижній території, де розселена майже вся чернеча братія, розташовані резиденції настоятеля та намісника, майстерні, трапезна, паломницькі готелі, крамниці, тоді як на Верхній території ченці регулярно відправляють службу в Успенському соборі й Трапезній церкві.

У відносинах заповідника і відродженого 1988 року монастиря можна виділити різні етапи. Так, наприклад, у зв'язку з передачею монастирю лабіринтів Дальніх і Ближніх печер було припинено впровадження наприкінці 50-х років ХХ ст. моніторинг температурно-вологісного режиму підземель, а після обвалу в Ближніх печерах у 2005 році його відновили, і відтоді доступ фахівців до інспектування стану пам'яток у монастирі є більш відкритим [Черевко, Куциба 2012]. Водночас із 1989 року виявлені археологічними дослідженнями 1977–1979 роках у Ближніх печерах поховальні крипти лишаються закритими завісами, що, з одного боку, дозволяє прочанам не відволікатися від молитви при мощах святих, але, з другого боку, позбавляє відвідувачів в цілому більш повного уявлення про стародавню архітектуру лабіринту. Без контролю з боку заповідника також відбулося поновлення багатьох ікон ХІХ ст. над мощами в обох печерах. Утім, протягом останніх років спільними зусиллями заповідника і монастиря було реставровано іконостас церкви Різдва Христового в Дальніх печерах, частину живопису ХVІІ ст. та усипальницю святого Іоанна Багатостраждального в Ближніх печерах.

Найяскравішим прикладом гармонійного відродження й розвитку архітектурного ансамблю монастиря в Києві, – коли не йдеться про комплекс споруд з офіційним

статусом пам'ятки, – є жіноча *обитель в урочищі «Феофанія»*. Цей монастир заснований у 1800–1803 роках як заміська резиденція єпископа Чигиринського, вікарія (помічника) при Київському митрополиті. Першою спорудою обители був невеликий будинок з домовою церквою Чуда архангела Михаїла у Хонах (не збереглися). Власне монастир із чернечою громадою, – спочатку чоловічою, у підпорядкуванні Золотоверхого монастиря (де містилася основна резиденція Чигиринського вікарія), – почали створювати від 1861 року [Свято-Пантелеимоновский скит 1996, с. 6–8]. У 1866–1869 роках тут звели більшу за розмірами муровану церкву Всіх святих, 1900 року – невелику церкву Володимирської ікони Пречистої (не збереглася). У 1901 році «Феофанія» отримала офіційний статус скиту, а в 1905–1912-му її прикрасив собор-велетень на честь святого Пантелеймона, споруджений за проектом Євгена Єрмакова (іл. 1). У 1915 році скит перетворили на самостійний монастир, який закрили у 20-х роках ХХ ст. [Свято-Пантелеимоновский женский монастырь 2011, с. 9–12]. Під час Другої світової війни собор постраждав від мінометного обстрілу, у повоєнний час був переобладнаний Інститутом механіки АН УРСР для експериментів з вибухами спрямованої дії [Свято-Пантелеимоновский скит 1996, с. 88, 108–109]: зовні прибрали цибулясте завершення на циліндрі головної бані та чотири кутові бані разом із циліндрами (іл. 2) [Свято-Пантелеимоновский женский монастырь 2011, с. 8], а всередині простір споруди поділили на багато поверхів і відокремлених приміщень [Свято-Пантелеимоновский скит 1996, с. 105, 109]. У 1990 році понівечений храм передали громаді УПЦ, але відроджувати його з огляду на тодішній стан і розташування на околиці міста було вкрай важко, і 1993 року «Феофанія» стала скитом Києво-Покровського жіночого монастиря (Золотоверхий на той час не був відроджений) [Свято-Пантелеимоновский скит 1996, с. 109, 115]. Після реставрації собору (освячення головного престолу відбулося 1998 року) [Свято-Пантелеимоновский женский монастырь 2011, с. 13] і благоустрою території (де черниці мали у своєму розпорядженні ще старовинний корпус келій) [Свято-Пантелеимоновский скит 1996, с. 106] скит перетворили 2002 року



Іл. 2. Пантелеймонівський собор «Феофанії» на зламі 50–60-х рр. ХХ ст.

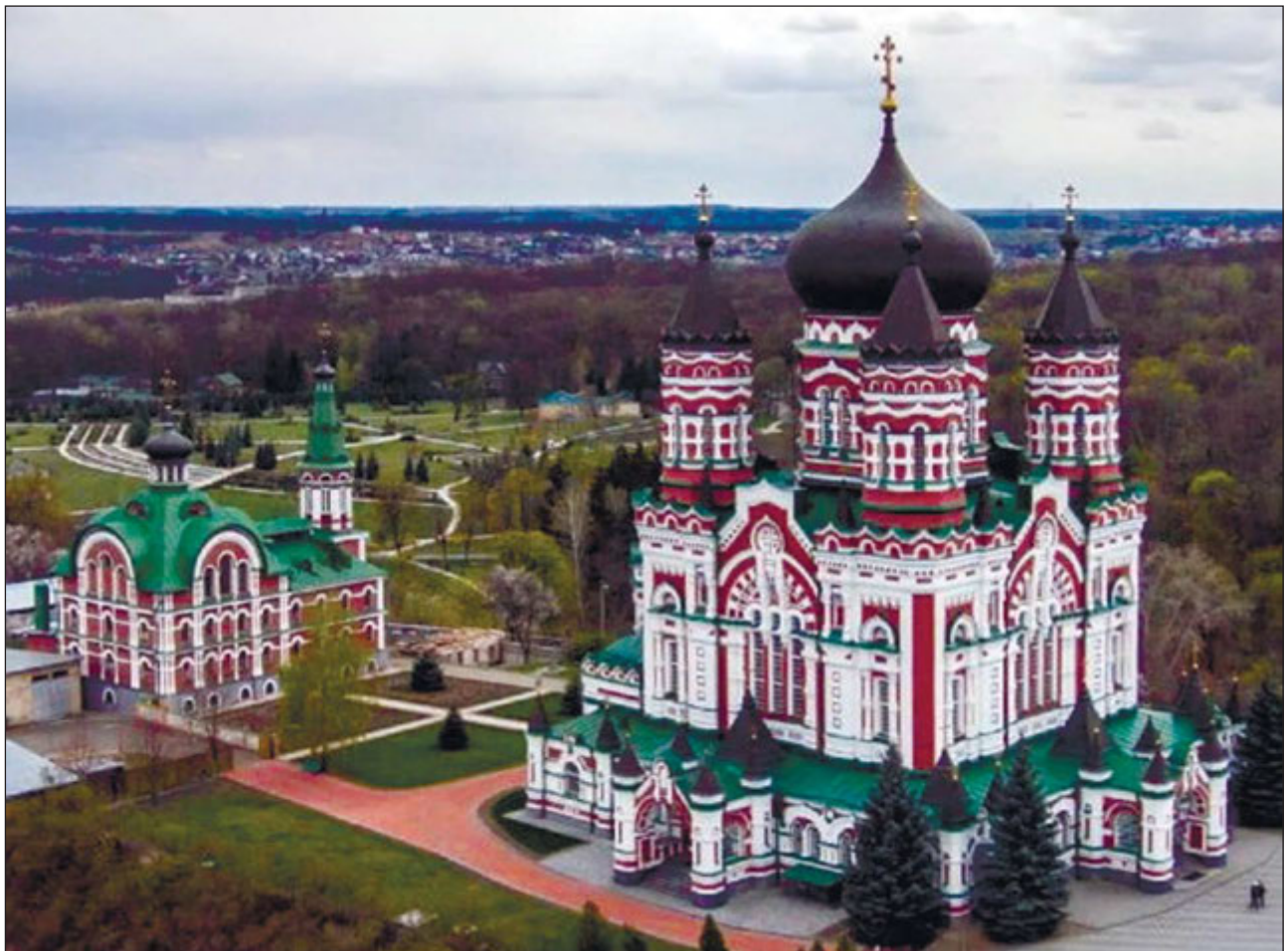
на самостійний монастир [Свято-Пантелеимоновський женський монастир 2011, с. 13]. Мавши до реставрації жовтий цегляний колір [Свято-Пантелеимоновський скит 1996, с. 102], собор тепер був пофарбований у червоний та білий кольори, усередині було встановлено стилізований під його архітектуру іконостас заввишки 14 м [Свято-Пантелеимоновський женський монастир 2007, с. 1, 9]. За вівтарем собору, приблизно на місці втраченої першої Чудо-Михайлівської церкви, 2003 року було завершено будівництво нової, мурованої, більшої за розмірами від попередниці та доповненої дзвіницею. У 2004–2009 роках відновлено храм Всіх святих, 2010 року – зведено муровану споруду Святих воріт [Свято-Пантелеимоновський женський монастир 2011, с. 14]. Важливою рисою оновлюваного ансамблю є те, що одна частина споруд, у тому числі новобудов, архітектурно стилізована та пофарбована за аналогією із собором,

а друга – за аналогією зі Всіхсвятською церквою, котра зовні обкладена рудою цеглою через пошкодження старовинного мурування. Щодо Всіхсвятської церкви також прийнято цікаве контекстуальне дизайнерське рішення: за радянських часів храм потрапив усередину довгого корпусу-коробки, який вирішили не розбирати, але змінити зовні – від стику меншої західної частини, котра включає церкву і обкладена рудою цеглою, з більшою східною добудованою частиною фасади корпусу отримали художньо оздоблені вікна (замість простих отворів радянської доби) і пофарбування в кольори собору, тож спостерігач може розрізнити простір церкви та добудови. Ще одним нововведенням до ансамблю стала добудова галереї, що від початку ХХ ст. оперезала собор із заходу, півдня й півночі: посередині трьох її крил, у місцях входів до храму, добудували криті ганки, а також подовжили північне й південне крила на схід уздовж бічних

вівтарних апсид. Це надало більшої пропорційності собору як споруді, яка покровоно звужується догори і має дещо пірамідальні абриси (іл. 3). Нині ансамбль монастиря в «Феофанії» має вигляд цілісного, підпорядкованого єдиному задуму [Свято-Пантелеимонівський женский монастирь]. Є тут і своєрідний «музейний куточок»: у соборі розміщено стенд із матеріалами, що ілюструють стан споруди у 1990–1991 роках.

Конструктивні рішення є і у відродженні ансамблю київського *Свято-Троїцького Іонинського монастиря*. Обитель заснував наприкінці 50-х років XIX ст. чернець Іона (Мирошниченко) [Житие 2001, с. 43–46]. На зламі XIX–XX ст. монастир мав понад 50 будівель, у тому числі муровану Свято-Троїцьку церкву, зведену у два прийоми: у 1871–1872 і 1897–1900 роках [Ковалинський 2011, с. 436, 440]. Розташований над більш давнім Видубицьким монастирем, одягненим у барокові шати, Іонинський зі своїми коробками корпу-

сів контрастував зі старовинною обителлю-сусідкою, про що Костянтин Щероцький писав 1917 року: «Троїцький монастир <...> не вселяє того художнього зачарування, як Видубицька обитель» [Щероцький 1917, с. 312]. Водночас «двоповерхова» архітектурна група «Іонинський – Видубицький» перегукувалася у краєвиді Печерська із «дворівневою» лаврою (що має Верхню та Нижню території) [Дятлов 2013, с. 210]. За радянських часів більшість споруд Іонинської обители зникли: частину пошкодило вибухом військових складів (1918), частину – прибрали під час планування ботанічного саду. Збереглися дві будівлі на плато – мурований Свято-Троїцький храм з дерев'яно-глинобитною годинниковою вежею біля нього, а також чотири муровані будівлі, розкидані на терасах нижче храму – три корпуси й заглиблений у схил господарський льох. Під час відродження монастиря у 90-х роках XX ст. чернецька громада УПЦ отримала у своє розпорядження храм з вежею та



3. Пантелеймонівський собор та нова Чудо-Михайлівська церква «Феофанії» сьогодні

невеличкий корпус із льохом поряд, два інші корпуси лишилися належними ботанічно-му саду (більший з них і ближчий до храму спробували відремонтувати, але через брак фінансування споруда стоїть без даху просто неба й поступово руйнується). Південніше храму ченці звели невеличкий корпус келій, не дуже примітний при наближенні до Свято-Троїцької церкви з боку центральної алеї ботсаду. Між храмом і годинниковою вежею, що розташована на північний захід від нього і почала відхилятися від вертикалі через зсув ґрунту на схилі під нею, з'явилася архітектурна копія споруди, куди перенесли найстарший київський баштовий годинник паризького виготовлення 1858 року. У нижньому поверсі триповерхової будівлі облаштували чайну з інтер'єром у стилі ретро, орієнтованим на початок ХХ ст. – час кончини старця Іони Київського (1902). Можна сказати, що ця чайна певною мірою виконує функцію міні-музею. Експозиційним елементом оздоблення сучасного монастиря є й вітрина у Свято-Троїцькому храмі, у якій зберігаються речі з первісного поховання о. Іони (1966 року мощі аскета перенесли із церкви на громадське Звіринецьке кладовище через наявність на той час планів переобладнання храму під ботанічний музей, проте ці плани не були реалізовані, а 1993 року реліквію повернули до відродженої обителі, і 1995 року старця причислили до лику святих). Слід відзначити високий рівень реставрації старовинного живопису в інтер'єрі храму, розпочатої ще в радянські роки і продовжену під егідою монастиря. У перше десятиліття ХХІ ст. західніше нової годинникової вежі зведено дерев'яну дзвіницю в стилі, що перегукується зі стилем Свято-Троїцького храму. Останніми роками якісно відремонтовано стару годинникову вежу, хоча її нахил лишається помітним. Загалом, оскільки сьогодні група споруд діючого монастиря є компактною (церква з кількома будівлями довкола), а крони дерев ботсаду підступили до неї впритул – колишній контраст із бароковим ансамблем сусідньої Видубицької обителі майже не відчувається, хіба що через «кутоватий» силует Свято-Троїцького храму.

У найближчому *Видубицькому монастирі* можемо навести приклад контрастів в окремо взятому храмі. Документальна історія

обителі починається зі зведення наприкінці ХІ ст. літописного мурованого Чудо-Михайлівського собору. У ХVІ ст. східна половина собору зруйнована зсувом, у ХVІІІ ст. вціліла західна половина оздоблена у формах бароко. На зламі ХVІІ–ХVІІІ ст. монастир прикрашають нові храми: величний Георгіївський собор та мала Преображенська трапезна церква. Пізніше, у ХVІІІ – на початку ХХ ст. споруджено решту мурованих будівель: дзвіницю, будинок настоятеля, корпус братських келій, каплицю, прибудови трапезної [Звід 1999, с. 241–248]. Якщо в Михайлівському та Преображенському храмах зберігся живопис ХVІІІ–ХХ ст. [Звід 1999, с. 244; Бикова 1996, с. 182], то Георгіївський через пожежу 1969 року втратив залишки старовинного розпису в інтер'єрі [Бикова 1996, с. 181], і на межі ХХ–ХХІ ст. ченці відродженого монастиря УПЦ КП (з 2018 року обитель належить до ПЦУ) замовили оздоблення внутрішніх стін собору спрощеними за стилістикою розписами, які не витримано в дусі барокової архітектури, до цього ж у центральній частині храму в нижньому регістрі стін додано мозаїкові композиції, а у вікнах з'явилися вітражі, – у підсумку собор усередині не справляє враження цілісності, на відміну від двох інших храмів.

Оригінальне рішення щодо завершення недобудованого старовинного храму прийняте в *монастирі київського урочища «Церковщина»*. У ХІІ–ХV ст. тут існував давньоруський Гнилецький монастир, який, імовірно, був скитом лаври та відтворив сценарій її початкового розвитку: народився як печерна обитель, а згодом розбудувався на поверхні, спорудивши невелику муровану церкву (від її решток – церквища – у ХІХ ст. виникла сучасна назва місцевості). У 1835 році печери «Церковщини», які на той час, порівняно з лаврськими, не зазнали перетворень в оздобленні і правили за наочну ілюстрацію умов подвигу перших лаврських ченців, були відкриті для офіційного відвідування. На початку ХХ ст. біля них розбудували скит Києво-Братського монастиря, який частково закріпив печери муруванням та об'єднав розрізнені ділянки в кількоповерховий лабіринт завдовжки близько 370 м. У 1905 році один із входів до лабіринту (цей вхід розташовувався



4. Свято-Троїцька та Апостольська церкви Китаївської пустині на зламі XIX–XX ст.

на рівні найнижчого з ярусів печер) оздобили цегляним вестибюлем, на якому 1907 року почали надбудовувати великий храм, оскільки ані збільшена в розмірі давня печерна церква (1905), ані зведений на церковниці новий храм (1900–1902) не були достатньо просторими для участі в богослужіннях численних паломників. Організація скитом шефської допомоги одному з новозаснованих монастирів на Черкащині (тоді в межах Київської церковної єпархії), котрий став «відділенням» обителі у «Церковщині», призупинила будівництво нової церкви, а коли до нього готові були повернутися – розпочалася Перша світова війна. У 1918 році «Скит Пречистої» в «Церковщині» отримав статус самостійного монастиря, а у 20-х роках XX ст. обитель закрила радянська влада. Після Другої світової війни в урочищі відкрили лікарню МВС України, і станом на кінець XX ст. недобудований храм використовувався як корпус клубу, адміністрації та бухгалтерії лікарні, при цьому фасади корпусу мали прямокутні вікна і покриття з плиток, а отже, зовні ніщо не нагадувало про первісне призначення споруди. У 2000–2001 роках будівлю передали УПЦ (так утворився скит Голосіївської пустині, який 2010 року став самостійним монастирем), і у 2003–2005 роках спорудження храму було завершено. Коли з фасадів зняли

радянську плитку, з'ясувалося, що старовинні фасади «цегляного стилю» мають тріщини та позбавлені виступів художнього мурування. Проекти храму 1907 і 1914 років передбачали двоповерхову будівлю (окрім цоколю з колишнім входом до печер) з різними варіантами завершення: у першому – наметовою банею з двома маківками обабіч, у другому – п'ятьма цибулястими банями над центром і наметами над кутами корпусу. З двох поверхів на початку XX ст. встигли звести лише один. Стан, у якому знайшли його стіни століття по тому, вимагав або розібрати існуюче мурування та викласти нове (що потребувало надто великих коштів), або скріпити тріснуту коробку металевими конструкціями і приховати їх разом з понівеченими елементами художньої кладки під тиньком, створивши нові склепінчасті вікна та декор довкола них. Передбачене старими проектами будівництво другого поверху також окреслювало тривожну перспективу посилення тиску всієї споруди на схил з печерами, оголошеними 1987 року пам'яткою археології місцевого значення. Тверезо оцінивши ситуацію, духовенство обрало другий варіант і відмовилися від ідеї надбудови другого поверху. Архітектурне завершення храму синтезувало елементи двох проектів початку XX ст.: з першого запозичили одну баню з маківками обабіч (з тією відмінністю, що форма



5. Апостольська церква Китаївської пустині сьогодні

бані є середньою між цибулястою та грушоподібною), з другого – намети по кутах корпусу (їх форма спрощена, але добре узгоджується із центральним завершенням) [Дятлов 2013, с. 240–246]. Щодо печер, то відроджений у «Церковщині» монастир прийняв заповіданий археологічною експедицією Музею історії міста Києва (1991–2012) режим відвідування пам'ятки та погодився на розміщення в лабіринті експонатури.

Прикладом архітектурних експериментів з неоднозначними наслідками є монастир «Китаївська пустинь» УПЦ у Києві. Обитель заснована 1716 року [Свято-Троїцький 2015, с. 14]. У 1763–1767 роках тут споруджено перший мурований храм – бароковий, на честь Святої Трійці, добудований у ХІХ ст. Протягом ХІХ–ХХ ст. довкола цієї церкви звели муровані корпуси келій і служб, а також дзвіницю і теплий храм Святих 12-ти апостолів. Невिбагливе класицистичне оздоблення теплої церкви і прості абрисы корпусів створювали ніби «оправу» для «перлини» головного храму (іл. 4). У радянський час дзвіницю було знищено, і Свято-Троїцька церква стала єдиною домінантою ансамблю [Крайня 2004]. Під час Другої світової війни храм

дуже постраждав, і у 50-х роках ХХ ст. його бані впали. Пізніше споруда отримала статус пам'ятки архітектури республіканського значення, і 1978 року було розроблено проект її реставрації, зовні реалізований до ювілею 1500-річчя Києва (1982). У 1990–1992 роках церкву відремонтували всередині, встановивши тут дерев'яний бароковий іконостас за проектом реставратора Р. Бикової, і відкрили як парафіяльну. У 1993 році поряд з парафією розпочалося відродження монастиря, який використовував Апостольську церкву 1825–1835 років і церкву Святого Серафима Саровського, зведену на господарському подвір'ї обители 1904 року впритул до будинку богадільні 1871–1900 років як домову. У 2002–2005 роках монастир змінив оздоблення Апостольської церкви: над вівтарем з'явилася маківка, вікна зовні отримали обрамлення, стилістично близькі до квазіросійського стилю (межі ХІХ–ХХ ст.), фасади прикрасили мозаїкові ікони, а інтер'єр був розписаний у стилі візантійського і давньоруського іконопису, при цьому в нижній частині вівтарної бані було зображено пояс класицистичних півколон – нагадування про початковий стиль усієї споруди. До храму прибудували галерею з не-

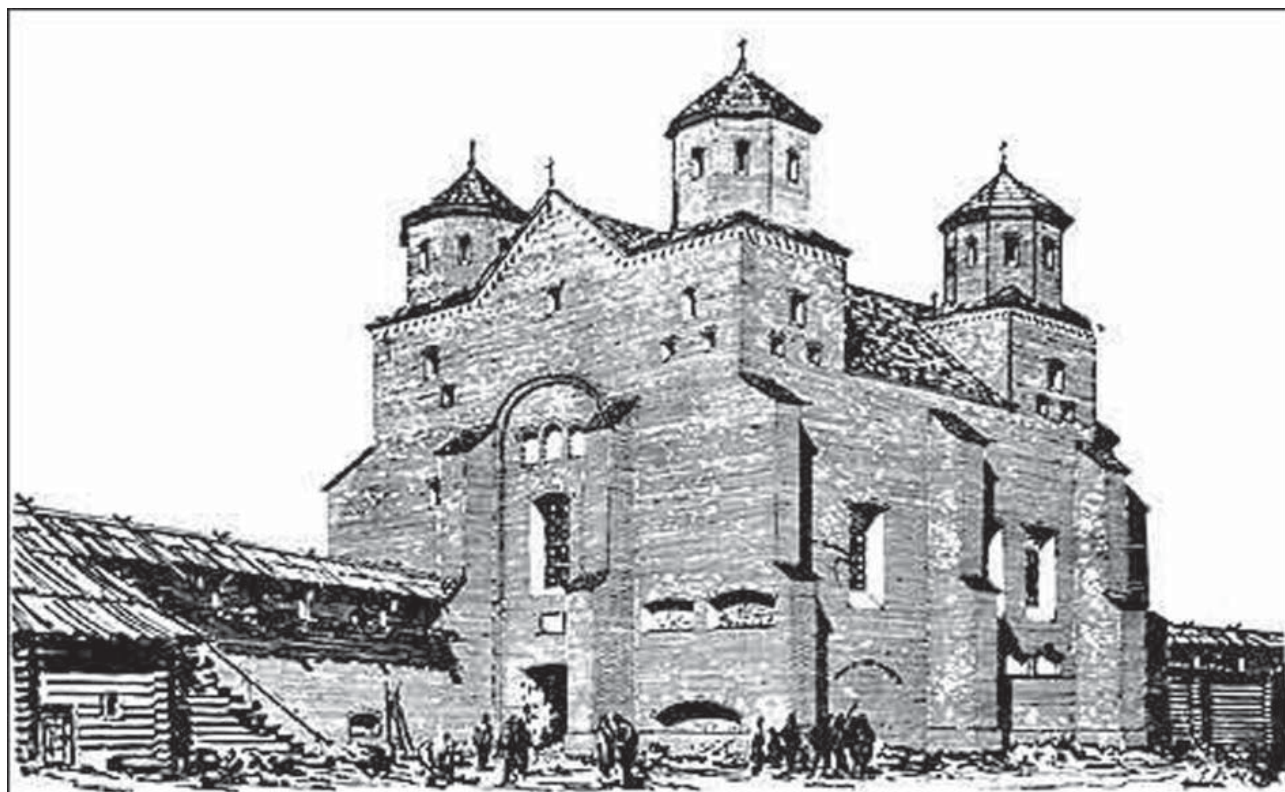
величкою надбудовою – аркадою-дзвіничкою у формах XIV–XV ст. (іл. 5). У 2009 році парафіяльну Свято-Троїцьку церкву передали монастирю, і від 2011 року її інтер'єр був перездоблений у стилі Києво-Володимирського собору. У 2012 році реконструйовано Серафимівський храм: якщо раніше про домову церкву зовні свідчила гранчаста апсида, а від 2000 року – наметова баня над вівтарем, то тепер споруду перемурували, зберігаючи старовинний «цегляний стиль», але з використанням декоративних кольорових вставок, наявністю бічних прибудов, високої надбудови і двох барокових бань. Як наслідок – храм став другою висотною домінантою ансамблю, але цегляний колір його фасадів і гранчасте вирішення надбудови контрастують з білою Свято-Троїцькою церквою, яка має круглі бані [Свято-Троїцький 2015, с. 36, 44, 59, 63–68, 71, 73, 88, 90–93]. Як підсумок, зовні ансамбль споруд Китаївської пустині втратив стилістичну рівновагу.

Наведемо також кілька прикладів поза Києвом. *Зимненський монастир* на Волині відомий за актами з XV ст. [Горін 2007, с. 140]. Попередником обителі вважають монастир

«Свята гора» в околицях Володимира-Волинського [Горін 2007, с. 140], згаданий у «Житті Феодосія Печерського» при описі подій другої половини XI ст. [Абрамович 1991, с. 44]. У XV–XVI ст. дослідники датують зведення мурованих споруд обителі – фортеці та храмів. Монастирський мур уздовж схилу над р. Лугою проходить через головну будівлю – Успенський собор. Асиметричний вівтар храму, де північна третина є фортечною вежею, та деякі інші особливості конструкції будівлі спричинили дискусії науковців про історію спорудження собору, а саме – про можливі відступи від первісного задуму в ході будівництва та про пізніші перебудови. Станом на кінець XIX ст. собор мав дві бані над західним фасадом (іл. 6), коли замість них спорудили три квазіросійські маківки, що викликало критичний відгук П. С. Уварової, дружини відомого мистецтвознавця. Тоді ж довкола вікон зробили обрамлення аналогічного стилю та перемурували середню частину західної стіни, «відсунувши» її на лінію ребр двох старих контрфорсів і створивши в такий спосіб виступ. Водночас надбрамну вежу монастиря, розташовану напроти собору в ланцюгу



6. Граюрне зображення Зимненського монастиря напередодні перебудов кінця XIX ст.



7. Первісний вигляд Успенського собору Зимненського монастиря за Г. Логвіним

паралельної фортечної стіни (по інший бік подвір'я обителі), надбудували наметовою квазіросійською дзвіницею. Під час Другої світової війни Успенський собор втратив бані. При відродженні на зламі ХХ–ХХІ ст. монастиря жіночою чернечою громадою УПЦ храм надбудували п'ятьма банями в стилі російського зодчества ХV–ХVІ ст. Таке рішення зберегло співзвучність елементам декору ХІХ ст. і перебудованій у дзвіницю надбрамній вежі (іл. 7), але було оцінене негативно мистецтвознавцями, оскільки за розвідками вчених ХХ ст. Успенський собор мав первісне завершення у вигляді високого готичного даху (іл. 8) або чотирьох куткових бань-веж – за аналогією білоруських церков ХVІ ст. у Маломожейкові та Синковичах (іл. 9) [Ричков, Луц 2004, с. 105–120]. Архітектурні вподобання черниць пов'язані своєю чергою із цілою низкою факторів: це – і місцева легенда про заснування с. Зимне (та монастиря) князем Володимиром Великим (як «зимової резиденції»), і близьке розташування (5 км) м. Володимира-Волинського (дійсно заснованого Володимиром), де в ХІХ ст. був відреставрований у формах ХІІ ст. давньоруський Успенський кафедральний собор, і повідомлення «Життя Феодосія Печерського», що в ХІ ст. у

волинській «Святій горі» спочив, захворівши на зворотному шляху з Константинополя до Києва, перший ігумен Києво-Печерської лаври св. Варлаам.

Широковідомий ансамбль ХV–ХVІІІ ст. – монастир-фортеця в с. Межиріч під Острогом – став нещодавно об'єктом кричущого спотворення з боку громади УПЦ: верх барокової надбрамної вежі-дзвіниці (іл. 10) було докорінно перебудовано зі зміною висоти, форм та стилістики, що, крім часткової втрати старовинної пам'ятки, створив диспропорцію у пірамідальному силуеті обителі (іл. 11).

Свято-Миколаївський собор ХVІ ст. в монастирі с. Мильці Старовижівського району є пам'яткою архітектури національного значення [Памятники 1985, с. 107]. У 90-х роках ХХ ст. тут розпочалося відродження чернечого життя. Одночасно спеціалісти Українського науково-дослідного інституту «Проектреставрація» розробили проект реставрації храму з відтворенням втраченої бані. При цьому було виявлено оригінальні фрески ХVІ ст. Через брак коштів на реалізацію запропонованого проекту реставрації монастир обрав спрощений варіант оновлення храму. Частина фресок було знищено, а баню відновлено не у первісному вигляді [Ковальчук 2006].

Наведені приклади демонструють, що ані системного «курсу» церковних інституцій, спрямованого на виважену роботу по всій країні та плідне співробітництво з фахівцями, ані контролю з боку відповідних державних установ щодо церковних пам'яток (загалом як і щодо багатьох інших) немає: доля храмових ансамблів залежить від сприйняття окремої ситуації конкретними кліриками, котрі не завжди мають вихований смак та готові дотримуватися вимог законодавства.

Ще одна тенденція, яка потребує згадування, – відродження конфесіями України церковної музейної справи. Церковні музеї з'явилися в Україні ще у XIX ст. [Сенченко 2018], і сьогодні можна нарахувати чимало таких установ: *Музей «Християнська Одеса»* в Михайло-Архангельському монастирі м. Одеси (2004, УПЦ); *Церковно-історичний музей Харківської єпархії* в Покровському монастирі м. Харкова (2004, УПЦ); *Музей святого Луки Кримського* (хірурга й архієпископа В. Ф. Войно-Ясенецького) у колишньому єпархіальному будинку на території Свято-Троїцького монастиря м. Сімферополя

(УПЦ); *Церковно-археологічний музей* Київської духовної академії і семінарії в Києво-Печерській лаврі (2009, УПЦ); *Будинок-музей св. Лаврентія Чернігівського* біля Свято-Троїцького кафедрального собору м. Чернігова (2010, УПЦ); *Музей старожитностей і народного побуту* при Низкиницькому монастирі на Волині (2011, УПЦ); *Церковний музей* при кафедральному Спаському соборі м. Павлограда (2012, УПЦ); *Музей історії Немирівського монастиря* на Вінниччині (УПЦ); *Музей Блаженнішого митрополита Київського Володимира (Сабодана)* при Преображенському соборі на київських Теремках (2015, ПЦУ); *Музей Самбірсько-Дрогобицької єпархії* у м. Трускавці (1998, УГКЦ); *Музей переслідуваної церкви* в м. Бережани Тернопільської області (2000, УГКЦ); *Музей сакрального мистецтва ім. владика Миколая Сімкайла* при кафедральному соборі УГКЦ в м. Коломиї (2014, УГКЦ); *Музей історії підпільної УКГЦ* в с. Фитьків Надвірнянського району Івано-Франківської області (2015); *Музей підпілля УГКЦ* при храмі Благовіщення в м. Городку Львівської області (2016);



8. Первісний вигляд Зимненського монастиря за Є. Осадчим

*Музей блаженного священномученика Симеона Лукача та підпільної УГКЦ в с. Старуня Богородчанського району Івано-Франківської області (2018). Кількість, географія та назви церковних музеїв України свідчать про те, що потреба у створенні таких установ усвідомлюється багатьма представниками конфесій, і в даному напрямку вже зроблено чимало, проте на системному рівні це ще не впливає на сумні ситуації довкола багатьох пам'яток.*

Водночас поряд із наявністю в конфесіях навчальних закладів, наукових студій, музеїв,

окремих прибічників плідної співпраці з державними пам'яткоохоронними установами спостерігаються непоодинокі випадки підтримки старих і створення нових міфів про низку широковідомих храмів та монастирів. Йдеться не про передання, походження яких дійсно сягає давнини і в складі яких можна знайти «зернятка істини», а про відверто сумнівні тези. Так, при відродженні монастиря на місці Фіолент у Криму (УПЦ) було реанімовано спростований ще на зламі XIX–XX ст. міф про заснування цієї обителі у 891 році. Давній

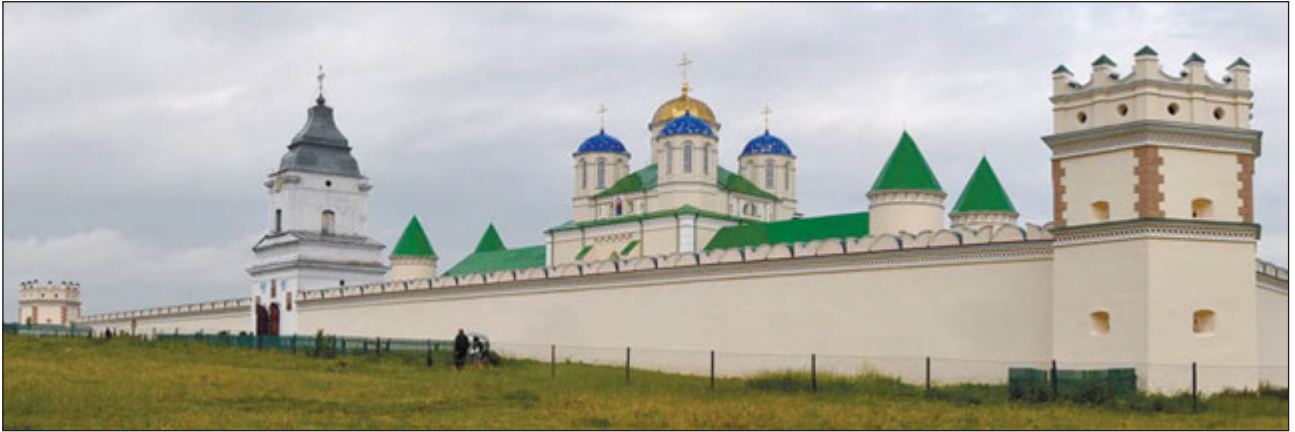


9. Зимненський монастир сьогодні

Лядівський скельний монастир на Вінниччині (УПЦ) підтримує місцевий переказ XIX ст. про заснування своїх печер св. Антонієм Печерським дорогою з Афона до Києва і відносить дану подію до 1013 року – на підставі дискусійного ще з того ж XIX ст. (зокрема, у церковній історіографії) двократного відвідування Візантії цим подвижником (у цей час офіційна Києво-Печерська лавра як головний осередок УПЦ відрховує свою історію від пізнішої дати – однократного, за літописом, повернення Антонія у 1051 році). Хотілося б сподіватись, що за гідного діалогу науковців та очільників парафій і монастирів, урешті-решт, вдасться переконати кліриків у тому, що

документальна історія святинь, навіть коли не лишає надії на виключну древність у конкретному випадку, не «зніме корони» з шанованого місця, натомість підкаже інші, по-своєму цікаві та повчальні, а разом із тим і ексклюзивні сторінки його минувшини.

Підсумовуючи всі описані явища, можна відзначити, що багато в чому вони продовжують тенденції ще XIX ст. І тут замало констатувати необхідність люстрації наявної спадщини і стану справ довкола кожного об'єкта, підвищення рівня необхідних знань для учасників з обох сторін церковно-державних відносин у галузі відродження та охорони пам'яток, удосконалення відповідного законодавства. Можна, зокре-



10. Межиріцький монастир напередодні перебудови надбрамної дзвіниці

ма, пропонувати впровадження процедури погодження церковними інституціями кандидатів на посади настоятелів старовинних парафіяльних храмів та монастирів з органами охорони пам'яток, а також чітко протокольованої підготовки погоджених кандидатів, за участю фахівців, до прийняття посади. Якщо з поважних причин настоятель не може гідним чином особисто контролювати стан пам'ятки, у штаті парафіяльного активу чи монастирської адміністрації слід обрати особу, котра пройде відповідну підготовку. При цьому настоятелі чи особи, обрані ними для контролю стану пам'ятки з боку релігійної громади, мають бути захищені законодавством на предмет залежності від внутрішньоцерковної субординації: єпископат має бути попередженим, що клірик або член штатного парафіяльного активу чи монастирської адміністрації, який виконував пам'яткоохоронні норми всупереч розпорядженням вищого керівництва, якщо

такі розпорядження порушували закон, не може підлягати стягненню. З огляду ж на несприятливий для системного відродження пам'яток стан економіки України протягом кількох десятиліть, а також на те, що нині в конфесіях обговорюється відхід від величних архітектурних проєктів до простих, «як за апостольських часів», умов для відправлення богослужінь, можна пропонувати громадам, принаймні як тимчасовий, підхід до використання старовинних церковних споруд у дусі «романтики руїн»: застосовуючи апробований метод збереження будівлі без активного втручання (так експонується Татарська вежа в м. Острога), окрім заходів, спрямованих на безпеку (парафіян, ченців, інших відвідувачів) та елементарну охайність – не прагнути до обов'язкового відтворення «минулої величі», натомість розгледіти красу автентичності. Адже «технічно» повноцінна літургія не потребує пишних архітектурних шат.



11. Межиріцький монастир після перебудови надбрамної дзвіниці

### Джерела та література

- Абрамович, Д. 1991. *Києво-Печерський патерик*. Київ.
- Бикова, Р. 1996. Видубицький монастир. *З історії української реставрації. Додаток до щорічника «Архітектурна спадщина України»*. Київ, с. 177–185.
- Горін, С. 2007. *Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII ст.)*. Львів.
- Дятлов, В. 2013. *Монастири України. Справочник*. Київ.
- Житие преподобного Ионы Киевского чудотворца*. 2001. Київ.
- Звід пам'яток історії та культури України*. Київ. Кн. 1, ч. 1. 1999. Київ.
- Ковалинський, В. 2011. *Київські мініатюри*. Книга дев'ята. Київ.
- Ковальчук, Є. І. 2006. Милецький Свято-Миколаївський монастир у культурно-мистецькій спадщині Волині. *Могиланські читання 2005*, с. 234–238.
- Крайняя, О. А. 2004. *Свято-Троїцький Китаевський монастир. Взгляд через века*. Київ.
- Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР*, т. 2. 1985. Київ.
- Ричков, П. А., Луц, В. Д. 2004. *Сакральне мистецтво Володимира-Волинського*. Київ.
- Свято-Пантелеимоновский скит в Феофании Киевского Покровского монастыря*. 1996. Київ.
- Свято-Пантелеимоновский женский монастыр*. 2007. Київ.
- Свято-Пантелеимоновский женский монастыр*. 2011. Київ.
- Свято-Пантелеимоновский женский монастыр*. [2014]. Київ.
- Свято-Троїцький Китаевський монастир. Путеводитель паломника*. 2015. Київ.
- Сенченко, Н.М. 2018. Церковні музеї в контексті освітньої діяльності в Україні наприкінці XIX – початку XX ст. *Молодий вчений*, 11 (63), с. 36–40.
- Черевко, І. А., Куциба, В. О. 2012. Печерні комплекси Києво-Печерської лаври: моніторинг технічного стану та проблеми збереження. *Лаврський альманах*, 27, с. 338–361.
- Щероцкий, К. В. 1917. *Київ. Путеводитель*. Київ.

## Кунсткамера як явище європейської культури: джерелознавче дослідження

У статті розглянуто історію виникнення кунсткамер у країнах Західної та Центральної Європи. Проаналізовано праці музеологів, істориків, мистецтвознавців, архітекторів за темою. Залучено експозиції Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, Національного музею медицини України, Аптеки-музею на Подолі (м. Київ), Львівської національної галереї мистецтв імені Бориса Возницького, Аптеки-музею «Під чорним орлом» (м. Львів), фонди та експозиції Державного історико-культурного заповідника міста Острога Рівненської області. З'ясовано, що перші «кунсткамерні» зібрання з'явилися в добу середньовіччя. Різновиди кунсткамер у країнах Європи відомі у XVI–XVIII ст. Проаналізовано музейні трактати того часу. Розглянуто дефініцію поняття «кунсткамера» за доби Відродження та Просвітництва.

**Ключові слова:** кунсткамера, музеологія, музей, експозиція, бібліотека, історіографія, джерелознавство, Європа.

*The paper considers the history of the emergence of Cabinets of curiosities in Western and Central Europe. The works of museologists, historians, art critics, architects on the topic are analyzed. The exhibitions of the National Bogdan and Varvara Khanenko Museum of Arts (Kyiv), the National Museum of Medicine in Kyiv, the Pharmacy-Museum of Podil'sk district of Kyiv, the Lviv Boris Voznitsky National Art Gallery, the Pharmacy-Museum «Under the Black Eagle» of Lviv, the storages and exhibitions of the State Historical and Cultural Reserve of the city of Ostroh of the Rivno region were involved. It was found that the first «Collections of curiosities» appeared in the Middle Ages. Varieties of Cabinets of curiosities in Europe are known in the 16th – 18th centuries. Museum treatises of that time were analyzed. The definition of the concept of «Cabinet of curiosities» during the Renaissance and Enlightenment is considered.*

**Key words:** Cabinet of curiosities, Museology, museum, exposition, library, historiography, source studies, Europe.

Музей як соціокультурна інституція пройшов довгий час формування, становлення та розвитку від домусейних форм до сучасного поліфункціонального закладу. Серед цікавих і ще повністю не розкритих сторінок в історії музейництва Європи є аналіз такої «музейної» форми як кунсткамера. Серед вітчизняних дослідників заслуговують на увагу праці музеологів-природничників, у яких подано огляд колекцій у контексті вивчення натураліїв [Климишин, Шидловський 2017; Червоненко 2017; Червоненко 2018; Червоненко 2021]. Інформацію про кунсткамери наведено і в цілій низці вітчизняних підручників та посібників з музеології та музейництва [Белікова, Зайцева 2015; Салата 2015; Шикунла 2017]. Проте в цих виданнях кунсткамери розглянуто як сталу форму зберігання та демонстрації «курйозних» речей, диковинок, відповідно до смаків їх власників.

Отже, метою статті є прослідкувати генезу кунсткамер та виокремити їхні різновиди за матеріалами Європи.

Джерельну базу дослідження склали: фонди Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого, Національної історичної бібліотеки України, Національної наукової медичної бібліотеки України Міністерства охорони здоров'я України, Наукової бі-

бліотеки ім. Михайла Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Наукової бібліотеки Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України, Наукової бібліотеки Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України, бібліотеки Національного науково-природничого музею НАН України. Було залучено експозиції Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків (м. Київ), Національного музею медицини України (м. Київ), Аптеки-музею на Подолі (м. Київ), Львівської національної галереї мистецтв імені Бориса Возницького, Аптеки-музею «Під чорним орлом» (м. Львів), фонди та експозиції Державного історико-культурного заповідника міста Острога Рівненської області. Проаналізовано інтернет-ресурси за темою дослідження. У статті використано друковані видання (каталоги музеїв), іншу музеографічну літературу з особистої бібліотеки.

У добу середньовіччя з'являються перші зібрання «кунсткамерного» характеру: колекції архітектурних фрагментів античного часу, зібрання «курйозних» речей, творів декоративно-прикладного мистецтва (ювелірні вироби: прикраси, монети, посуд, медалі, меблі, шпалери), а також відомі колекції творів живопису, зокрема портретів.

На відміну від середньовічного теократизму на перший план культури Ренесансу

виступають гуманістичні, антропоцентричні мотиви (праці Дж. Піко делла Мірандоли (Giovanni Pico della Mirandola), Франческо Петрарки (Francesco Petrarca). Ці вчені мали власні зібрання книг, монет та медалей, творів мистецтва, музичних інструментів. Зокрема, у «Портреті астронома» (1512, олія, полотно, 102×83 см) художника венеційської школи Марко Базаїті (Marco Bazaiti) (бл. 1475 – після 1530), що експонується у Львівській національній галереї мистецтв імені Бориса Возницького, ми можемо побачити типовий портрет ученого доби Відродження (іл. 1) [Львівська галерея 2006, с. 26]. Припускаємо, що на картині зображений польський учений М. Коперник (Nicolaus Copernicus) (1473–1543). Можна порівняти цей портрет з картиною італійського та польського художника, представника пізнього бароко та класицизму, професора Королівського університету у Варшаві М. Баччареллі (Marcello Filippo Antonio Rietro Francesco Vacciarelli) (1731–1818) «Портрет Коперника» (Національний музей у Варшаві) (іл. 2) [Bietkowski, Zonn 1972, s. 1]. Портрет, виконаний М. Баччареллі, нагадує обличчя портретованого на картині М. Базаїті. Припускаємо, що взірцем для виконання портрета Коперника художнику слугувала саме картина М. Базаїті.

У XV–XVIII ст. у країнах Європи набули поширення такі типи музеїв як «кунсткамери». Власне термін «кунсткамера» з'явився у 1550 році (опис колекції Фердинанда I Габсбурга), а термін «вундеркамера» виник у 1564–1566 роках (хроніка графів фон Ціммерів) [Грицкевич, Гужаловский 2003; Findlen 1989; Findlen 2006; Lourenço 2010]. Першим зображенням «кунсткамери», на нашу думку, є автографюра («?») – портрет білоруського просвітителя, «доктора лікарських наук» Ф. Скорини, яка вміщена в його перекладі та виданні «Бівліа руска» у 22 книгах (Прага, 1517–1519) [Гравюры Франциска Скорини 1972]. На ній ми бачимо просвітителя в кімнаті, якого оточують природничі колекції, наукові прилади, інструменти та книги. На гравюрі в книзі італійського аптекаря Ф. Імперато (Ferrante Imperato) (1525 (?) – 1615 (?) чи 1550–1625) «Dell' Historia Naturale» (Неаполь, 1599) ми можемо побачити гравюру власної «кунсткамери» з природничими колекціями [Betrucci 2013].

У XVI ст. в Голландії виходять друком перші «Травники» з описом лікарських рослин. Такі видання слугували і своєрідними посібниками при оформленні кабінетів натураліїв. Фламандський лікар та ботанік, професор медицини Лейденського університету Ремберт Додоенс (Rembert Dodoens) (1517–1585) в Антверпені видав латиною «Cruydeboeck» («Книга про трави») (1554, 1563) із 715 зображеннями [Stone-Ferrier 1991]. У фондах Наукової бібліотеки Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України зберігається видання вченого «Stirpium historiae pempzades sex sive libri XXX, ab auctore, paullo ante mortem, auctisemendati» (Antverpiae [Antwerpen]: Ex officinal Plantiniana, apud Balthasaren et Ioannem Moretos, 1616. – [16], 872, [66] p.: ill.) [Кривольченко 2009]. Зокрема, у фондах Державного історико-культурного заповідника міста Острога Рівненської області зберігається перше видання травника-гербарія-атласа польського ботаніка Шимона Сиренського (Саймона Сиреніуса) (Szymon Syreński, S. Syrennius) «Zielnik Herbarzem z ięzyka łacińskiego zowią…» (Kraków, 1613). Подано опис 765 рослин.

У XVII–XVIII ст. в Європі, зокрема Голландії, у живописі набуває розквіту побутовий жанр, так звана побутово-тематична картина, а також жанр портрета [Dutch Masters From the Rijksmuseum, Amsterdam 2005; Adams 2013]. Можна виділити картини художників того часу, на яких зображені різні типи приватних світських зібрань, що дають підставу виокремити їх у самостійний жанр образотворчого мистецтва, який ми умовно називаємо «кунсткамерним». Загалом усі твори образотворчого мистецтва XVII–XVIII ст., на яких можна побачити «кунсткамерні» зображення різних видів, умовно розподіляємо на дві групи. До першої групи відносимо твори мистецтва, переважно графіки, на яких зображено збірки природничо-історичного та наукового характеру, а до другої – колекції творів живопису та декоративно-прикладного мистецтва. Однак на деяких картинах ми можемо побачити комплексні збірки, які включали як природничі колекції, анатомічні препарати, «курйозні» речі, так і твори декоративно-прикладного мистецтва та живопису. Так, у Національному музеї мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків експонується картина

представників фламандської школи – Давида Тенірса Молодшого (1582–1649) та Франса Франкена II (1581–1642) «Кабінет любителя мистецтв» (олія, полотно, 58,5×86,5 см, рік написання не встановлено) (David Tenirs d. Ä, Frans Francken II «Das Kabinett des Kunstliebhabers», Flandren) (іл. 3) [Museum 1986, il. 70, 71]. Певне уявлення про характер «кунсткамери» художнього спрямування дає картина австрійського художника, представника стилю рококо Франца-Хрестофа Яннека (Franz Christopher Janneck) (1703–1761) «Відвідини скульптора» (Львівська національна галерея мистецтв імені Бориса Возницького) [Львівська галерея 2006, с. 12].

Традиційною є точка зору музеологів, що на багатьох гравюрах XV–XVIII ст., на яких зображено приміщення із шафами, де стоять пляшечки, колби з етикетками, написаними латиною, вагівниці, є інтер'єрами музеїв природничого характеру. Утім, це є зображення аптек. Відтворені інтер'єри таких установ ми можемо побачити в Національному музеї медицини України (відкритий 1982 року) (інтер'єр, характерний для аптек кінця XVIII – початку XIX ст.), Аптеці-музеї на Подолі (м. Київ, відкритий 1988 року) (відтворено інтер'єр Києво-Подільської вільної аптеки німецького аптекаря Івана (Йоганна) Гейтера, 30-і роки XVIII ст. та Григорія Федоровича (Георга Фрідріха) Бунге, друга половина XVIII ст.), аптеці 1775 року у м. Львові (музей створено 1966 року).

У XVI–XVIII ст. у Європі з'являються трактати з музейництва, що сприяли розробці музеєзнавчої термінології. Зокрема, першим теоретиком музеології дослідники вважають фламандського лікаря та бібліографа С. фон Квіккеберга (Кіччберга, Квіхельберга, Квіккеберга) (Samuel von Quiccheberg) (1527–1567, за З. Жигульським Молодшим; 1529–1565, за Д. Й. Янсенном; 1529–1567, за К. Кувакіно; 1529/30 – 1569/79, за С. Брекенціком) [Arabas 2009; Ekman 2018; Kuwakino 2013; Żygulski 1982]. Йому належить праця, видана латиною, «Inscriptiones Vel Titvli Theatri Amplissimi, Complectentis rerum vniversitatis singulas materias et imagines eximias. ut idem recte quoq[ue] dici possit: Promptuarium artificiosarum miraculosarumq[ue] ac omnis rari thesauri et pretiosæ suppellectilis, structuræ atq[ue] picturæ. quæ hic simul in theatro con-

quiri consuluntur, ut eorum frequenti inspectione tracioneq[ue], singularis aliqua rerum cognitio et prudentia admiranda, citò, facilè ac tutò comparari possit, auctore Samuele à Qviccheberg Belga» (Monachii Ex Officina Adami Berg typograph. Anno M.D.LXV. Cum gratia et priuilegio Cæsareo. München: Adam Berg, 1565. Titelblatt (Holzschnitt), 64 unpag. S., 4) («Назви або заголовки великого театру...») (стисла назва «Theatrum Sapiential») (Мюнхен, 1565), у якій він розрізняє німецьке «Kunstkammer» та німецьке «Wunderkammer». У кунсткамері мають зберігатися артефакти, а у вундеркамері – натуралії (з контексту праці зрозуміло, що йдеться про фоссилії, гербарії, зоологічні колекції). Дослідник розробив концепцію «ідеального музею», у якому має розкриватися розвиток культури людини з найдавнішого часу у взаємозв'язку зі змінами природного середовища за допомогою артефактів та натуралій. При підготовці трактату С. фон Квіккеберг проаналізував 168 зібрань на території Німеччини. Модель музею мала п'ять класів: релігійне мистецтво та історія, генеалогія засновників та портрети політичних діячів, архітектура, військова справа та моделі машин; скульптура та нумізматики; природничі зразки, колекції природничої історії, художні предмети; наукові інструменти і механічні; живопис та графіка, вироби з дорогоцінного каміння, ігри та театральні п'єси, геральдика і регіональні предмети. Водночас структура «музейного театру» бачилась ученому у такий спосіб: I. Теологія; II. Юриспруденція; III. Медицина; IV. Історія; V. Філософія (субкласи: діалектика, магія та ін.); VI. Математика (субкласи: астрономія, арифметика, геометрія тощо); VII. Філологія (субкласи: «Locī communes») (місце спілкування) відповідно до об'єкта та предмета: військова справа, архітектура, агрономія тощо); VIII. Релігійна та світська поезія; IX. Музика; X. Граматика та філологічний коментар (іл. 4; 5) [The first treatise 2013].

За його концепцією у 1550–1579 роках організовано кабінет-кунсткамеру баварського герцога Альбрехта V (1528–1579) з династії Віттельсбахів у Мюнхені. У 1563–1567 роках будівництво здійснив В. Егкл (Wilhelm Egkl) (бл. 1520–1588) у стилі раннього Відродження. Перший інвентарний опис колекції 1598 року

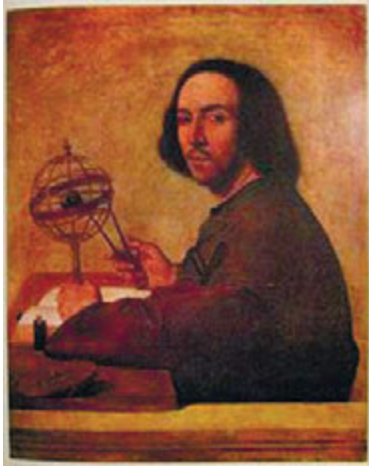
включав 778 творів художників [Schawe 2010, р. 4]. Ідеї С. фон Квіккеберга знайшли своє втілення і при організації інших кунсткамер того часу в Німеччині. У 1727 році в Лейпцигу колекціонер К.-Ф. Найкель (Caspar Friedrich Neickel) (псевдонім Енкеля) видав посібник («Museographia...») («Музеографія...»), у якому на основі вивчення музейної справи території сучасної Німеччини розроблено одну з перших у Європі класифікацію музеїв: 1. «Schatzkammer» – зібрання предметів з дорогоцінних металів, предметів мистецтва та природничої історії. 2. «Galerie». 3. «Kunstkammer» – кабінет мистецтва, що складався з предметів декоративно-вжиткового мистецтва, кераміки, скла, а також предметів з олова, слонової кістки, медалей, монет, наукових інструментів, гіпсових зліпків та графіки. 4. «Antiquitätenkammer» – кабінет старожитностей, які походили переважно з Італії. 5. «Studio – Museum», що зберігаються книги, рукописи, папіруси, дрібна пластика. 6. «Raritätenkammer» (або «Wunderkammer») – кабінет особливого зібрання рідкісних предметів або мистецькі зроблених. 7. «Naturalienkammer» (або «Naturalienkabinett») – кабінет природознавства [Żygulski 1982, s. 25; Ekman 2018].

Класифікація кунсткамер знайшла відображення і в праці історика, нумізмата та бібліографа Й.-Д. Келера (Johann David Köhler) (1684–1755) «Anweisung für reisende Gelehrte, Bibliotheken, Münz-Gabinette, Antiquitäten-Zimmer, Bilder-Sale: Naturalien-und Kunst-Kammern, u.d.m, mit Nutzen zu besehen» (Лейпциг, 1762; 2-е вид. у Магдебурзі 1788 р.).

Французький натураліст та любитель мистецтв А.-Ж. Дезальє д'Аржанвіль (Antoine-Joseph Dezallier d'Argenville) (1680–1765) у 1742 році в Парижі видав книгу «Природнича історія, з'ясована у двох частинах, літології та конхіології» («L'Histoire naturelle éclaircie dans deux de ses parties principales, la lithologie et la conchyliologie») (2-е вид., 1755–1757 рр. та 3-є – 1780 р., Париж). У книзі проаналізовано внесок учених у створення «натуральних кабінетів». Вжито термін «Museum». Саме два розділи (дев'ятий та десятий) цієї праці носять музейний характер: «Chapitre Neuvieme. De l'arrangement d'un Cabinet d'Histoire Naturelle» («Про влаштування кабінету Природничої історії»), «Chapitre Dixieme. Des plus

fameux Cabinets de l'Europe touchant l'Histoire Naturelle») («Найзнаменитіші кабінети Природничої історії в Європі»). У 10-у розділі вжито термін «Museographie» («Музеографія») [Chevalier 1988]. З контексту цього розділу стає зрозуміло, що автор розумів під музеографією історичний опис музейних зібрань.

В «Енциклопедії, або Тлумачно-му словнику наук, мистецтв та ремесел» («L'Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers») у 35-и томах за редакцією Д. Дідро (Denis Diderot) (1713–1784) та д'Аламбера (Jean le Rond d'Alambert) (1717–1783) (Париж, 1751–1780) є статті, що стосуються музейництва. У 2-у томі вміщено три статті «Cabinet», «Cabinet d'Histoire Naturelle», «Cabinet secrets» (тут мова йде про кабінети-секретери). Так, кабінет тлумачиться у таких значеннях: сховище як артефактів, так і диковинок. Це може бути кімната для вивчення або спілкування про особливі справи чи збереження особливо цінних картин, виробів із бронзи, книг та диковинок; убрання, жіночий одяг та столик перед дзеркалом, за яким одягаються, роблять зачіску; як засіб гігієни. Друга стаття подає опис Королівського кабінету. Класифікація натуралій здійснена за Бюффоном та Ліннеєм. Цю статтю можна розглядати як своєрідну методичку з природничого музейництва, у якій викладено підходи до комплектування кабінету, організації експозиції, збереження натуралій, підготовки фондового та експозиційного обладнання. У статті наголошується на широкому залученні відвідувачів з метою пізнання природи. Серед учених немає однастайності щодо її автора. У музеологічній літературі можна натрапити на дві думки: автором є д'Аламбер або професор Королівського саду у Парижі Луї-Жан-Марі Добантон (Louis Jean-Marie D'Aubenton (Daubenton) (1716–1800), який був одним із засновників Музею природничої історії [Грицкевич, Гужаловский 2003, с. 73–74]. Він очолив інституцію у 1793 році. Ми припускаємо, що писав цю статтю А.-Ж. Дезальє д'Аржанвіль. Адже її текст перегукується з відповідними місцями з його праці «Природнича історія...» і за своїм змістом є фрагментом з її музейної частини. Автором статей «Лувр» («louvre») (т. 4, 1765 р.) та «Музей» («Musée») (т. 10, 1765 р.) був Д. Дідро.



Іл. 1. Марко Базаїті «Портрет астронома» (1512) (Львівська національна галерея мистецтв імені Бориса Возницького). [За: Львівська галерея 2006]



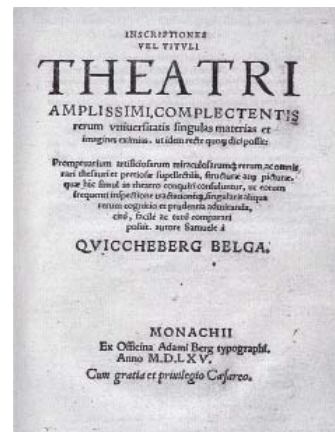
Іл. 2. Марчелло Баччареллі «Портрет Коперника» (Національний музей у Варшаві) [за: Bietkowski, Zonn 1972]



Іл. 3. Давид Тенірс Молодший та Франс Франкен II «Кабінет любителя мистецтв» (Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків) [за: Museum 1986]



Іл. 4. Ганс Меліх («Hans Mielich») «Портрет С. фон Квіккеберга» (бл. 1556) [URL: [de.wikipedia.org/wiki/Samuel\\_Quiccheberg](https://de.wikipedia.org/wiki/Samuel_Quiccheberg)]



Іл. 5. Титульний аркуш праці С. фон Квіккеберга [URL: [kunstkammer.at/theorie.htm](http://kunstkammer.at/theorie.htm)]

В останній статті вчений дав етимологію слова «музей». Подав опис Александрійського Мусейона і дав визначення «музею» як місця, у якому зосереджено твори мистецтва.

Згідно з поглядами французьких просвітників, останній гетьман України К. Г. Розумовський (1728–1803) на околицях Батурина заклав ботанічний сад та організував «кунсткамеру» – «анатомічний музей», друкарню та бібліотеку. Палацово-парковий комплекс у стилі класицизму споруджено у 1799–1803 роках за проектом шотландського архітектора Ч. Камерона (Charles Cameron) (1745–1812) [Дзюба 2010].

Тлумачення поняття «кунсткамера» знайшло свій подальший розвиток у працях дослідників XIX ст. Зокрема, німецький учений та музеолог, фахівець із класичної археології, професор Е. Курціус (Ernst Curtius) (1814–1896) одним з перших почав вживати такі поняття, як нім. «Kunstmuseum» (художня галерея, картинна галерея, пінакотека), нім. «Kunstgewerbemuseum» (музей декоративного мистецтва) [Curtius 1870]. Ці поняття використано і в часописі «Kunst und Gewerbe. Wochenschrift zur Förderung deutscher Kunst – Industrie» («Мистецтво та ремесло. Щотижневик підтримки німецького мистецтва – індустрії») за ред. Dr. С. Stegmann (Веймар; Лейпциг, № 13–

14, 1870). Вони ввійшли в сучасну музеологічну лексику.

Таким чином, упродовж XV–XVIII ст. в Європі поняття «кунсткамера» (нім. *Kunst-kammer* (*Raritätenkabinett*, *Raritätensammlung*; фр. *Cabinet de curiosités*; англ. *Cabinet of curiosities* (*Collection of curiosities*)) зазнало трансформацій. Спочатку кабінетами (доба пізнього Відродження) називали вид меблів – шаф із висувними шухлядками для збереження особливо цінних речей; потім під кунсткамерою розуміли зібрання раритетів, природничо-історичних колекцій та творів мистецтва (живопису, графіки, скульптури, гліптики, медалей та монет). Загалом поняття «*Kunst-kammer*» та «*Wunderkammer*» є синонімами для музейництва Північної Європи. В Італії вони мали назву «*Studiolo*». На організацію кунсткамер вплинули ідеї Арістотеля, розвиток наукового знання (Великі географічні відкриття; праці Ф. Бекона, М. Коперника, Й. Кеплера, Г. Галілея та ін.). Усе це сприяло появі різновидів кунсткамер, що стало предтечею організації музейної мережі у XIX ст. Твори живопису та графіки того часу дозволяють скласти уявлення про колекції, організацію експозиційного простору різних кунсткамер.

Подальшого дослідження потребує вивчення історії організації «кунсткамерних» зібрань на теренах України у добу Просвітництва.

### Джерела та література

Белікова, М. В., Зайцева, В. М. 2015. *Основи музеєзнавства: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів*. Запоріжжя.

*Гравюри Франциска Скорини. Гравюри Франциска Скарини*. 1972 / Навуковыя рэдактары: д. ф. навук А. І. Жураўскі, к. гіст. навук П. В. Масленікаў, к. гіст. навук Г. В. Штыхаў. Мінск.

Грицкевич, В. П., Гужаловский, А. А. 2003. *История музеев мира: учебное пособие для студентов исторических факультетов специальности Е 1 – 23 01 12 «Музейное дело и охрана историко-культурного наследия»*. Минск.

Дзюба, О. 2010. Останній гетьман України Кирило Розумовський. *Світогляд*, 2. Київ, с. 62–67.

Климишин, О.С., Шидловський, І. В. 2017. *Природничка музеологія: навчальний посібник*. Львів.

Кривольченко, Н. Г. 2009. *Каталог стародруків із фондів Наукової бібліотеки Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України*. Київ.

*Львівська галерея мистецтв. Палац Потоцьких*. 2006. Автори тексту: Борис Возницький, Оксана Козинкевич, Світлана Стець, Світлана Бірюльова. Львів.

Салата, О. О. 2015. *Основи музеєзнавства: навчально-методичний посібник*. Вінниця.

Червоненко, О. 2017. Європейські ренесансні колекції натуралій як історична передумова виникнення природничих музеїв. *Емінак: науковий щоквартальник*, 3 (19) (липень–вересень), 2. Миколаїв, с. 131–137.

Червоненко, О. В. 2018. Museo naturale Уліссе Альдрованді та ого роль у розвитку природознавства в Європі у XVI ст. *Історія науки і техніки*, 8, вип. 2 (13). Київ, с. 560–572.

Червоненко, О. В. 2021. Природнича складова в універсальному «музейному» театрі Самюеля фон Квікхеберга. *XXX International Scientific and practical conference «Interaction of Society and Science : problems and prospects»*. London, England, June 15–18. London, p. 167–171.

Шикуча, Р. Р. 2017. Використання засобів музейної педагогіки у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів та шкіл. Рівне.

Adams, A. J. 2013. Temporality and the Seventeenth-century Dutch Portrait. *Journal of historians of Netherlandish Art*, volume 5, issue 2, Summer, p. 1–17. URL: <https://jhna.org/articles/temporality-seventeenth-century-dutch-portrait/> (Date of access 14.06.2022). DOI: 10.5092/jhna.2013.5.2.15.

Arabas, I. 2009. Przyrodniczy kolekcjonerzy i teoretycy muzealnictwa. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, r. 54, nr. 1, s. 115–130.

Betrucchi, P. 2013. The Architecture of Knowledge: Science, Collecting and Display in Eighteenth-Century Naples, p. 149–174. URL: [https://hshm.yale.edu/sites/default/files/files/Betrucchi\\_Architecture%20of%20knowledge.pdf](https://hshm.yale.edu/sites/default/files/files/Betrucchi_Architecture%20of%20knowledge.pdf) (Date of access 14.06.2022).

Bietkowski, H., Zonn, W. 1972. *Świat Kopernika*. Warszawa.

Curtius, E. 1870. *Kunstmuseen, ihre Geschichte und ihre Bestimmung mit besonderer Rücksicht auf des Königl. Museum zu Berlin. Vortrag gehalten in Wissenschaftlichen Vereinen am 26. Februar (1870 J.)*. Berlin.

Chevalier, A. 1988. Le cabinet de curiosité du Président Bon. *Bulletin Historique de la ville de Montpellier*, 10, p. 5–20.

*Dutch Masters From the Rijksmuseum, Amsterdam. Education resource*. 2005. National Gallery of Victoria. Editor: Lisa Prager Corporate Communication. Melbourne.

Ekman, M. 2018. The birth of the museum in the Nordic countries. *Nordic Museology*, 1, p. 5–26.

Findlen, P. 1989. The Museum: Its classical etymology and Renaissance Genealogy. *Journal of the History of Collections*, 1, p. 59–78. URL: Downloaded from <http://jhc.oxfordjournals.org/> at University of California, San Diego on April 16, 2012 (Date of access 14.06.2022).

Findlen, P. 2006. Anatomy Theatres, Botanical Gardens, and Natural History Collections. *The Cambridge History of Science* / Edited by Katharine Park, Lorraine Daston. Cambridge; New York; Melbourne; Madrid; Cape Town; Singapore; São Paulo, volume 3: Early Modern Science, p. 272–289.

Kuwakino, K. 2013. The great theatre of creative thought. The Inscriptiones vel tituli theatri amplissimi... (1565) by Samuel von Quiccheberg. *Journal of the History of Collections Advance*. Access published January, 9, p. 1–22. URL: Downloaded from <http://jhc.oxfordjournals.org/> at Osaka University on January 10, 2013 (Date of access 14.06.2022). DOI: 10.1093/jhc/fhso25.

Lourenço, M. C. 2003. Contributions to the history of university museums and collections in Europe. *Museologia*, 3, p. 17–26.

*Museum der westlichen und orientalischen Kunst. Kiew*. 1986. Text und Auswahl von Jelena Roslawez. Leningrad.

Schawe, M. 2010. *Alte Pinakothek Munich*. 4 th edition. Munich; Berlin; London; New York.

Stone-Ferrier, L. 1991. Market Scenes As Viewed by an Art Historian. *Art in History. History in Art. Studies in seventeenth-century Dutch culture* / Edited by David Freedberg and Jan de Vroes. Los Angeles, p. 29–58.

*The first treatise on museums. Samuel Quiccheberg's Inscriptiones, 1565*. 2013 / Translation by Mark A. Meadow and Bruce Robertson. Edited by Mark A. Meadow with Bruce Robertson. Los Angeles.

Żygulski, Z. J. 1982. *Muzea na świecie : wstęp do muzealnictwa*. Warszawa.

Юрій Писаренко

### «...Акы по мертвеци плакахся». Небезпека пізнання «чужого»

У статті розглянуто причини негативної реакції матерів «нарочитої чаді» (високопоставлених сімей) на залучення князем Володимиром їхніх дітей до навчання, згідно з літописним повідомленням 988 року. Оплакування жінками дітей, як і в разі їхньої смерті, було викликане язичницьким уявленням про смертельну небезпеку дії «чужого» на «своє», родове. Перемога впливу «чужого» над членом «свого» колективу означала його «соціальну смерть», яка, на думку автора, і становила для носіїв архаїчної свідомості справжню суть смерті. Християнство на Русі переосмислило язичницький образ матері – хранительки традицій, а також зберегло споконвічне уявлення про небажаність і небезпеку контактів із «чужим».

**Ключові слова:** своє, чуже, пізнання, смерть, соціовітальність.

*The paper examines the reasons for negative reaction of the mothers of "narochitaya chad" (high-ranking families) to Prince Volodymyr's involvement of their children in education, according to the annalistic report of 988. The mourning children by mothers, as in the case of their death, was caused by the pagan idea of the mortal danger of the influence of "alien" on "one's own", tribal. The victory of the impact of an "alien" over a member of "one's own" collective meant his "social death", which, according to the author, constituted the true essence of death for the bearers of archaic consciousness. Christianity in Russia rethought the pagan image of the mother – the guardian of traditions, and also retained the original idea of the undesirability and danger of contact with a "stranger".*

**Key words:** one's own, alien, knowledge, death, social vitality.

Згідно з літописом (під 988 р.), впровадження князем Володимиром християнства на Русі супроводжувалося залученням дітей місцевої знаті до навчання: *«Послав нача поимати у нарочитые чадѣ дети, и даяти нача на ученѣ книжное. Матере же чад сѣх плакахуся по них, еще бо не бяху ся утвердили верою, но акы по мертвеци плакахся»* [Повесть 1950, с. 81] (іл.). Очевидно, йдеться про одну з подробиць комплексу ламання язичницьких звичаїв, який завдавав моральної травми прибічникам традиційної віри, навіть незважаючи на їхню належність до вищої суспільної верстви. Насильницьке відторгнення дітей від своєї традиції та піддання їх впливу чужої безпосередньо сприймалося матерями як їхня смерть. Тобто соціальна смерть – розірвання зі «своїм», – згідно з цим поглядом, не відрізняється від смерті реальної. Це підштовхує нас до думки, що взагалі саме смерть соціальна – відхід від «свого» – насправді й становила для язичників справжню суть «смерті».

Зазвичай у традиційному суспільстві факт смерті конституюється через обряд поховання покійного [Еліаде 2001, с. 98]. До складу поховального обряду входили й так звані *голосіння* за померлим (рос. *причеть, причитання*) [Еремина 1991, с. 24]. Є. В. Барсов, зокрема, висловлював переконання, що особливості *«исстаринной народной причети»* відбиває чудовий



Пам'ятний знак першій школі на Русі. 1988 р. (Київ, вул. Володимирська, 2). Скульптор В. Шишов, архітектор А. Мілецький, консультант Г. Івакін.  
Фото А. Чекановського

плач Ярославни у «Слові о полку Ігоревім» [Барсов 1872, с. V]. Цей твір загалом сповнений плачів:

*Жены руския въсплакашась, аркучи:*

*«Уже нам своих милых лад*

*ни мыслию смыслити,*

*ни думою сдумати,*

*ни очима съглядати...»* [Слово 1987, с. 36].

Є. В. Барсов зібрав різноманітні приклади голосіннь. Серед них – плач матері за померлим сином із Череповецького повіту Новгородської губернії, що дає приблизне уявлення про те, якими могли бути жаління за дітьми в Давній Русі:

*Кабы знали про то светушки бы ведали,*

*Про мою жалость велику бы утробную,*

*Жаль тошнешенько сердечнаго мне  
дитятка;*

*О сыру землю рожденье укрывается!*

*Во глубок погреб рожденье опускается!*

*За горы нонь воспитанье отлетает!*

*Потеряла нонь талан да всю я участь*  
[Барсов 1872, с. 100].

Одну із ситуацій, коли голосіння відбувалося «ніби за померлим», хоча ще живим, Є. В. Барсов помітив у літописній історії Василька Теробовльського (1097): «*Осліплений Василько – з роздавленими грудьми привезений був до села Воздвиженського й “сволокоша с него сорочку кроваву суцу, и вдаша попады опрати и плакаться нача попады, аки мертву суцу оному»* [Барсов 1872, с. V; порівн.: Повесть 1950, с. 173].

З текстів голосіннь стає зрозумілим, що смерть сприймається не як припинення існування, а як перехід «*на иное безвестное живленьце»* [Барсов 1872, с. 116], у чому відбилася уявлення про «*чуже, невідоме»* й територіально далеке. Не зайвим буде зазначити, що голосіння передували й таким зіткненням із *чужим*, як весілля, де наречена тужила за своєю втраченою «волею», а її родички та подруги плакали, прощаючись із ді-

вчиною [Причитання 1960, с. 39–40, 363–389; Еремина 1991, с. 90]. Серед інших відомі також голосіння, що супроводжували проводи сина в солдати [Причитання 1960, с. 40, 289, 290, 307], а в пізніший час – навіть його поїздки до лікарні в місто тощо [Причитання 1960, с. 276–278]. Більшість цих ситуацій підходить під визначення перехідного обряду (*rite de passage*) за А. ван Геннепом, а конкретніше – до ситуації *проводів* [Геннеп 2002, с. 38–39]. Можна погодитися з В. І. Єрьоміною, що, найвірогідніше, у таких проводах у дальню путь (зокрема на військову службу), фактично, відтворюється прощання з небіжчиком [Еремина 1991, с. 25–27].

Повертаючись до обраного літописного епізоду 988 року, наведемо зауваження Б. А. Успенського щодо нього: «*Навчання мало насильницький, примусовий характер, подібно до того, як примусовий характер мало і саме хрещення. Очевидно, що для Володимира це були два моменти єдиного процесу християнізації. Тут виникає різюча аналогія з процесом європеїзації за Петра I, одним із моментів якого також було насильницьке навчання»* [Успенский 1994, с. 13, прим. 3]<sup>1</sup>. Ця думка, зокрема, підтверджується підготовчими текстами О. С. Пушкіна до «Історії Петра»: «*За посылание молодых людей в чужие края старики роптали, что государь, отдаля их от православия, научал их басурманскому еретичесству. Жены молодых людей, отправленных за море, надели траур (синее платье) (Ф а м и л ь н о е п р е д а н и е)*» [Пушкин 1951, с. 12; Успенский 1982, с. 5, прим. 46]. Вочевидь, у жалобу вбираються тому, що, за традиційним – ще язичницьким – уявленням, саме «за морем», куди відряджалася молодь, містився замогильний світ [Успенский 1982, с. 56–57]. Можна також не сумніватися, що розставання з чоловіками супроводжувалося голосіннями, «*акы по мертвеци*». Отже, уже саме просторове переміщення з батьківщини на чужину – віддалення від *свого* – дорівню-

<sup>1</sup> Щодо змістовного аспекту навчання, то Б. А. Успенський зазначав, що справою Володимира було саме створення шкільної освіти (хоча й лише для дітей верхівки), а не руської писемності. Остання започатковується за Ярослава, коли, згідно з літописом (1037), «*починається переписування книг і виникає перекладена література*». Поява руської писемності зумовлює у свою чергу створення руського ізводу церковно-слов'янської мови, тобто руської літературної мови. Згідно з ретроспективним простежуванням традиції, відбитої в пізніших пам'ятках, філологи вважають, що Володимир використовував для навчання богослужбові книги («*сим же раздаяном на ученье книгам*») південнослов'янського походження [Успенский 1987, с. 22–23].

валося смерті, вимагаючи від близьких вияву знаків скорботи. Згубний вплив *чужої сторони* мав бути підсилений впливом *чужої віри*. Принаймні на семантичному рівні соціальна смерть не відрізнялася від буквальної. Обидві означали втрату комунікації зі *своїми*. Цей висновок щодо архаїчного сприйняття смерті суголосний думці К. Ясперса, що «кожна втрата комунікації та її розриви і є власне втратою буття. Буття є спів-буттям не на рівні наявного буття, а як екзистенція» [Ясперс 1996, с. 138].

В обох зазначених епізодах, за X та XVIII століття, конфлікт точиться навколо пізнавального підґрунтя категорій «*свого*» і «*чужого*», оскільки насправді найдавнішим традиційним сенсом пізнання й освіти є вміння відрізнити *своє* від *чужого*, корисне від згубного. Для будь-якої живої істоти це, за великим рахунком, – питання виживання: невміння вчасно розпізнати *чуже* може коштувати життя. Перехід «межі» між *своїм* і *чужим*, пізнання небажаного спричиняє смерть. У першому з наведених прикладів ця межа регламентована традицією знання окреслена лише змістовно, тоді як у другому – ще й географічно. Однак, звісно, примат саме за просторовим розмежуванням. Адже модель пізнання навколишнього архаїчною людиною, або людиною традиційного суспільства, зумовлюється її належністю до органічного колективу – роду, який займав чітко визначену, окрему від інших родів територію. Як свого часу наголошував М. В. Калачов, «за початковими поняттями слов'ян жити (гоїти) у сенсі суспільного буття, означало перебувати постійно в роді, належати до нього, як невіддільний член його, залишатися назавжди разом зі своїми родичами. Звідси, якщо хтось відсторонявся від своєї родової общини, або ставав, з якихось причин, поза родовими відносинами, скріпленими єдністю всіх членів кожного окремого роду не лише за їх кровними, природними узами, а й за загальним місцем проживання, той у сенсі суспільному й навіть приватному більше не жив, робився, відповідно, і з г о є м» [Калачов 1876,

с. 56]. У свою чергу рамки *своєї території*, так само, як штучні «стіни» та «залізні завіси» сучасності, ставали межею «дозволеного знання». Ясна річ, що просторовий бар'єр, при якому забороняється доступ до *несвого*, вказує насамперед, що йдеться про заборону «бачити» щось інше. Отже, знання передусім має бути забезпечене зором, видимістю *свого* простору<sup>2</sup>, що поєднувалося із обмеженням спілкування, комунікації «*колом своїх*».

Принципова закритість *чужого* як для комунікації, так і для пізнання, підкреслювалася тим, що *чужі* народи їхніми сусідами могли вважатися «сліпими» [Потебня 1880, с. 168–173; Успенский 1996, с. 85, прим. 50; Рахно 2013, с. 193–195]. Це узгоджується зі спостереженням В. Я. Проппа, що в мовній традиції «невидимість» часто дорівнює «сліпоті» [Пропп 1986, с. 72]. Відповідно, можемо зробити висновок, що в глибокій архаїці так само змішувалися поняття «зору» і «видимості». Відчуття злиття «активного зору» і «пасивної видимості» мало характеризувати ситуацію, коли *Я*, суб'єкт ще не усвідомлювався<sup>3</sup>. Відтак цей суб'єктно-об'єктний зір був ніби *причастям* якомусь колективному, родовому зору. Очевидно, наслідком цього уявлення було те, що в народних казках герої, які належать до різних світів, при зустрічі деякий час один одного не здатні побачити [Пропп 1986, с. 72], адже кожен зі світів має «свій» зір, властивий для конкретної (родової) території, носієм якого й виступає окремий представник цього світу (роду) [див. також Писаренко 2020, с. 426]. Лише адаптація за допомогою певних ритуальних дій приводить до можливості для чужинців один одного побачити і, зрештою, пізнати. Те, що приналежність до роду-території дорівнювалася *причастю* спільному зору, доводить досліджений нами приклад з осліпленням Василька Тербовльського (1097). Намагання Увітицького з'їзду князів 1100 року відібрати у сліпця Василька самостійний уділ-кормління [Повесть 1950, с. 181], вказує на те, що саме сліпота як ознака *чужого* позбавляє *кормління-причастя*, обов'язкового для всіх зрячих членів

<sup>2</sup> Стосовно близькості концептів *бачити* і *знати/розуміти*, зокрема: [Антонов 2014, с. 8].

<sup>3</sup> Про стадію розвитку свідомості, коли становлення *Я* ще не відбулося, див.: [Шахнович 1971, с. 32; Лурия 1974, с. 151 та ін.; Кон 1978, с. 127–128 та ін.].

роду Рюриковичів, по суті, братів [Писаренко 2017, с. 209–210]. Очевидно, причастя родовича зору визначало як спільне *кормління*, так і причетність до родових знань (насамперед законів), тоді як сліпота засвідчувала позбавленість родового причастя і, вочевидь, – долученість до прихованого, *чужого* знання – небезпечного ноумена. Зокрема, відомо, що провидці давнини часто зображувалися сліпими [Аверинцев 1972а, с. 101; Голосовкер 1987, с. 53–55].

Взаємини князів подекуди зберігають сліди власне родових уявлень [Комарович 1960; Толочко 1994]. Якщо відкинути реалії політичного життя, то, в ідеалі, усі князі – в однаковому становищі синів роду-«Руської землі», за якою вбачається образ язичницької батьківщини й годувальниці Землі-матері<sup>4</sup>. Саме Матері-землі, а не матері-жінці, віддає пріоритет архаїчна традиція в дітонародженні та годуванні [Платон 1863, с. 336; Смирнов 1913, с. 263–264; Франк-Каменецкий 1932, с. 128–132; Комарович 1960, с. 97–99; 103–104]. Те, що в літопису (під 988 роком) експансія *чужого*, іноетнічного знання лякає передусім матерів, особливо символічне саме тому, що «мати» вважалася ніби повноважною представницею «Матері-землі-роду». Як писав В. П. Петров, «для нас особливо важко уявити собі тотожність “істоти” і “місця”. Наявність нерозчленованого уявлення “матері//місця”, “народжуючої//місця”, тягне за собою наявність уявлення про “народжуюче місце”; мати є “місце”, “умова”, “причина” народження, тобто, інакше кажучи, є деяке м і с ц е, що н а р о д ж у є» [Петров 1934, с. 150–151].

Найперша комунікація як джерело пізнання, а також прообраз соціального зв'язку – це зв'язок матері й дитини [Соловьев 1988, с. 128]. Тут знання «вбираються з молоком матері», адже, практично, йдеться про нероздільний процес «годування-комунікації-пізнання». Саме мати вселяє людині перші традиції. Згадаймо віщу Турицю в билинному «Заспіві про турів», яка повчає своїх «нерозумних діточок». Мудра туриця – це, скоріше за все, первісна мати в тотемічній подобі

[Писаренко 2014]. Метафора «лоно традиції» дуже влучно передає подібність «родової традиції» оберігаючому материнському лону, яке давня людина поки що не готова покинути та ввійти в зовнішній світ.

«Знання» – це уявлення про *правду* не лише в сенсі фактичного буття, але, найважливіше, у сенсі того, що є *добро*, а що – *зло*. Тому освіта завжди мала моральну основу. Так, у християнському середовищі грамота розуміється як підпорядкована релігійно-моральному вихованню, як засіб осягнення священних текстів. Згідно з архаїчним світоглядом, подекуди властивим сучасному людству, саме *своє* (родове) – це завжди *правда* (добро), а *чуже* – *неправда* (зло). Коли ми читаємо, що наші пращури калялися у своїх гріхах «Матері-землі» [Смирнов 1913, с. 274–281; Федотов 1935, с. 14, 17], то розуміємо, що саме вона була для них мірилом «своєї правди», яке відрізняло *добре* від *злого*. Однак дізнавалася людина цих правил від «людської іпостасі Землі» – своєї матері. Для язичницьких матерів кінця X ст. глибина трагедії, очевидно, полягала в тому, що вони боялися, аби їхніх дітей не поглинула *неправда* – *зло*, нерозривно пов'язане з *чужим*.

Пізнання в первісності характеризувався рисами локальності та традиційності (зв'язком у поколіннях), які уособлював образ передавачки традицій, «матері-жінки» – представниці більш загального образу «роду-місця – Матері-землі». На східнослов'янських теренах про освітню роль жінки згадають лише у XIX ст., коли популяризатори шкільного навчання в царській Росії почнуть переконувати можновладців у двох речах – необхідності дати освіту (зокрема духовну) селянським жінкам, які потім передадуть її своїм дітям, та залучати до вчителювання знову-таки жінок, адже саме жінкам природою визначено поселяти в дітях на все життя пізнання духовних і суспільних основ [Маслов 1849, с. 13, 16, 29, 60–62, 149–150; Скрыльников 1871, с. 2, 5, 12, 15–17, 23].

Для архаїчних людей пізнання – це питання розпізнання: *свій* або *чужий*, а також питання можливої агрегації (включення) чу-

<sup>4</sup> Тут батьківський рід (Рюрика) підлягає домінуванню з боку первісного материнсько-родового, жіночого начала, так само, як у термінах «отчина», «дедина», «батьківщина».

жого у своє, через проходження певних перехідних обрядів коли, аби незнайомця адаптувати-пізнати, слід обмінятися з ним дарунками, скуштувати спільної їжі тощо [Геннеп 2002, с. 30–35]. Це пізнання не є самоціллю, а слугує виживанню, попередженню небезпеки негативного магічного впливу *невідомого*, збереженню колективу, тобто має вітальну мету. Шлюби, суспільне відзначення народження дітей, договори, легітимація влади тощо – це також своєрідні пізнання, як розпізнавання *свого*, оформлені згідно з дотриманням принципу збереження вітальності соціуму<sup>5</sup>. Пізнання *свого* (соціального) або *чужого* (асоціального) підкорюється ідеї *соціовітальності*. Соціовітальність (як ми її розуміємо) – це зумовлена архаїчним світоглядом природна прив'язка соціальних інститутів до ідеї вітальності. Яскравим прикладом соціовітальності є показане Д. Д. Фрезером уявлення про те, що володар в архаїчному суспільстві вважається сакральною постаттю, від якої залежить вітальність, зокрема, плідність жінок, худоби, врожаї тощо [Фрезер 1983].

В архаїці вітальність, життя – це не життя окремого *Я*, суб'єкта, який ще не сформувався, відтак вітальність – це *причастя*, життя колективу і людини як складової колективу. *Причастя-зір* означало належність до свого «роду», залученість до розподілу матеріального блага. Родові правила передбачали невинність зі *спільного зору* – заборону йти на чужину або принаймні вчасне повернення з необхідним «очищенням». Боялися *смертносного* магічного впливу *чужого-сліпого, цілого* [Писаренко 2019]. Згадаймо раніше розглянутий нами приклад про негативну реакцію воїнів Ростислава Всеволодовича на неочікувану зустріч поза стінами Печерського монастиря зі старцем Григорієм (1093) (Слово 28 Києво-Печерського Патерика «О святем Григории Чюдотворци») [Абрамович 1991, с. 134–138], що відображала традиційну боязнь давньоруських людей зустріти церков-

ника, зокрема ченця, як представника *чужого* світу [Повість 1950, с. 114; Писаренко 2015; див. також: Щепанская 2003, с. 156–157]. Погана прикмета була посилена тим, що Григорій передрік воїнам і князю їхню скору загибель, що незабаром справдилося<sup>6</sup>. Нав'язування *чужого* знання виявилось фатальним. Дещо подібне трапилося з Гоголівським Хомою Бруттом, який, не дослухавшись до внутрішнього голосу, зазирнув за накреслене охоронне коло й зіткнувся з убивчим поглядом Вія [Гоголь 1951, с. 363; Иванов 1973, с. 36].

Загальновідомо, що сучасне пізнання немислиме без суб'єкта *Я*, яке бачить, пізнає, тоді як в архаїці через невиділеність *Я*, через його розчиненість у комунікації зі *своїми*, пізнання, по суті, зливається з цією комунікацією. Якщо застосувати до «*причастя*» традиційну для нього термінологію жертвовності (причастя спільній жертві), то «перебувати в спільному *зори-причасті*» для кожного члена колективу це – ніби самому бути жертвою. Тут ідеться про взаємопізнання-засвоєння: я настільки ж пізнаю, наскільки пізнаний. Можливо, це і є початкова модель діалогічності пізнання – пізнання-взаємопроникнення за М. М. Бахтінім [Бахтин 1997, с. 7]. Суб'єкт-об'єктність *зору-причастя* (невиокремленість *Я*, що бачить) є предтечею пізнання, згідно з яким, суб'єкт, що бачить-пізнає, відділяється від причастя-колективізму.

Можна сміливо сказати, що в родовому суспільстві «центром усезнання» є рід. У ньому знання, так би мовити, відпочаткове. По відношенню до навколишнього – того, що з'являється ззовні або змінюється всередині роду, може йтися лише про *впізнання* (відповідність до родових правил), *визнання* (рос. *при-знание*) *при-хід*, *при-єднання*. Тоді як справжнє (у сучасному сенсі) знання йде врозріз із родовою долею і спрямоване назовні. Людина виплескується в чужий світ і має до нього пристосовуватися. У містах як центрах торгівлі, контактних зонах пізнан-

<sup>5</sup> Зокрема, спираючись на дослідження Е. Бенвеніста, М. В. Попович зазначав, що «для позначення своїх, що протистояли рабам і чужим, давні індоєвропейці використовували слово з коренем \*leudh-, смисл якого виражав ідею росту, розвитку. Звідси й ідея походження, кореня, і, отже, сукупності «своїх» – людей, що спільно родилися і виросли» [Попович 2011, с. 134; докл. див.: Бенвеніст 1995, с. 212–213].

<sup>6</sup> «Слово о полку Ігоревім» так описує оплакування Ростислава його матір'ю: «Днепръ темне березе / плачется мати Ростислава по уноши князи Ростиславе. / Уньши цветы жалобою, / и древо с тугою к земли преклонилось» [Слово 1987, с. 50].

ня, як у прямому сенсі, так і в переносному, розширює горизонт. Цікаво, що давньогрецькі й давньоєврейські міста в символічному осмисленні постають «дівами» і водночас «богинями-матерями» – покровительками мудрості, що вказує на походження міського поселення від *роду-території*, яка асоціюється з *матір'ю-землею* та *жінкою-матір'ю* [Франк-Каменецкий 1932; Фрейденберг 1998, с. 628; Аверинцев 1972б; Писаренко, 2014, с. 115–130] – найпершим джерелом пізнання. Характеризуючи сенс пізнішого світоглядного переламу в житті Давньої Русі, С. С. Аверинцев зазначав: «Для тих, хто переходив до духовної віри, до незримого Бога і до святоотцівських учителів від культу Перуна й Волоса, віра приймала насамперед вигляд грамотності, книжності, любо-мудрості – любові до Премудрості Софії» [Аверинцев 1972б, с. 43]. Водночас в образі Софії – Марії-Оранти іноді знаходять відголос давньої Богині-Землі [Шипфлінгер 1997, с. 216, 221]. Так, В. М. Лазарев пояснював переважання в киево-руській традиції, на відміну від візантійської, зображень в апсидах храмів Марії саме у вигляді Оранти тим, що «в язичницькі часи улюбленим міфологічним образом був образ “великої богині” (зображення жінки, що фронтально стоїть, з піднятими руками). <...>. І коли християнство прийшло на зміну язичництву, Марія-Оранта зайняла місце “великої богині”, яка втілювала живлючі сили землі. Так давніший культ підготував ґрунт для засвоєння одного з найпопулярніших образів християнської міфології – образу

Марії-Оранти» [Лазарев 1960, с. 30]. Отже, материнський язичницький образ як символ захисту і традицій, передання мудрості, зазнавши християнської трансформації, продовжив жити у віках.

Не менш своєрідне те, що санкціоноване «родом-матір'ю» правило «триматися місця», уникаючи зіткнення з *чужим*, також збереглося в настановах християн. Пам'ятники покайної дисципліни негативно сприймають навіть вимушене перебування під впливом «чужини», таке, наприклад, як полон, повернення з якого вимагає від звільненого п'ятидесятиденного посту та молитви («Правило с именем Максима», 16; «Правило из Схоластиковой кормчей», 21) [Смирнов 1912, с. 52, 134; Толочко 1992, с. 30]. Вкрай не вітається і, здавалося б, така благочестива справа, як проща до святих місць, зокрема до Єрусалима [Толочко 1992, с. 30–31]. Так, стаття 12 «Вопрошания Кирика о паломниках» із сарказмом щодо прочан, так званих «калік перехожих», зазначає: «Идут туне ядуще и в празнестве обыходя чужаа дома, и ядаи и пья не трудяся. И не то еще едино и с прилыганием начнут поведати тако на иной земли живутъ» [Смирнов 1912, с. 78]<sup>7</sup>. Отже, засуджувалося не лише вештання по чужих землях і поїдання чужого хліба, але й поширення знань про чужу землю. Байдуже, що йшлося про коліску самого християнства – Єрусалим. Воістину, чуже християнство «обряд агрегації (включення)» у своє, руське, середовище пройшло досить успішно.

### Джерела та література

Абрамович, Д. І. 1991. *Києво-Печерський патерик*. Репринтне видання. Київ.

Аверинцев, С. С. 1972а. К истолкованию символики мифа об Эдипе. *Античность и современность*. Москва, с. 90–102.

Аверинцев, С. С. 1972б. К уяснению смысла надписи над конхой центральной апсиды Софии Киевской. *Древне-русское искусство. Художественная культура домонгольской Руси*. Москва, с. 25–49.

Антонов, Д. И. 2014. Видеть и знать. Предисловие. *Сила взгляда: Глаза в мифологии и иконографии*: [Сб. статей] / отв. ред. и сост. Д. И. Антонов. Москва, с. 7–13. (Традиция–текст–фольклор: типология и семиотика).

<sup>7</sup> Аналогічно: «О отходящих», 19 (Особая редакция «Вопрошания Кирика») [Смирнов 1912, с. 13]. Правило «Аще двоеженец», 55 [Смирнов 1912, с. 77]; «Слово св. Данила о мирьсте суете о черньцех» [Смирнов 1912, с. 79].

- Барсов, Е. В. 1872. *Причитания Северного края, собранные Е. В. Барсовым. В 2 ч. Ч. 1–2. Ч. 1: Плачи похоронные, надгробные и надмогильные.* Москва.
- Бахтин, М. М. 1997. К философским основам гуманитарных наук. *Бахтин М. М. Собрание сочинений в 7 т., 5.* Москва, с. 7–10.
- Бенвенист, Э. 1995. *Словарь индоевропейских социальных терминов / пер. с фр.* Москва.
- Геннеп, А., ван. 2002. *Обряды перехода / пер. с фр.* Москва.
- Гоголь, Н. В. 1951. *Повести.* Москва.
- Голосовкер, Я. Э. 1987. *Логика мифа.* Москва.
- Еліаде, М. 2001. Священне і мирське. *Еліаде М. Мефістофель і андрогін.* Київ, с. 7–116.
- Еремина, В. И. 1991. *Ритуал и фольклор.* Ленинград.
- Иванов, Вяч. Вс., 1973. Категория «видимого» – «невидимого» в текстах архаических культур. *Сборник статей по вторичным моделирующим системам.* Тарту, с. 34–38.
- Калачов, Н. В. 1876. О значении изгоев и состоянии изгойства в древней Руси. *Архив историко-юридических сведений, относящихся до России, издаваемый Ник. Калачовым, 1.* Изд. 2-е. Санкт-Петербург, с. 53–68.
- Комарович, В. Л. 1960. Культ рода и земли в княжеской среде XI-XIII вв. *Труды Отдела древнерусской литературы Института Русской литературы (Пушкинского дома) АН СССР, XVI.* Москва; Ленинград, с. 84–104.
- Кон, И. С. 1978. *Открытие «Я».* Москва.
- Лазарев, В. Н. 1960. *Мозаики Софии Киевской (с приложением статьи А. А. Белецкого о греческих надписях на мозаиках).* Москва.
- Лурия, А. Р. 1974. *Об историческом развитии познавательных процессов.* Москва.
- Маслов, С. А. 1849. *О всенародном распространении грамотности в России на религиозно-нравственном основании.* Книжки I, II, III, IV. Изд. 2-е от Имп. Моск. Общ-ва сельского хозяйства. Москва.
- Петров, В. 1934. Опыт стадийного анализа «охотничьих игр». *Советская этнография, 6.* Москва; Ленинград, с. 140–177.
- Писаренко, Ю., Писаренко, Н. 2014. Народне сприйняття образу Богородиці. *Opus mixtum, 2.* Київ, с. 115–130.
- Писаренко, Ю., Писаренко, Н. 2015. Наруга над старцем Григорієм (1093 р.). Світоглядні підвалини. *Opus mixtum, 3.* Київ, с. 91–100.
- Писаренко, Ю. 2017. Дві середньовічні мініатюри як ілюстрації до «соціальної філософії зору». *Opus mixtum, 5.* Київ, с. 207–214.
- Писаренко, Ю. Г. 2019. Два розуміння «цілого» в архаїці. *Практична філософія, 1.* Київ, с. 58–66.
- Писаренко, Ю. Г. 2020. Біля витоків власності (історико-антропологічний начерк). *Археологія і давня історія України, 2 (35).* Київ, с. 424–430.
- Платон. 1863. Менексен. *Сочинения Платона: в 6 т. / пер. В. Н. Карпова, 4.* Санкт-Петербург, с. 328-356.
- Повесть временных лет. 1950. Ч. 1. Москва; Ленинград.
- Попович, М. 2011. *Бути людиною.* Київ.
- Причитания. 1960 / вступ. ст. и примеч. К. В. Чистова. Подг. текста Б. Е. Чистовой и К. В. Чистова. Ленинград.
- Пропп, В. Я. (1986). *Исторические корни волшебной сказки.* Ленинград.
- Пушкин, А. С. 1951. История Петра. Подготовительные тексты. *Пушкин А. С. Полное собрание сочинений в десяти томах. IX.* Москва; Ленинград, с. 5–463.
- Рахно, К. 2013. *Свистопляска і ренкавка. Глиняні вироби в традиційно-побутовій культурі як джерело формування національної ідентичності слов'янських народів.* Полтава. (Українські керамологічні студії, 9).
- Слово о полку Игореве. 1987 / вступ. ст. и подг. древнерус. текста Д. Лихачева; сост. и коммент. Л. Дмитриева. Москва.

Скрыльников, И. 1871. *К вопросу о всенародном распространении грамотности в России в религиозно-нравственном духе*. Екатеринбург.

Смирнов, С. И. 1912. Материалы для истории древне-русской покаянной дисциплины (Тексты и заметки). *Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете*. 1912 год, 3 (242): II Материалы историко-литературные. Москва, с. I–VI+1–568 (окрема пагінація).

Смирнов, С. И. 1913. Исповедь земле (Приложение II к : Смирнов С. И. Древнерусский духовник (исследование по истории церковного быта)). *Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете*. 1914 год, 2 (249). Москва, с. 255–283.

Соловьев, Вл. 1988. Оправдание добра. Нравственная философия. *Соловьев Вл. Сочинения в 2 т., 1*. Москва, с. 47–548.

Толочко, О. 1992. Образ «чужинця» в картині світу домонгольської Русі. *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей*, 1. Київ, с. 26–46.

Толочко, О. 1994. Образ держави і культ володаря в давній Русі. *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей*, 3. Київ, с. 17–46.

Успенский, Б. А. 1982. *Филологические разыскания в области славянских древностей (Реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мирликийского)*. Москва.

Успенский, Б. А. 1987. *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*. München (*Sagner Slavistische Sammlung*, 12).

Успенский, Б. А. 1994. *Краткий очерк истории литературного языка (XI–XIX вв.)*. Москва.

Успенский, Б. 1996. Мифологический аспект русской экспрессивной фразеологии. *Анти-мир русской культуры. Язык, фольклор, литература*. Сб. статей. Москва, с. 9–107.

Федотов, Г. 1935. Мать-земля. К религиозной космологии русского народа. *Путь (журнал). Орган русской религиозной мысли*, 46. Париж, с. 3–18.

Франк-Каменецкий И. Г. 1932. Отголоски представлений о матери-земле в библейской поэзии. *Язык и литература*, 8. Ленинград, с. 121–136.

Фрейденберг, О. М. 1998. Въезд в Иерусалим на осле. *Фрейденберг О. М. Миф и литература древности*. Москва, с. 623–665.

Фрэзер, Д. Д. 1983. *Золотая ветвь* / пер. с англ. Москва.

Шахнович, М. И. 1971. *Первобытная мифология и философия (предыстория философии)*. Ленинград.

Шипфлингер, Т. 1997. *София-Мария. Целостный образ творения*. Москва.

Щепанская, Т. Б. 2003. *Культура дороги в русской мифоритуальной традиции XIX–XX вв.* Москва.

Ясперс, К. 1996. Комунікація. *Ситниченко Л. Першоджерела комуникативної філософії*. Київ, с. 132–148.

Євген Чернухін

**Барокові фантазії українців:  
грецький епіграф ієромонаха Кипріяна до твору Симона Пекаліда  
«De bello Ostrogiano ad Piantcos cum Nisoviis...»**

*У статті розглядаються особливості складання грецького епіграфа до латиномовної поеми, його граматична структура, лексика й вірогідні похибки автора. Надаються підрядковий та літературний переклади епіграфа сучасною українською мовою. Проаналізовано зміст тексту на відповідність темі поеми і родовим гербам князів Острозьких.*

**Ключові слова:** ієромонах Кипріан, Симон Пекалід, герби, Костянтин Острозький, Бароко.

*Peculiarities of the composition of the Greek epigraph to the Latin poem are discussed, as well as its grammatic structure, lexical aspects and possible mistakes of the author. Translations of the epigraph into modern Ukrainian are presented. The text is analyzed in connection with the poem's theme and the Ostrozky family Coat of Arms.*

**Key words:** hieromonk Cyprian, Simon Pekalid, Coat of Arms, Konstantin Ostrozky, Barocco.

Ось уже понад 400 років усі видавці й перекладачі цього маловідомого, але, зрештою, доволі цікавого латиномовного твору Симона Пекаліда (Пенкалі, близько 1567–1616 рр.) під назвою «Про Острозьку війну під П'яткою проти низових» [Пекалід 1987] сором'язливо уникають питання про грецький та латинський тексти [Яковенко 2002, с. 157–158; Пекалід 1987, с. 196–242], що містяться на другій сторінці краківського видання 1600 року [De bello 1600] разом із п'ятипільним гербом молодших князів Острозьких [Однороженко 2008], котрим був присвячений весь твір.

Між тим, ці «незрозумілі» сьогодні читачеві тексти заслуговують на більшу увагу. Зокрема епіграф до твору – це яскравий взірєць тогочасної поетичної творчості українців іноземною мовою, у нашому випадку – грецькою, доволі складної для опанування, на відміну від ріднішої для укладачів польської або надзвичайно поширеної в той час латини. Автор тексту епіграфа нам добре відомий, позаяк його ім'я проголошено вже в заголовному записі, теж грецькою мовою: ΚΥΠΡΙΑΝΟΥ ΤΟΥ ΑΡΧΙΔΙΑΚΟΝΟΥ. / ΕΙΣ ΤΩΝ ΕΚΛΑΜΠΡΩΤΑΤΩΝ ΤΗΣ ΟΣΤΡΟΓΙΑΣ ΣΗΜΕΙΟΝ – «Кипріяна архідиякона. На герб ясновельможних [князів] Острогу» [Яковенко 2002, с. 161].

Про особу архідиякона, або ієромонаха, Кипріяна († після 1623 р.) – одного з перших стипендіатів славнозвісного князя Костянтина (Василя) Острозького (1526–1608)

[Ульяновський 2012], перекладача й посланця князя в різних церковних справах – дослідники писали вже неодноразово [Харлампович 1898, с. 274–275; Мицько 1990, с. 94–95; Ясинівський 1995, с. 102; Ульяновський 2012, с. 850]. Тому ця невеличка розвідка присвячена винятково тлумаченню присвяти, латинського девіза на гербі, епіграфа та їхнім перекладам.

Отже, під уже розглянутим авторським написом з посвятою ясновельможним острозьким князям розташований сам герб, обабіч якого перпендикулярно до основного тексту читаємо вислів (девіз) латиною: Fert virtutis opus / victricis laurea facti – «Справа добродетності приносить переможні вінки вчинкам». Останнє слово латинського вислову не відповідає нормам латинської граматики, якщо ми правильно розуміємо весь вислів. Вірогідно, десь загубилася літера «s» закінчення давального відмінку множини для іменника «factum» (учинок), тобто, мало бути «factis». Можливі, очевидно, й інші варіанти пояснення, чому представлений у книзі вислів не відповідає граматичній нормі, але наразі надамо перевагу простішому, аби уникнути спекуляцій стосовно того, що помилки могли бути в будь-яких словах, тому що в такому випадку неймовірно зростають можливості для довільного тлумачення іноземних текстів.

Доволі рідкісне для латинських текстів словосполучення «victricis laurea», буквально – «переможниці лаври», на мій погляд,

є перекладом грецького слова «*τα νικητήρια*» (належне переможцям), характерного саме для грецького поетичного (у тому числі церковного) дискурсу, до якого мав би тяжіти Кипріан, якщо він особисто складав і цей латинський вислів.

Під самим гербом укладачі вмістили 12 рядків грецького тексту. Розмір віршування силабічний, не сталий, але відчутне ритмічне чергування наголошених і ненаголошених складів, застосовується інверсія, подекуди рима. Формально автор дотримується чергування «довгих» і «коротких» рядків, у яких мало бути відповідно 16 і 12 складів, але насправді кількість складів у них подекуди відмінна.

Попри низку незручностей, що їх відчуває людина, знайома з грецькою мовою (бажано хоча б візантійського періоду), у першому наближенні до тексту, він загалом є цілком зрозумілим для пересічного носія класичної гімназичної або університетської освіти XIX–XX ст. Можливо тому в ті минулі часи й не виникало питань щодо його перекладу. Відхилення від нормативного правопису, котрі ми бачимо в тексті, загалом знаходять своє пояснення, якщо взяти до уваги особистий стиль автора й можливі похибки – його самого або ж тієї особи, що набирала текст уже для друку.

Так, до особливостей авторського стилю можна віднести схильність до написання слів з двома літерами: це, до прикладу, подвійне «σσ» замість одного «σ» у слові «*τόσον*» – «стільки, настільки, так» (утім, це ознака давнього «поетичного» стилю), а також написання з двома «λλ» слова «*μελίσμον*» – «розділ, розчленування». Очевидними «дрібними» похибками автора можна вважати використання невідповідного закінчення у вигаданій ним формі множини «*λαμφανόεις*» (замість відповідно узгоджених прикметників «*λαμφαής*» або «*λαμφανόνων*» – «сяючий, блискучий»), пропуск літери на позначення голосного у слові «*πατρῶον*» – «батьківський, вітчизняний», а також окремі помилкові літери на позначення голосних у словах «*μελίσμον*» та «*ὀλόδειμα*» – «взірець, приклад», подекуди проставлена хибна діакритика тощо. До найбрутальніших помилок автора на-

лежить плутанина з дієсловом «*περικλάω*» (ламати, повертати, розгалужувати), замість якого вжито доволі дивне «*περικλονέη*», що мало б означати все ж таки якийсь похідний варіант від «*περικλάω*», на який, однак, повпливали інші форми дієслова, на кшталт «*περικλόνται*» або «*περικλώεν*» (тобто утворення від основи імперфекта), а також іменник «*κλών*» (гілка, відгалуження). Сумнівними, з огляду на грецький узус, є словосполучення на кшталт «спрямовуючий/напружуючий очі герб», надмірні «іонійські» або поетичні впливи тощо. Усе це, а також очевидне «школярське» чи свавільне (можливо, «барокове») ставлення до синтаксису, трохи затьмарюють розуміння тексту, але ж не настільки, аби його вважати за недолугі вправи з іноземної мови або якийсь літературний жарт.

Загалом за своїми образами розглянутий епіграф є наслідком швидше латинських впливів на ієромонаха Кипріана і відповідає традиціям латинської та європейської середньовічної поезії доби переходу від Ренесансу до Бароко. Хоча цілком очевидно, що автор був знайомий з взірцями грецького красного письменства, зокрема античної лірики, принаймні в доступних і прийнятних для нього на той час текстах. Про це, зокрема, свідчить низка «гомерівських» слів, тобто слів, які вживаються греками з найдавнішим часів. Хоча тут варто підкреслити, що давньогрецька література мала бути для нього в цілому все ж таки малозрозумілою, а візантійська не містила взірців світської поезії в достатній кількості для наслідування. Отож, його знання давньогрецької мови, найвірогідніше, ґрунтувалися здебільшого на текстах Святого Письма й церковної літургії, а новогрецьку він опанував у спілкуванні з ученими греками та під час перекладацької практики.

Для розуміння тексту епіграфа треба погодитися не тільки з характерним грецьким синтаксисом, але з особливостями його структури та авторського образного мислення загалом. Не всі ці особливості грецького тексту могли бути збережені в наведеному нижче літературному українському перекладі.

Хай там як, але перші два та останні три рядки епіграфа є вступними і, відповід-

но, узагальнюючими з прямим посиланням на острозьких магнатів. У решті семи рядках ідеться про чотири гербові поля та їхні зображення. Розлогіші тексти торкаються гербів «Погоня руська» (святий Георгій вбиває змія) та «Погоня литовська» (вершник з мечем). Стисліше представлені герби «шестикутна зірка з півмісяцем» (Лелива) і «крилата стрі-

ла» (Одровонж), хоча насправді на малюнку зображений лук зі стрілою. Цікаво, що в сьомому та восьмому рядках ідеться про зміст самої поеми «Про війну острозьку...». Отже, за цими змістовними ознаками епіграф складено правильно, а ось його літературні або граматичні недоліки залишаються втіхою небагатьох фахівців.

Текст епіграфа (збережено правопис оригіналу):

- 1 Τύπτ' ἄρ' ἐπὶ τῶν Οστρογίας κλυτὸν ὄσσε τιταίνων
- 2 Σημεῖον: τοσσον ξεῖνε <sup>1</sup> περικλονέη <sup>2</sup>.
- 3 Πῆξας (δὲ) ἐν στέρνω στιβαρὸν δόρυ ἰόβολον δῆ,
- 4 κράτος ἴφθιμον δυσμενάων <sup>3</sup> κατερεῖ <sup>4</sup>.
- 5 ἰζόμενος δ' ἵππευ' ἐφ' ἀερσίποδος τ' ἀρείος
- 6 μελλήσμον <sup>5</sup> πολέμου, παμφανόεις <sup>6</sup> δὲ μετὰ
- 7 Φέγγεος ἀστήρ, ἀνίστορ' αἰθριν πατρίδα κεδνήν
- 8 ἀλλὰ καὶ νίκης ἔπρεπε Διαφανές,
- 9 Τὸν πτερόεντα οἷστον δεικνῦναι ἰπόδειγμα <sup>7</sup>.
- 10 Ταῦτ' ἐπὶ θεσπέσιων ὀρχάμων ὀστρόγιης.
- 11 Σήματα κληρίζεται, τετραχῆ ἀρετὴν ἐπέχοντα
- 12 ὧν περὶ τὸ πατρὸν <sup>8</sup> σύγγραμμα σαφηνίζει.

Підрядковий (буквальний) переклад:

- 1 Чому за [магнатів] Острогу відомий, на котрий спрямовані очі,
- 2 герб так легко розгалузився?
- 3 Той, що встромив у груди важкого списа з отрутою,
- 4 силу могутню й ворожу руйнує.
- 5 Сидячий верхи на вітрононому [коні], подібний Аресу,
- 6 рушив у чвари війни. Повносяюча з
- 7 місяцем зірка, розказала про палаючий рідний край.
- 8 Але й перемоги потреба була очевидним
- 9 крилату стрілу показати взірцем.
- 10 Ось так, за всесильних очільників Острогу,
- 11 герби вшановуються, що четвероюко чесноту вміщають,
- 12 про них вітчизняний твір з'ясовує.

<sup>1</sup> = [ἐξείνεε], пор. новогр. φιλοξένησε.

<sup>2</sup> Це своєрідний авторський «гібрид» від дієслова та його похідних: περικλάει+κλών.

<sup>3</sup> = δυσμενεῶν.

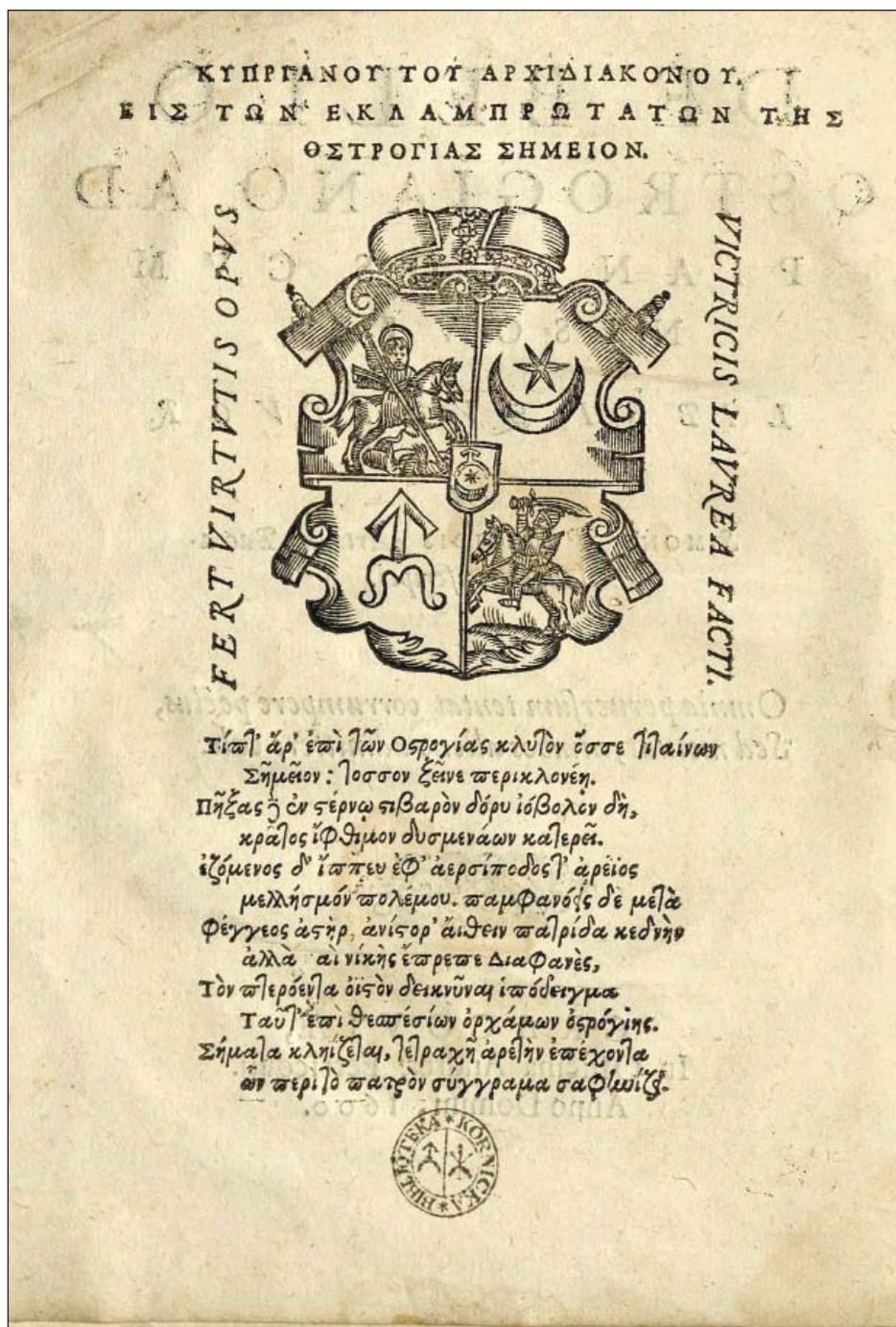
<sup>4</sup> = καταρεῖ (=καθαρεῖ).

<sup>5</sup> = μελισμόν. Буквально – «розчленування, розділ». Вірогідно, йдеться про «м'ясорубку, січ» під час бою вершників. У реченні бракує прийменника εἰς – «у», можливо, випадково пропущеного.

<sup>6</sup> = παμφανόων (-όωσα) або παμφαῆς.

<sup>7</sup> = ὑπόδειγμα.

<sup>8</sup> = πατρῶον.



Літературний переклад:

Чому ж за магнатів Острогу той герб славнозвісний,  
що погляди вабить, так радо розрісся?

У груди встромивши важкого з отрутою списа,  
силу могутню й ворожу руйнує.

Сидячи верхи на баскому коні, ще й Аресу подібний,  
рушив у розбрат війни. Разом із місяцем сяюча  
зірка про рідний край у вогні сповістила.

Проте й перемоги постала потреба яскравим  
крилату стрілу показати взірцем.

Ось так, за весільних владарів Острогу,  
шанують герби, що відбили четвероюко чесноти,  
як це висвітлює твір вітчизняний.

### Джерела та література

- Мицько, І. З. 1990. *Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). Василь-Костянтин Острозький – засновник вищої школи в Острозі*. Київ.
- Однороженко, О. А. 2008. Герб князів Острозьких. *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*, 13. Острог, с. 60-76.
- Пекалід Симон. 1987. Про острозьку війну під П'яткою проти низових. *Українська поезія XVI ст.* Київ, с. 196–242.
- Ульяновський, В. І. 2012. *Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків*. Київ.
- Харлампович, К. В. 1898. *Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви*. Казань.
- Ясиновський, А. 1995. Роль Острога в культурних взаєминах України із слов'янами і греками. *Острозька давнина. Дослідження і матеріали* / відпов. ред. І. Мицько. Львів, с. 97-103.
- Яковенко, Н. 2002. *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* Київ.
- De bello Ostrogiano ad Piantcos cum Nisoviis libri quattuor a [] conscripti*. 1600. Cracoviae: In officina Andreae Petricovii.

## АВТОРИ

**Архипова Єлизавета** – доктор історичних наук, заступник директора з наукової роботи Музею історії Десятинної церкви

**Гуць Мар'яна** – провідний науковий співробітник Музею історії міста Києва

**Дятлов Владислав** – провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

**Журухіна Олена** – завідувач науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

**Іванов Олег** – лаборант 1 категорії відділу археології Києва Інституту археології НАН України

**Кепін Дмитро** – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу музеології та науково-технічної інформації Національного науково-природничого музею НАН України

**Козюба Віталій** – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

**Комар Олексій** – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

**Крижановський В'ячеслав** – молодший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України

**Кукуїшко Артур** - старший науковий співробітник науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

**Левченко Тетяна** – провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу фондів Музею історії Десятинної церкви

**Луценко Роман** – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

**Малюк Наталія** – старший науковий співробітник Національного музею історії України

**Писаренко Юрій** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України

**Чекановський Андрій** – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

**Черненко Олена** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка

**Чернухін Євген** - кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу фонду юдаїки інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського

Наукове видання

# Opus mixtum

№ 10

*Запрошуємо до співпраці  
благодійників та меценатів*

*Телефон бухгалтерії Музею історії  
Десятинної церкви:*

*299-91-71*

Підписано до друку 20 грудня 2022 року  
Формат 210 × 297  
Умов. вид. арк. 18

Адреса редакції:

04053 Київ-53, вул. Обсерваторна, 21А  
e-mail: [desitinnai@ukr.net](mailto:desitinnai@ukr.net)  
[mdch.kiev.ua](http://mdch.kiev.ua)